

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СТОРІНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей
Заснований у 1997 р.

Випуск 13

Київ 2010

УДК 355.48 (430:47)

ББК 63.3 (0)62

С 82

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — Вип. 13. — 261 с.

Збірник затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 6 від 24 червня 2010 р.

У публікаціях збірника висвітлюється широке коло проблем історії повсякденності воєнної доби. На основі джерел, більшість з яких вперше введено до наукового обігу, автори відтворюють взаємовідносини людини і влади в політичній, соціально-економічній, освітній, культурній сферах життя суспільства в роки Другої світової війни. Видання розраховане на істориків, архівних та музейних працівників, викладачів, аспірантів та студентів гуманітарних вузів.

Редакційна колегія: *В.А. Смолій*, д.і.н., професор, академік НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, *Т.В. Заболотна*, к.і.н., науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАНУ.

Члени редколегії: *О.Є. Лисенко*, д.і.н., професор, (відповідальний редактор) Інститут історії України НАНУ; *О.С. Артёмов*, к.і.н., Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»; *С.В. Віднянський*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАНУ; *О.П. Ресит*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАНУ; *П.Т. Тронько*, д.і.н., професор, академік НАНУ, Інститут історії України НАНУ.

Рецензенти: д.і.н., проф. *С.В. Кульчицький*,
д.і.н., проф. *О.А. Удод*

Матеріали подані в авторській редакції. Автори вміщених статей висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з позицією редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Збірник наукових праць зареєстровано ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова Президії ВАК України від 10 лютого 2010 р., № 1-05/1 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 1).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6930 від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

© Інститут історії України НАН України, 2010
© Автори статей, 2010

Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles. / Managing editor O.Y. Lysenko. — K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2010. — Vol. 13. — 261 p.

Approved for publication by the Academic Board of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol № 6 of June 24, 2010.

The wide circle of problems of history of everyday life during war period is studied in the materials of current collection. On the basis of archival sources, majority of which are presented to the scientific circles for the first time, authors reproduce the mutual relations of man and power in political, socio-economic, educational, cultural spheres of life of society in the years of World War II. Edition would be interesting for historians, archival and museum workers, teachers, graduate students and students of universities with humanitarian profile.

Editorial board: *V.A. Smoliy*, Doctor of historical sciences, Professor, academician of NAS of Ukraine (Editor-in-chief), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine, *T.V. Zabolotna*, Candidate of historical sciences, Research worker (secretary of editorial board), Institute of history of Ukraine of NASU.

Members of Editorial board: *O.E. Lysenko*, Doctor of historical sciences, Professor, (managing editor), Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine; *O.S. Artemov*, Candidate of historical sciences, Memorial complex «the National museum of history of Great Patriotic war of 1941–1945 rr.»; *S.V. Vidnyanskyi*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.I. Gurzhiy*, Doctor of historical sciences, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine; *O.P. Reent*, Doctor of historical sciences, Professor, corresponding member of NAS of Ukraine; *P.T. Tronko*, Doctor of historical sciences, Professor, academician of NAS of Ukraine, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine.

Reviewers: *S.V. Kulchytskyj*, Doctor of historical sciences, professor;
O.A. Udod, Doctor of historical sciences, professor.

Materials are given in an author's release. The authors of the contained articles express their own opinion, which not necessarily coincides with position of editorial board, and carry responsibility for authenticity of presented facts and information.

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences». — (Higher Attestation Commission of Ukraine Presidium decision of February 10, 2010, № 1-05/1 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 1).

Certificate of registration of printed media KV series № 6930 of 04.02.2003, issued by State Committee of information politics, television and radio.

© Authors, 2010

© Institute of History of Ukraine, 2010

ЗМІСТ

Методологія, історіографія та джерелознавство

<i>О. Лисенко.</i> Повсякденна історія війни: методологічні нотатки	8
<i>Г. Грінченко.</i> Примусова праця часів Другої світової війни в конкурсних роботах школярів ФРН (1980 – поч. 1990-х рр.)	23
<i>І. Дерейко.</i> Архівно-слідчі справи як джерельна база дослідження особистісного виміру проявів збройного колабораціонізму в райхскомісаріаті «Україна»	33
<i>Т. Заболотна.</i> Інтелігенція у місцевих органах влади в роки нацистської окупації: історіографія проблеми	40
<i>І. Азарх.</i> «Послухайте, рідні оселі, пісні, які ми склали в чужій стороні»: повертаючись до неопублікованого	54
<i>М. Дубик.</i> Індивідуальне і колективне у досвіді українських жертв нацистських переслідувань: джерелознавчий аспект	70
<i>В. Сіропол.</i> Усні свідчення та спогади як джерело вивчення діяльності санітарно-медичної служби Радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни	78
<i>І. Поїздник.</i> Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: історіографічний огляд	87
<i>М. Михайлуца.</i> Відображення процесу формування і участі у боях «Русской освободительной армии» (РОА) на сторінках трансністрійської преси	100

Бойові дії на фронтах Другої світової війни

<i>В. Грицюк.</i> Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції	107
<i>С. Хлонь.</i> Використання хімічних військ Червоної армії в наступальних операціях на Україні у 1944 році	117

Нацистський окупаційний режим

<i>В. Стецкевич.</i> Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання	125
<i>О. Гончаренко.</i> Міські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та проблеми службової компетенції (1941–1944 рр.)	137
<i>Л. Легасова, М. Шевченко.</i> Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії	154
<i>О. Перехрест.</i> Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини	170

Історія радянського руху Опору в Україні

- М. Слободянюк.* Нагальні проблеми вивчення руху Опору в Україні 175
- Т. Вронська, О. Лисенко.* Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України 185

Суспільно-політичні та соціально-економічні процеси у воєний та повоєнний час

- Т. Першина.* Реалії воєнної повсякденності в Україні, 1943–1945 рр. (деякі аспекти проблеми) 202
- І. Ветров.* Засоби залучення трудових ресурсів до відбудови важкої промисловості України (1943–1950 рр.) 216
- Т. Пастушенко.* Повсякдення повоєнного Києва: випадок репатріанта 228
- Валерій Шайкан.* Більшовики і Західна Україна на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939–червень 1941) 240

Огляди та рецензії

- М. Михайлуца.* Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г.Г. Грінченко. — Харків: НТМТ, 2010. — 336 с. 249
- О. Потильчак.* Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. — 196 с. 252
- О. Мармілова.* Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К., 2009. — 282 с. 256

TABLE OF CONTENT

Methodology, historiography and source studies

<i>O. Lysenko</i> . History of everyday life of war: methodological notes	8
<i>H. Hrinchenko</i> . Forced labour during World War II in concurs papers of German pupils (1980 – beginning of 1990th)	23
<i>I. Dereiko</i> . Archival-criminal cases as source basis of research in the personal level of military collaborationism in Reichskommissariate of Ukraine	33
<i>T. Zabolotna</i> . Intellectuals in local establishments of power during Nazi occupation the historiography of the problem	40
<i>I. Azarkh</i> . «Listen, dear homes, to the songs we wrote in foreign land»: returning to unpublished	54
<i>M. Dubyk</i> . Individual and collective parts in experience of victims of Nazi pursuits: source studies aspect	70
<i>V. Siropol</i> . Oral evidences and memories as a source of study of activities of sanitary-medical service of the Soviet army during Great Patriotic war	78
<i>I. Poyizdnyk</i> . Problems of functioning of «large» churches of Ukraine on the initial stage of World War II: historiography review	87
<i>M. Mykhaylutsa</i> . A reflection of process of forming and participating in the fights of «Russian Liberation Army» (ROA) on the pages of the Transnistrian press	100

Battle actions on the fronts of World War II

<i>I. Gricyuk</i> . Place and value of the Korsun-Shevchenko battle in Dnipro-Carpathians strategic offensive operation	107
<i>S. Khlon</i> . Use of chemical troops of the Red army in offensive operations in Ukraine in 1944	117

Nazi occupational regime

<i>V. Steckeovich</i> . Population of Dnipro region in the time of occupation: some aspects of life and survival	125
<i>O. Goncharenko</i> . City councils in the system of occupational apparatus of power in Reichskommissariate of Ukraine: organizational structure and problems of official jurisdiction (1941–1944)	137
<i>L. Legasova, M. Shevchenko</i> . Burned out villages (1941–1944): Ukrainian measuring of tragedy	154
<i>O. Perekhrest</i> . Agricultural potential of Ukraine in the geostrategic and military plans of Nazi Germany	170

History of Soviet resistance in Ukraine

<i>M. Slobodianiuk</i> . Urgent problems of study of Resistance movements in Ukraine . .	175
<i>T. Wronska, O. Lisenko</i> . Specific forms and methods of fight of soviet partisans on territory of occupied Ukraine	185

Social, political and economical processes in war and post-war period

<i>T. Pershina</i> . Realities of wartime everyday life in Ukraine, 1943–1945 (some aspects of problem)	202
<i>I. Vetrov</i> . Methods of bringing in of labour resources to renewal of heavy industry of Ukraine (1943–1950)	216
<i>T. Pastushenko</i> . Everyday life of post-war Kyiv: case of repatriate	228
<i>Valery Shaykan</i> . Bolsheviks and Western Ukraine on the initial stage of World War II (September 1939 – June 1941)	240

Reviews

<i>M. Mykhaylutsa</i> . Hrinchenko G.G. Between the liberation and confession: the forced labor in Nazi Germany in the memory politics in USSR and DDR during «Cold War»: monograph / G.G. Hrinchenko. — Kharkiv: HTMT, 2010. — 336 p.	249
<i>O. Potylchak</i> . Kucher V.I. National-liberation struggle for Independent Ukrainian State. — K.: I.F. Kuras Institute of political and ethnic-national studies of NAS of Ukraine, 2009. — 196 p.	252
<i>O. Marmilova</i> . Pastushenko T. Ostarbeiters from Kyiv region: recruiting, forced labour, repatriation (1942–1953). — K., 2009. — 282 p.	256

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК (349+355.01):005

О. Лисенко (Київ)

ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ НОТАТКИ

У статті розглядається комплекс питань, пов'язаних з теорією та методологією дослідження історії повсякденності. Окремий сюжет присвячений вивченню Другої світової війни за допомогою методик історії повсякденності, соціальної історії, мікроісторії.

Ключові слова: історія повсякденності, соціальна історія, мікроісторія, структури повсякденності, моделі поведінки, життєві стратегії.

Незважаючи на відомий консерватизм, гуманітарні дисципліни час від часу «вибухають» новими ідеями, що оформлюються в доволі стрункі теоретичні побудови (парадигми) й інституалізуються в окремі відгалуження наукового пошуку. Відбувається це, як правило тоді, коли рамки традиційних підходів стають затісними, а критична маса емпіричних знань — достатньою для якісного «стрибка». Саме ці характеристики спричинили в кінці 60-х років ХХ ст. «історико-антропологічний поворот» в гуманітарних науках.

Поряд з історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією в самостійний напрям досліджень виокремлюється й історія повсякденності. Ця субдисципліна пересікається з соціальною історією та мікроісторією, однак повністю не накладається на них, існуючи як автономна галузь пізнання.

Теоретичним підґрунтям історії повсякденності, серед іншого, стали напрацювання представників феноменологічного напрямку в філософії. Так, Е. Гуссерль обстоював необхідність осмислення «сфери людської буденності», «життєвого світу».

Засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас трактував їх як переплетення різноманітних практик (влади, праці, пізнання, виховання й ін.) та засобів їхнього впорядкування, закріплених різними інститутами, а суспільство й окремих індивідів — «як неподільні аспекти мінливого набору взаємозв'язків». Послідовники Еліаса вивчали процеси «оцивілізування» різних сторін повсякденного життя людей — манер поведінки, зовнішнього вигляду, намірів, почуттів та переживань, мови тощо.

Автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман вважали соціальну взаємодію основним змістом буденного життя, аналізуючи мову «зустрічей людей віч-на-віч» і шляхи «заучування типізацій повсякденних дій». Такі підходи стимулювали дослідження соціального конструювання ідентичностей, статі, індивідуальності, психіатрії і т.п.

Г. Гарфінкель і А. Сікурель заклали основи соціології буденного життя (етнометодології), предметом якої стало вивчення того, як «чинять народи, коли вони живуть звичайним життям», за допомогою яких засобів вони перетворюють його, як формуються і трактуються людьми соціальні правила і забобони, традиції, поведінка, жести, промови інших членів суспільства¹.

Соціо-антрополог К. Гірц розглядав будь-яку культуру як «стратифіковану ієрархію структур, що складається з актів, символів та знаків», «які й становлять повсякденні типізовані людські практики». Способом пізнання при цьому виступає «інтерпретація павутини значень, яку людина сама сплела», що є метою етнографічно-орієнтованої науки (історії в тому числі) і дає можливість осягнути особливості інших культур, сприйняття їхніми носіями подій і явищ².

Засновники Школи «Анналів» М. Блок і Л. Февр вбачали у реконструкції «повсякденного» елемент відтворення історичної картини як цілісного полотна. Як і Ф. Бродель, вони трактували минуле як повільне чергування періодів «великої тривалості», що включали й повсякденний побут людей, а історію повсякденності вважали органічною складовою макроконтексту. Ф. Бродель виокремлював у соціально-економічній сфері життєдіяльності людини два рівня структур: матеріального і нематеріального життя, що охоплює психологію і щоденні практики. Другий рівень він назвав «структурами повсякденності», під якими розумілися умови життя (географічні, кліматичні, економічні), трудові діяльності, потреби в їжі, одязі, житлі, лікуванні та можливості їхнього задоволення. Такий всебічний підхід до вивчення цих процесів потребував аналізу взаємодії між людьми, їхніх вчинків, правил і цінностей, форм та інститутів шлюбу, релігійних вірувань і обрядів, політичної організації соціуму. Надзавданням «тотального» дослідження минулого мало стати виявлення певного інваріанту — константи, незмінної величини, присутньої у формах побуту даної історико-культурної спільноти³.

Послідовники Школи «Анналів» другого покоління намагалися детально встановити взаємозв'язки між способом життя людей та їхніми ментальностями й побутовою соціальною психологією. Такий інтегративний метод пізнання взяли на озброєння переважно медієвісти й історики раннього Нового часу.

Насамперед на ментальних компонентах повсякденності (загальні уявлення, страхи, тривоги тощо) зосереджують увагу сучасні адепти Школи

«Анналів». В методологічному сенсі це сприймається як дистанціювання від позитивістських підходів до висвітлення господарсько-побутової історії, що обмежується описом матеріального світу, його об'єктів, речей і звичаїв як таких.

Солідну теоретичну базу під вивчення історії повсякденності підводять теоретичні напрацювання соціологів кінця ХІХ — поч. ХХ ст. Г. Спенсер вважав «сталість відносин» характерною ознакою людського суспільства⁴. Є. Де-Роберті вбачав у «суспільстві», в соціальному явищі «не що інше, як тривку, безперервну, всебічну і необхідну взаємодію, яка встановлюється у кожній постійній, а не випадковій агрегації живих істот»⁵. У Г. Зіммеля соціальне явище «існує там, де кілька індивідів перебувають у взаємодії»⁶.

Л. Гумплович в якості основного елемента взаємодії обрав групу, а не індивіда. «Під соціальними явищами, — наголошував він, — ми розуміємо відносини, що виникають з взаємодії людських груп та спілкувань»⁷.

Е. Дюркгейм висловлював міркування, що кожен «агрегат індивідів, які перебувають у постійному контакті, становить суспільство. Примусовість — характерна риса соціального явища, — очевидно, вже передбачає взаємодію». В іншому місті він наголошував: «Соціальним фактом є будь-який спосіб дії, різко визначений чи ні, але здатний чинити на індивіда зовнішній примус»⁸.

Ж. Тард розглядав соціальну взаємодію як «інтерментальний» процес у таких його формах: наслідування, протиставлення і пристосування.

Аналогічними формулюваннями позначені праці Штамплера, Новикова, Гіддінгса, Драгическо, Бугле, Еспінаса, Ваккаро, Фульє, Уорда, Грассері.

Про те, що принаймні в цьому сегменті досліджень основоположники Школи «Анналів» розпочали не з нуля, свідчить концепція А. Еспінаса, який ще в 1904 р. писав: «Суспільства — є групи, де індивіди формально залишаючись відокремленими, об'єднані психічними зв'язками, тобто уявленнями і взаємними імпульсами». До цієї риси він додає ознаку «взаємного обміну послугами», яка є однією з сутнісних характеристик суспільства». У подібному ключі міркував і Гіддінгс, який вбачав «істинну асоціацію» там, де є «усвідомлення роду», що переходить потім «в любов товарищескості».

Апелюючи до Г. Тарда, М. Ковалевського, Є. Де-Роберті, Л. Уорда й інших вчених, П. Сорокін визначає сферу соціології таким чином: «Всі процеси взаємодії, що володіють психічною природою, зовсім незалежно від того, між ким і чим вони здійснюються, є соціальною взаємодією і тим самим є суб'єктом соціології»⁹. І далі він розвиває свою думку: «Соціальне явище є соціальним зв'язком, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи в той же час за змістом і тривалістю за його межі. Це те, що багато хто називає «соціальною душею», це те, що інші

називають цивілізацією та культурою, це те, що треті визначають терміном «світ цінностей», на противагу світу речей, що створюють об'єкт наук про природу»¹⁰. П. Сорокін дав аналіз таким формам суспільної поведінки і моралі як подвиг і злочин, нагорода й покарання, виявив психологічну природу людських вчинків та їхню мотивацію. Для розуміння повсякденної поведінки людей важливого значення набувають міркування вченого про соціальну роль покарання і заохочення, внутрішньо- і позагрупових санкцій.

Ідеї німецьких науковців Е. Гуссерля й А. Шюца заклали теоретичні основи історії повсякденності. Е. Гуссерль закликав зосередитися на вивченні «життєвого світу», «царини людської буденності». А. Шюц у якості основного об'єкту дослідження обрав «світ людської безпосередності», тобто прагнення, сумніви, фантазії, мрії, емоційні реакції на події, а також повсякденне мислення: «З самого початку повсякденність постає перед нами як смисловий універсум, сукупність значень, які ми маємо інтерпретувати для того, щоб отримати опору в цьому світі, укласти угоду з ним»¹¹.

Новий інструмент пізнання запропонували П. Бургер і Т. Лукман — учні А. Шюца. Вони розробили теорію «соціального конструювання реальності». Несучою конструкцією цього концепту виступає ланцюг, що охоплює такі ланки: суб'єктивна реальність — інтерсуб'єктивна реальність (повсякденність) — конструювання інтерсуб'єктивної реальності. Вчені обумовлювали статус повсякденності як «*rag excellence*»: «Це — реальність повсякденного життя. Її привілейоване становище дає їй право називатися найвищою реальністю. Напруга свідомості в повсякденному житті, тобто останнє накладається на свідомість найсильніше, стійкіше і найглибше... Я сприймаю повсякденне життя в стані притомності. Цей притомний стан існування в реальності повсякденного життя і його сприйняття приймається мною як нормальне і самоочевидне, тобто становить мою природну установку»¹².

У процесі «конструювання повсякденності» виокремлюються два сектори: проблематичний і непроблематичний. Останній — це звичайний, рутинний, статичний порядок існування, а перший — охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічний. Людина постійно прагне трансформувати проблемні моменти в непроблематизоване знання. Такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики екзистенційних, переломних періодів історичного буття — революцій, війн, реформ, переворотів тощо, показати, яким чином соціальні групи й індивіди визначають сфери проблематизації і шляхи депроблематизації в щоденній практиці, конфлікти між реальностями і засобами їхнього розв'язання.

П. Бергер і Т. Лукман конструюють повсякденність за допомогою об'єктивізації життя в речах і символах, у першу чергу, мові, лінгвістичних

означеннях. Мова виступає в якості резервуару соціального знання, на основі якого формується суспільство як об'єктивна і суб'єктивна реальність. Коли йдеться про об'єктивну реальність, вони зосереджують увагу на інституалізації та ідентифікації (ідентичностях). Дослідники вважають, що «повсякденне знання, а не «ідеї», мають бути головним фокусом соціології знання. Це саме те знання, що є фабрикою значень, без якого не може існувати жодне суспільство»¹³.

Якщо школа «Анналів» оперувала матеріалами середньовіччя і ранньомодерного часу, то німецькі адепти історії повсякденності — подіями ХХ ст. Не в останню чергу імпульсом до цілеспрямованих наукових зусиль у цьому руслі стало прагнення детально з'ясувати умови виникнення нацизму, приходу нацистів до влади, реалізації політичної доктрини НСДАП. Німецький варіант історії повсякденності споріднює її з історією «знизу»¹⁴. Опоненти цього напряму піддавали скепсису його пізнавальний потенціал, втрату загальноісторичного контексту, еkleктизм прийомів, перебільшення ролі деталей і т.ін. «Безмірне розширення предмета дослідження і методів його аналізу — констатує С. Кім, — вилилося в «постмодерністський хаос» історіописання»¹⁵. Схильність до реконструкції «другорядних», дрібних і «малозначущих» подій і явищ, на думку деяких вчених, є малопродуктивним для досягнення історичного полотна, встановлення всієї палітри й розмаїття зв'язків, елементів, чинників, що визначають провідні тенденції та характеристики історичного поступу.

Які контраргументи висували прихильники мікроісторичних досліджень, можна простежити за напрацюваннями італійських вчених.

В Італії 70-х років К. Гінзбург, Д. Леві та їхні однодумці створили журнал «Quaderni Storicі» й розпочали видання наукової серії «Мікроісторія». Вони вважали, що предмет наукового зацікавлення становлять не поширені явища, а унікальні, єдині у своєму роді, випадкові, стосується це окремої людини чи групи людей. При цьому наголошувалося, що вивчення випадкового мало стати наріжним каменем реконструкції різноманітних, гнучких соціальних ідентичностей, що виникають і руйнуються в ході формування мережі взаємовідносин по лінії конкуренції, солідарності, об'єднання тощо. Такі підходи могли, на їхню думку, дати розуміння взаємозв'язку між індивідуальною раціональністю й колективною ідентичністю.

Незважаючи на спроби дискредитації нових теоретичних пропозицій, що виявили помітну конкурентноздатність, коло їхніх прихильників зростало. Наприкінці ХХ ст. близькі до німецької та італійської мікроісторичних шкіл позиції посіли американські дослідники «нової культурної історії» (пізніше вони прийшли до вивчення історії ментальностей і розгадування символів та сенсу повсякденного життя). Не відмовили собі у цьому захопленні й представники третього покоління школи «Анналів» Ж. Ле Гофф та

Р. Шартъє, які намагалися відійти від броделівської концепції «нерухомої історії» та обмежити «історію менталітету» у вивченні повсякденності.

На думку Н. Пушкарьової, мікроісторичні підходи з'явилися як відповідь на постструктуралістський виклик гуманітарному знанню з його зацікавленістю мовою, критикою текстоцентризму, інтересом до образів «іншого» і толерантного визнання цього «іншого». Значення мікроісторичного підходу дослідниця вбачає, по-перше, в тому, що він дозволив узяти до уваги множини окремих людських долі. При цьому історія повсякденності зробила цікавою не тільки видатних, а й звичайних людей. По-друге, значення мікроісторії для повсякденності полягало в апробації методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особистого походження, що дає можливість з'ясувати ступінь людської свободи за певних політичних, соціально-економічних, етнокультурних обставин та часових рамок. По-четверте, саме фахівці макроісторії одним із завдань поставили дослідження способів життя й моделей виживання в екстремальних умовах війни, революцій, терору, голоду, інших перехідних і переломних епох¹⁶.

Полідисциплінарний характер досліджень повсякденного життя пов'язаний з багатовимірністю цього феномену. Соціологи, філософи, антропологи, етнологи, лінгвісти, культурологи, психологи використовують власний інструментарій до опрацювання певного виду джерел. Якщо етнологія (етнографія) вивчає матеріально-побутові, речові аспекти, антропология — не стільки побут, а рефлексії з приводу життєвих проблем. Формою історіозації колективного позасвідомого виступає осмислення ментальних мікропроцесів в історичному контексті¹⁷.

На відміну від етнографа, який сумлінно опрацьовує деталі й «дрібниці», антрополог зорієнтований на «не розглядання дрібниць, а на «розглядання в подробицях»¹⁸, що дає можливість типізувати окремі явища, зафіксувати в них зміст певних процесів, дух епохи.

Міждисциплінарні підходи дозволяють наповнити змістом поняття культури у його найширшому сенсі й різноманітних проявах. Культура мовлення, поведінки, побуту святкування й обрядових традицій, спілкування, споживання, читання, приготування їжі, переживання трагічних подій, політична культура тощо перетворюють повсякденність у строкате мозаїчне полотно щоденних культурних практик поряд з елітарними культурними явищами і власне й дають вичерпне наповнення цього суспільного феномену. Історики повсякденності з'ясовують, яким чином людина чи мікрогрупа виступають не тільки об'єктами, а суб'єктами культурного впливу, генерування культурних образів та ідей, а також предметів культури, у який спосіб вони інтегруються в певний чи загальний культурний простір.

Антропологія повсякденності дозволяє виявити діалектику «відносин» між побутовими речами і людиною. За вдалим визначенням І. Ільїна, «людина живе не тільки «річчю», тобто плодами і доходами її, але живе разом з нею і в ній, вона творить її, творить з неї, художньо ототожнюється з нею, вдосконалює себе нею; вона зживає в ній енергію тіла, душі і духу»¹⁹.

Г. Кнабе вказує на біфункціональну природу речей. Вони — утилітарні, коли задовольняють практичні потреби й виявляють свою духовну природу, коли мають культурний, ідеологічний соціально-психологічний, етнічний вимір. Той «надлишок» речі, що піднімає її над утилітарно-вжитковим рівнем, надає їй спроможності виражати «суспільні норми», робить її «знаком», символом, а надутилітарний, суспільно-історичний сенс речі — семіотичним²⁰.

Відштовхуючись від ідей семіотики культури й історії, генерованих М. Бахтінім, де Соссюром, Р. Якобсоном, проблеми семіотики побуту й повсякденності розробляють Р. Барт, Г. Кнабе, Ю. Лотман.

Несучою конструкцією теоретичних напрацювань Г. Кнабе слід вважати твердження про те, що культурно-історичне дослідження має спрямовуватися на реконструкцію внутрішнього світу й емоційно-психічного складу людини. У зв'язку з цим знаки (вчинки, речі) слід вмонтовувати в текстуальне полотно, в результаті чого вони становитимуть осмислену послідовність.

Артикуляція думок і переживань з приводу щоденних подій неможливі поза мовою. Антропологія розглядає мову у широкому значенні — як мову усну й мову текстів, символів, жестів, репрезентації, джерел тощо. Ж. Деррід та М. Фуко ініціювали т.зв. «лігвістичний поворот», вивівши в епіцентр форми опосередкування між істориками та об'єктами їхнього дослідницького інтересу²¹. Поліфункціональність мови виявляється в тому, що окрім інструмента спілкування вона також поєднує різні зони буденного життя, інтегрує досвід переживань, пов'язаних з трансцендентними світами, й «імплантує» його в реалії повсякденного життя, а також здійснює місію соціалізації індивіда²². За висловом Н. Козлової, в якості соціального явища «мова дає способи проговорювання світу. Соціальний світ говорить мовою, він створюється (відтворюється) у мові. Мова і суспільство надають нам сценарії почуттів, сценарії того, як хотіти, думати і говорити. Мова, вживана у повсякденному житті, надає людині необхідної активізації і встановлює порядок, у рамках якого набувають сенсу і значення як самі ці об'єктивізації, так і повсякденне життя людини. Ми потрапляємо у світ повсякденних типізацій, що дозволяють людям розуміти один одного»²³.

Текстуальний формат мови, слідуючи методам герменевтики, необхідно вплітати в історичний контекст, завдяки чому з'являється можливість осягнення прихованих змісту й символіки. «Навіть минулі, тобто народжені

в діалозі минулих віків, сенси, — зазначав М., — ніколи не можуть бути стабільнішими (раз і назавжди завершеними) — вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) в процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу»²⁴.

Підсумовуючи конспективний огляд методологічних концептів осягнення історії повсякденності, Н. Пушкарьова констатує, що найбільш виразні позиції посідають два підходи: а) реконструюючий ментальний макроконтекст подієвої історії; б) реалізація прийомів мікроісторичного аналізу. Обидва вони передбачають (хоча і на різних рівнях) дослідження «символіки повсякденного життя» і визнають, що з'ясування несхожості та особливостей людей минулого і сучасників є ключем до розуміння механізму соціопсихологічних змін²⁵.

Визначаючи предмет історії повсякденності, представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів суттєво розходяться. Етнологи вивчають побут як традиційні форми особистого та колективного існування, усталені, ритмічні, повторювані, «стереотипізовані» форми поведінки. У соціологічних працях вживаються як його синоніми описові характеристики на кшталт «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» та інші. Лінія розмежування між традиційними дослідженнями побуту й сучасними підходами до вивчення повсякденності істориками пролягає там, де межують звичайне і випадкове, рутинна й експеримент, завчена дія і спроба нетривіального вчинку. Морально-психологічний стан, переживання й уявлення людей, емоційні реакції, еволюція виняткового у «винятково нормативне», а потім — у розповсюджене — таким є поле зацікавлення історика повсякденності. «У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, а життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Тому історія повсякденності у вивченні ментальних макропроцесів є форма історизації колективного несвідомого більшою мірою, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичайностей. Які механізми виникнення новацій в укорінених і звичних структурах, що примушує зближуватися нові й традиційні форми і норми соціальної дії, чому одні з них стійкіші за інші — це також коло питань істориків повсякденності»²⁶, — вважає Н. Пушкарьова.

На відміну від культурологічних та етнологічних праць історичні дослідження орієнтуються на меншу часову й географічну локалізацію, водночас вони супроводжуються поглибленим аналізом життєвих історій представників різних вікових, професійних, гендерних та інших соціальних когорт, «мереж» їхніх взаємозв'язків і взаємодій у приватній, домашній, виробничій та суспільній сферах. «Якщо юристів цікавить загальна офіційно-правова регламентація поведінки людей, якщо етнографи виявляють у ній елементи звичаєвого права, то історик повсякденності, не випускаючи з уваги цього

загального контексту, ставить завданням розуміння групових та індивідуальних реакцій окремих людей на існуючі в їхній час правила і закони. Він перепроверяє дійовість тих приписів, що були зафіксованими чи вважалося неписаними, визначаючи, які з них дотримувались, а які — ні»²⁷. Дослідники історії повсякденності вивчають не тільки побутову, а й виробничу сферу, простежуючи мотиваційні чинники праці, умови й обставини, що супроводжують трудову діяльність, відносини між працюючими (в тому числі конфліктні).

Важливим сегментом досліджень повсякденного життя є гендерна сфера, стосунки в сім'ї, проблеми відносин між представниками різних вікових груп («конфлікт поколінь»).

Окремим напрямом історії повсякденності є девіантна поведінка окремих членів суспільства, мотивація вчинків маргінальних осіб, стосунки в кримінальному середовищі, яке живе за власними установками й правилами.

Як бачимо, історія повсякденності — це широкий комплекс проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності.

Перехідні епохи, революції, війни переводять суспільство у більший чи менший періоди екзистенції, нестабільності, форс-мажору. Воєнний стан «пронизує» всі сфери життя і навіть у віддалених від фронту районах воюючої країни відчувається напружений пульс протистояння з ворогом. Мобілізація до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильства окупантів — усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя.

На відміну від мирного часу загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп в ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування.

Для тих, хто вивчає повсякденність через призму сприйняття людьми «нештатних» ситуацій та пошуку засобів їхнього подолання, війни (особливо масштабні) дають повний реєстр явищ і процесів на всіх рівнях та у всіх сферах життєдіяльності, а також відповідних реакцій на них.

Чим довше триває війна, тим виразніших форм набувають морально-психологічні установки традиційних і тимчасових (воїни регулярної армії, партизани, учасники підпілля, евакуйовані, військовополонені, «остарбайтери» та інші) соціальних когорт. Особливо помітними ці зміни у замкнених групах, що перебувають в особливих режимних умовах (в'язни-

цях, таборах, гетто) та збройних формуваннях. У першому випадку йдеться про суто фізичне порубіжжя, балансування між життям і смертю та пошук стратегії виживання; у другому — про психологію комбатанта, що радикально змінює поведінку більшості «людей зі зброєю», де б вони не перебували: у лавах регулярної армії чи нерегулярних підрозділах. Тільки в умовах війни виникає такий феномен як колаборація. Мотивація дій людей, які пішли на співпрацю (цивільну та військову) з ворогом/окупантом, становить окремих напрям досліджень.

Домінуючим відчуттям під час війни є страх. «Страх розповсюджується на все. Він посилює невпевненість, якщо про неї не вдається забути.

Страх перед життям обертается й на тіло... панує все більша невпевненість у життєздатності.

Страх посилюється в усвідомленні неминучості зникнути як загублена точка в пустому просторі, адже всі людські зв'язки значимі тільки в часі. Робота, що зв'язує людей у співтовариства, продовжується лише нетривалий час. Ні на кого не можна покласти... хто не бере участі в тому, що роблять усі, залишається наодинці. Загроза бути кинутим створює відчуття самотності, що виводить людину зі стану хвилинної легковажності і сприяє виникненню цинізму і жорстокості, а потім страху. Існування як таке взагалі перетворюється на постійне відчуття страху»²⁸. К. Ясперс, якому належать ці слова, далі розмірковує над тим, як воююча держава привчає до смерті: «Вмирати навчає і сама ясна філософія. Вона хоче знайти основу, яка коли і не пояснить смерть, то дозволить перенести страх і страждання не в стоїчній, а в люблячій і довіряючій непохитності»²⁹.

Однією з ознак світосприйняття в період збройного протистояння навіть в атеїстичних державах є підвищення релігійності, містицизму, прагнення людей усвідомити, «за які гріхи» вони зазнають страждань. На думку С. Франка, «за більш поглибленої моральної свідомості, будь-який гріх сприймається в кінцевому рахунку як колективний: оскільки винен у гріху не тільки той, хто своїми діями і занедбанням сприяв виникненню гріховного помислу іншого...

Поняття провини, суду і кари є «юридичним» спотворенням релігійної свідомості настільки, наскільки вони мисляться саме у зв'язку з зовнішньою відповідальністю людини перед чужою йому, владарюючою над ним інстанцією; навпаки, ці поняття виправдані й необхідні, оскільки вони є категоріями й іманентної внутрішньої самосвідомості»³⁰.

Масштаби жертв Другої світової війни актуалізують проблему віктимності. Моделі поведінки різних соціальних груп, які стали об'єктом терору, вимагають диференційованого аналізу з урахуванням цілої низки чинників (військово-політичних, економічних, соціальних, етноконфесійних, морально-психологічних, ментальних). Заручники з цивільного населення,

військові політпрацівники, партійно-радянський актив, євреї, цигани, червоні партизани й підпільники, українські націоналісти й повстанці, примусові робітники, військовополонені — ці та інші категорії учасників війни діяли специфічно за певних обставин, сповідували різні моделі поведінки. Ще одним важливим аспектом є заходи владних структур і недержавних інституцій, спрямовані на запобігання чи пом'якшення наслідків дій, яких зазнали жертви війни. Ситуацію відрізняє від мирного періоду той факт, що населення перебувало (хоч і неодноразово, але в порівняно невеликі проміжки часу) між двома тоталітарними режимами, які широко застосовували примус і репресалії в якості засобів його мобілізації на виконання певних завдань, а також як метод покарання і залякування.

Війна надміру насичена граничними ситуаціями, в яких максимально розкриваються риси характеру, здібності і нахили індивіда. В художній літературі (А. Камю, П. Сартр), філософських працях (М. Хайдеггер, К. Ясперс), кіномистецтві розкривається розмаїття життєвих випадків, об'єднаних категорією «порубіжна ситуація». Екзистенційний характер війни створює практично безмежне поле для дослідження мотивації поведінки та відчуттів людини в надзвичайних умовах війни.

У вивченні подій воєнної доби найбільш продуктивно виявили себе військово-антропологічні підходи. О. Сенявська поділяє всю сукупність методологічних орієнтирів і дослідницького інструментарію на чотири групи.

Теоретико-методологічний напрям військово-антропологічних досліджень, на її думку, передбачає: обґрунтування історико-антропологічних досліджень війни як особливої галузі історичних досліджень; створення й відпрацювання дослідницької моделі системного аналізу війн в історико-антропологічному ракурсі; розробку типології війн в «людському вимірі»; виявлення специфіки великих і малих війн з точки історичної антропології, вивчення війни як суспільного, соціокультурного і соціально-психологічного феномену ХХ ст.

Джерелознавчо-методичний напрям охоплює визначення комплексів джерел для досліджень з воєнно-історичної антропології; розробку й апробацію можливостей конкретних методик, у тому числі застосування формальних методів для вивчення антропології війни на матеріалах світових та локальних війн; розробку програм та інструментарія історико-соціологічних опитувань учасників бойових дій з позицій антропологічного підходу; використання методів і матеріалів «усної історії»; розробку ретроспективних аналітичних анкет для вилучення і формалізації матеріалів про історичні персоналії учасників війн та збройних конфліктів з традиційних джерел; опрацювання концептуальних моделей баз даних про війни та збройні конфлікти в їхньому антропологічному вимірі.

Конкретно-історична група підходів та дослідницького апарату включає комплекс загальноісторичних методів: історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, а також весь арсенал джерелознавчих методик, що застосовуються з метою перевірки вірогідності й встановлення репрезентативності джерельних масивів, виявлення й трактування наявної в них інформації.

Нарешті, остання група пов'язана з використанням *міждисциплінарних засад* у військово-антропологічних дослідженнях. О. Сенявська вважає, що «метанаукові... підходи у вивченні історико-психологічної проблематики доцільно доповнювати методологічними принципами й інструментарієм, виробленим у суміжних гуманітарних дисциплінах, перш за все у психологічній та соціологічній науках»³¹.

На перший погляд, викладена теоретична атрибутика значною мірою перебуває в макроісторичному сегменті й має до історії повсякденності опосередковане відношення. Насправді, стереоскопічне, комплексне дослідження феномену війни насамперед в антропологічному, а не суто військовому, політичному чи економічному вимірі, створює передумови для виявлення й характеристики усієї палітри людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу.

Осібнo слід зупинитися на джерельному забезпеченні досліджень у галузі воєнної повсякденності. Якщо поставити науковця в жорстко окреслені рамки цього напрямку, то він повинен вивчати не просто побут, а щоденну поведінку й свідомісні акції людей. «Індивід у дослідження повсякденності має бути відтворений діючим на життєвій сцені в заданих обставинах (природних, часових, політичних), показаний таким, що визначає ситуацію, конструює — спільно з іншими — соціальні ролі, й грає їх. Без з'ясування мотивацій та дій усіх акторів «театру життя» минулого історика повсякденності їх не зрозуміти»³².

Предмет зацікавлення історика повсякденності диктує вибір джерел. Очевидно, що знайти відповідь на всі питання, які перед ним стоять, з офіційних документів (йдеться про партійні матеріали, донесення опергруп НКВС про настрої населення чи інформації по лінії Головпуру РСЧА, окупаційні джерела) неможливо, оскільки вони дають лише частковий зріз того, що відбувалося під час війни в суспільстві, часто вириваючи окремі епізоди з загального контексту. Мемуарна література, видані щоденникові записи й епістолярії також володіють обмеженим евристичним ресурсом, оскільки в них увага фокусується далеко не на всіх аспектах тогочасного життя, до того ж, вони, як правило, препаровані в процесі підготовки до публікації. У зв'язку з цим набувають особливої ваги джерела «усної історії». Цей емпіричний масив формується шляхом анкетування, записів

інтерв'ю, соціологічних опитувань і дозволяє охопити весь спектр оцінок та міркувань респондентів з приводу тогочасних подій.

Стриманість, якщо не скептицизм деяких науковців у ставленні до «усної історії» пояснюється кількома причинами. Перша з них — суто психологічного плану, оскільки традиційні дослідницькі методики в історії пристосовані до опрацювання писемних джерел, усні ж — вважались прерогативою етнографів та фольклористів. На переконання Г. Принса, ігнорування усних джерел пов'язане з тим, що історики-документалісти вимагають від джерел взагалі трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих ознак у достатньо виразному й чітко артикульованому вигляді й породжує ставлення до усноісторичних джерел як до «неповноцінних» чи «другорядних».

Для історика повсякденності ці недоліки майже автоматично трансформуються в переваги, адже для нього особливий інтерес становлять саме індивідуальні реакції, суб'єктивні оцінки, думки, переживання тих чи інших ситуацій учасниками війни.

Докори прихильників «об'єктивного історичного знання» (питання про те, наскільки воно можливе на мікроісторичному рівні, залишимо для окремої дискусії) легко нівелюються шляхом типологізації. Щоправда, для цього необхідні, принаймні, дві умови: наявність критичної маси респондентів кожної групи (типу) та репрезентативність отриманої від них інформації. Якщо вони дотримані, легко задовольнити бажання дізнатися про стратифіковане сприйняття дійсності різними категоріями людей.

За допомогою накладання цієї інформації на макроісторичну матрицю можна отримати уявлення про співвідношення «об'єктивних» процесів та їхньої «суб'єктивної» оцінки. Розмір люфту між ними дає підстави для характеристики реальної ефективності державної політики практично у всіх сферах життя. Для воєнної доби таке співставлення приносить ще більші результати, оскільки дозволяє порівняти оцінку людиною різних політичних режимів, а також здатність останніх виправдовувати очікування, що з ними пов'язувалися і задовольняти корінні інтереси населення.

Та все ж труднощі з виявленням і нагромадженням емпіричної бази видаються набагато меншими порівняно з вимогами, що висуваються сучасною фундаментальною наукою до інтерпретації джерел. Адже лінія фарватеру тут практично завжди співпадає з тонкою гранню між побутовим етнографізмом і репрезентацією способів «переживання та осмислення повсякденності», з одного боку, та «суб'єктивними реаліями» (суб'єктивізованою акторами історії дійсністю) і позицією / візією дослідника, — з іншого. Ці обставини ставлять науковців перед необхідністю делікатного й чутливого поводження з фактажем, використання вивіреного методоло-

гічного інструментарію, і навіть творчої інтуїції³³. У поєднанні з ерудицією та (до певної міри) сміливістю пошуковця ці чинники можуть стати складовими успіху в освоєнні нової для вітчизняної історіографії ніші.

¹ Див.: *Пушкарєва Н.Л.* История повседневности и частной жизни глазами историка. // Социальная история. — М., 2003.

² Див.: *Гуриц, Клиффорд.* Интерпретация культур. — М., 2004.

³ Див.: *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм: в 3 т. — М., 1986. — Т. 1.

⁴ *Спенсер Г.* Основания социологии. — Спб., 1998. — Т. 1. — С. 277.

⁵ *Де-Роберти Е.В.* Новая постановка вопросов социологии. — Спб., 1909. — С. 46.

⁶ *Зиммель Г.* Социологический этюд. — Спб., 1901. — С. 31–39.

⁷ *Гумплович Л.* Основы социологии. — Спб., 1899. — С. 105–116.

⁸ *Дюркгейм Э.О.* разделении общественного труда. — Одесса, 1901. — С. 221.

⁹ *Сорокин Питурич.* Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. — В кн. :Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 37.

¹⁰ Там само. — С. 39.

¹¹ *Шюц А.* Структура повседневного мышления // Социалистические исследования. — 1988. — № 2. — С. 131.

¹² *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 40–41.

¹³ Там само. — С. 31.

¹⁴ *Вамбольдт Н., Шубина М.* Повседневность в истории // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». — Вып. 2006. — www.omsk.edu — С. 5–6.

¹⁵ *Ким С.* В поисках интегральной версии историописания (по материалам немецкой науки 1990-х годов // Диалог со временем. — М., 2001. — С. 30.

¹⁶ *Пушкарєва Н.Л.* Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. — 2004. — № 1. — С. 13.

¹⁷ *Пушкарєва Н.Л.* Современное состояние и предмет антропологии повседневности // [www.etno-snstitute.co.u / Zbornik / zbornik 22 / pushkareva. pdf](http://www.etno-snstitute.co.u/Zbornik/zbornik22/pushkareva.pdf). — С. 91.

¹⁸ *Медик Х.* Микроистория // Thesis: теория и история социальных институтов и систем. — Т. II. — М., 1994. — № 4. — С. 202.

¹⁹ *Ильин И.А.* Путь к очевидности. — М., 1993. — С. 279.

²⁰ *Кнабе Г.С.* Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима. — М., 1993. — С. 90.

²¹ *Олабарри И.* «Новая» новая история: структура большой длительности // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-

экономических систем и цивилизаций. — Вып. 2. — Харьков, 2004. — С. 189. // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/olab_novist.php.

²² Чулкина Н.Л. Мир повседневности в языковом сознании русских: Лингвокультурологическое описание. — Изд. 2-е. — М., 2007. — С. 29.

²³ Козлова Н.Н. Советские люди. Сцены из истории. — М., 2005. — С. 41.

²⁴ Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук. У кн.: Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1986. — С. 387.

²⁵ Пушкарева Н.Л. Современное состояние и предмет антропологии повседневности. — С. 94.

²⁶ Пушкарева Н.Л. История повседневности и частной жизни глазами историка // Социальная история. — М., 2003. — С. 76.

²⁷ Там само. — С. 78.

²⁸ Ясперс К. Духовная ситуация времени. — В кн.: Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 328, 329.

²⁹ Ясперс К. Философская вера. — Там само. — С. 498.

³⁰ Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления. — В кн.: Духовные основы общества. — М., 1992. — С. 342, 344.

³¹ Сенявская Е.С. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки. — В кн.: Военно-историческая антропология. Ежегодник. 2002. — М., — С. 17–19.

³² Пушкарева Н.Л. История повседневности и частной жизни глазами историка. — С. 27.

³³ Аличева Д. Парадигматические двигатели в социологии повседневности. Концепция Марселя Мафессоли // Социс. 1991. — № 1. — С. 120.

В статье рассматривается комплекс вопросов, связанных с теорией и методологией исследования истории повседневности. Отдельный сюжет посвящён изучению Второй мировой войны с помощью методик истории повседневности, социальной и микроистории.

Ключевые слова: история повседневности, социальная история, микроистория, структуры повседневности, модели поведения, жизненные стратегии.

The complex of questions, related to the theory and methodology of researching the history of everyday life, is examined in the article. A separate point of interest is the study of World War II by the methods of history of everyday life, social history, microhistory.

Keywords: history of everyday life, social history, microhistory, structures of everyday life, model of conduct, survival strategies.

Г. Грінченко (Харків)

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В КОНКУРСНИХ РОБОТАХ ШКОЛЯРІВ ФРН (1980 — поч. 1990-х рр.)

Статтю присвячено висвітленню феномену примусової праці часів Другої світової війни в дослідницьких проектах учнів середніх навчальних закладів ФРН, поданих на конкурси шкільних робіт з історії повсякдення часів націонал-соціалізму. У статті проаналізовано постановку дослідницьких питань та шляхи їхнього розв'язання, застосовані методи, джерельну базу, отримані результати проектів, а також їхній внесок у формування наукового та суспільного інтересу до вивчення феномену примусової праці.

Ключові слова: примусова праця, історія повсякдення, історична пам'ять.

У контексті відомого «історичного буму», що охопив Німеччину на початку 1980-х рр. і був пов'язаний із загальною зміною суспільно-політичного клімату в країні¹, демократизація історичних досліджень стимулювала появу значної кількості об'єднань істориків-любителів, серед них так званих «історичних майстерень», ініціативу яких було спрямовано на вивчення минулого та історії невеликих спільнот: маленького містечка, села, парафії, кварталу, вулиці чи навіть пивниці як місця зібрань та спілкування мешканців. Одним з центральних пріоритетів цих досліджень постала повсякденна історія Німеччини періоду нацистської диктатури, важливу консолідуючу роль у формуванні інтересу до якої відіграла ініціатива уряду ФРН, а саме федерального президента Густава Хайнемана, за пропозицією якого ще 1973 р. був запроваджений щорічний конкурс шкільних робіт з німецької історії. Фінансову підтримку цій ініціативі надав заснований у Гамбурзі у 1959 р. фонд Курта Кьорбера, названий за ім'ям володаря машинобудівного концерну, який почав виділяти щорічні значні суми для проведення конкурсу*. Темою конкурсу 1980–1981 рр., в якому

* «Молодіжний» напрямок на сьогодні є одним з основних у діяльності Фонду, за яким підтримка надається також і ненімецьким проектам. Так, 2003 р. в рамках програми «юнацьких досліджень» Фондом Кьорбера було видано збірник робіт старшокласників Росії (до речі, тільки німецькою мовою) «Пам'ять Росії. Підлітки відкривають забуті долі», за редакцією Ірини Щербакової, співробітниці московського «Меморіалу» (Russlands Gedächtnis. Jugendliche entdecken vergessene Lebensgeschichten / Irina Scherbakowa (Hrsg.). — Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2003. — 428 S.

взяли участь 12 843 учні, було обрано «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — від краху Веймарської республіки до Другої світової війни», конкурсу 1982–1983 рр. — «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — роки війни в Німеччині». Саме в рамках останнього заходу біля чверті поданих робіт були присвячені трагічним долям радянських військово-полонених та остарбайтерів, що викликало немале здивування ініціаторів та організаторів проекту, адже, на їхню думку, до конкурсу про долю та злочини проти цих людей «знала лише невелика купка спеціалістів»².

Метою даної статті є аналіз особливостей висвітлення феномену примусової праці часів Другої світової війни в рамках дослідницьких проектів школярів ФРН, а також місця цих проектів у загальнонауковому вивченні історії повсякдення часів націонал-соціалізму. Актуальність теми полягає в аналізі внеску, який можуть зробити ініціативи подібного роду в формування наукового та суспільного інтересу до вивчення не досліджуваних раніше сторінок історії, у тому числі — історії Другої світової війни. Джерельну базу дослідження складають звіти про проекти, розміщені на сайті «Уроки історії»³, а також опубліковані збірники робіт, що були подані на конкурс⁴.

Одне з головних дослідницьких питань, яке намагалися розв'язати учасники проектів, що були присвячені долям радянських військовополонених та остарбайтерів, полягало у відтворенні ставлення до робітників-іноземців з боку німецького населення — як власне робітників того ж самого підприємства, так і тих, хто, обіймаючи керівні посади в управлінні, не мав практики щоденного спілкування з представниками інших країн, але був зобов'язаний розробляти різні накази та інструкції з «практики поводження з іноземними робітниками». Частіше за все роботи виконувалися на основі аналізу перебування примусових робітників на якомусь окремому підприємстві, і в цьому випадку до реконструкції ставлення до них залучалися різноманітні матеріали архіву заводу (відповідні офіційні розпорядження по заводу для «внутрішнього» використання, протоколи нарад керівників підприємства зі старостами й табірною адміністрацією, випуски заводської газети тощо), а також документи архіву міської поліції, регіональні друковані видання того часу та інтерв'ю з колишніми місцевими робітниками, як, наприклад, в проекті учнів 10 класу гімназії м. Бремен, що був присвячений примусовим працівникам заводу «Боргвард-Верке»*. Свою

* Упродовж війни це був завод оборонного призначення, на якому використовувалася спочатку праця цивільних робітників, а з серпня 1944 р. за ініціативою СС — примусова праця в'язнів концтабору Нойенгамме. Звіти про цей та інші шкільні проекти, виконані в рамках конкурсу «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму — роки війни в Німеччині» розміщені на сайті «Уроки історії» (Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1982/83: Alltag im Nationalsozialismus — Die Kriegsjahre in Deutschland [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>).

роботу школярі почали з реконструювання становища примусових робітників на підприємстві й у таборах за протоколами нарад керівників заводу з керівництвом табору для робітників щодо максимально ефективного використання праці остарбайтерів, офіційними розпорядженнями по заводу та документами поліцейського управління Бремена. Проводячи чітку диференціацію між «східними» та «західними» робітниками, зі списків поліцейського управління та інтерв'ю з мешканцями міста вони уклали список із семи таборів, наводячи їхні назву, місце розташування, тип і найменування відведеної для табору споруди, а також перелік кількості робітників із країнами їхнього походження. Ситуацію з вельми позитивним висвітленням становища іноземних робітників у заводській газеті «Унзер верк» авторами було розцінено як агресивну спробу заводського керівництва за допомогою цього «позитивного представлення» унеможливити виникнення у німецьких робітників зайвих запитань, зокрема й щодо практики використання примусової праці іноземців. Водночас проведені школярами інтерв'ю з колишніми німецькими працівниками цього заводу засвідчили вкрай нелюдяне поводження з 4000 іноземних робітників на цьому оборонному підприємстві.

Іншу методику реконструювання повсякденної роботи й побуту іноземних робітників застосували учні 12 класу гімназії міста Фехта, що у Нижній Саксонії. Вони розробили анкету з 30 пунктів, що стосувалися особистості робітника та умов його життя й праці, а також практик контактів із німецьким населенням, й опитали декількох жителів свого міста — селян, коваля та вчителя, який упродовж війни керував невеликим торф'яним заводом. За цими свідченнями, а також за наданими письмовими спогадами вчителя автори проекту написали есе з історії перебування в місті й праці 60 примусових робітників, які потрапили до Фехти з Польщі, Сербії, Франції, Росії та України й працювали у сільському господарстві, торфопереробній промисловості та ковальській майстерні. Центральним пунктом дослідження стало написання «фіктивної автобіографії» польського робітника: від його примусової депортації до звільнення та повернення на батьківщину.

Спробу відтворення різного ставлення до примусових робітників та аналіз мотивації цього ставлення здійснили учні 11 класу гімназії м. Дуйсбург, робота яких здобула першу премію в рамках конкурсу 1982–1983 рр. і була видана окремою книжечкою⁵. Свій дослідницький проект група розпочала з пошуків відомостей про захоронених у зашуканих могилах кладовища на околиці міста військовополонених та примусових робітників, частина яких, як виявилось, працювала на міделиварному заводі Дуйсбурга й проживала у спеціальному таборі при заводі, умови якого були охарактеризовані авторами проекту як «перший ступінь концентраційного табору». У свою чергу, типові умови праці примусових робітників на заводі дослідники назвали такими, що

супроводжувалися постійними «терористичними чіпляннями» з боку бригадирів: абсолютна заборона на розмови за робочим місцем означала також, що робітника не можна було навіть окриком попередити про виробничу небезпеку, в результаті чого траплялися нещасні випадки. Цікаву думку висловили автори дослідження щодо практики «мінових угод» між німецькими та іноземними робітниками: на їх погляд, у цьому випадку далеко не завжди можна провести однозначне розрізнення між співчуттям та лихварством, безкорисною та прагматичною з матеріальної точки зору «допомогою». Водночас, стверджували учасники проекту, давні довоєнні традиції спільної праці на одному підприємстві німецьких та іноземних робітників, а також традиції робочого руху працівників рурського вугільного басейну зумовили й певні акти солідарності робітників-німців, що простягалися від традиційного для гірняків вітання «Glück auf!» («щасливого повернення!») до відкритої підтримки іноземців. Розцінюючи ці випадки як елементи опору проти існуючої системи з боку німецьких робітників, автори дослідження не залишили поза увагою й форми «опозиційної поведінки» з боку самих примусових робітників, якими назвали навмисні прогули, прослуховування «ворожих радіостанцій», голодування й навіть страйки, як, наприклад, той, що відбувся за ініціативою радянських примусових робітників, які оголосили голодування та невихід на роботу через примусове роз'єднання їх з дружинами та вкрай погані умови проживання у таборі.

Але найцікавішою, на наш погляд, стала частина дослідження, присвячена безпосередньо пам'яті про примусових робітників та «новій» версії дослідників стосовно того, «як це було насправді». Йдеться про пам'ять про відому в тих краях під час війни «банду» українця Коваленка, 100 членів якої протягом осені 1944 р. та в лютому 1945 р. здійснили понад 60 нападів на залізничні вагони й більше 100 пограбувань складів. На початку 1945 р. багатьох членів угруповання було заарештовано, а між 7 та 10 лютого 1945 р. за розпорядженням РСХА 24 членів «банди» було страчено: 22 людини розстріляно, самого Коваленка та ще одного остарбайтера публічно повішено у Дуйсбург-Майдеріху⁶. У колективній пам'яті жителів міста ця група закарбувалася саме як банда мародерів, яка бешкетувала та була покарана саме за це, про що свідчили як усні інтерв'ю з місцевими мешканцями, проведені дослідницькою групою, так і певна кількість знайдених ними матеріалів місцевої преси. Втім, у дослідженні групи гімназистів ця група отримала оцінку як партизанська, що діяла в рамках опору, який намагалися чинити примусові робітники металургійних підприємств воєнного Дуйсбурга. Всупереч колективним уявленням про покарання цієї групи саме як банди мародерів, автори дослідження вперше запропонували інше пояснення цієї та подібних до неї страт остарбайтерів та військовополонених на початку 1945 р. На їхню думку, ці люди були вбиті

нацистами із-за страху помсти та через бажання усунути свідків, а не покарані як злочинці та порушники закону.

Два томи збірника «Військовополонені та примусові робітники колишнього округу Заарбург у 1939–1945 рр.»⁷ представили на конкурс учні 12 класу державної гімназії м. Заарбург (земля Райнланд-Пфальц), що працювали під керівництвом Гюнтера Хайдта, відомого місцевого історика-краєзнавця, який за подальші дослідження історії переслідування євреїв у цьому краю отримав винагороду від президента ФРН. У першому томі, що складався з восьми глав, були розміщені статті учасників проекту, другий том містив різноманітні джерела, у тому числі фотокартки військовополонених та примусових робітників з приватних зібрань. Віддаючи належне високому професійному рівню даної роботи (отримала третю премію конкурсу 1982–1983 рр.) слід відзначити вельми широке коло питань, які намагалися розв'язати учасники проекту та які виходили за тематичні рамки історії повсякдення й охоплювали широкий спектр проблем з соціальною та економічною історією округу. У першому розділі було описано передвоєнне соціально-економічне становище округу Заарбург та будівництво «західного валу» в цій прикордонній з Люксембургом місцевості. Розгляд економіки регіону був продовжений у другому розділі, де йшлося про традиційне для Заарбургу сільське господарство та винарство, адже в подальшому саме в секторі харчової промисловості регіону використовувалася примусова праця військовополонених та іноземних робітників. Третій розділ було присвячено статистичним викладкам стосовно кількості військовополонених та іноземних цивільних робітників в окрузі, переліку підприємств та господарств, що використовували їхню працю, а також зведеним підрахункам таборів за національностями утримуваних, які супроводжувала оглядова мапа. На підставі адміністративних актів, знайдених у фондах підприємств та в архіві міста, у четвертому розділі було подано детальний опис умов проживання в таборах і практик позатаборового повсякдення військовополонених та цивільних робітників, головним прикладом для реконструкції яких були обрані ті табори, що розташовувалися на території комуни Зерріг. П'ятий розділ було присвячено зображенню умов праці, які диференціювалися відповідно до «статусу» робітника (полонений чи цивільний) та його національності. На основі поліцейських актів міста Трир (сьогодні Трир-Заарбург — єдиний адміністративний район) у цьому розділі було також проаналізовано умови примусової праці німецьких євреїв: на підземному будівництві, у трирському церковному фонді, на державних виноградниках тощо. У шостому розділі до розгляду історії використання примусової праці в колишньому окрузі Заарбург були долучені сюжети про люксембуржців, переселених з території анексованої батьківщини та в деяких випадках притягнутих до праці поза бажанням. 55-сторінковий сьомий розділ мав

назву «Особливі випадки з військовополоненими та цивільними робітниками», де переважно йшлося про форми опору (з боку примусених до праці — системі примусової праці загалом, з боку німецького населення — нав'язаним «правилам поведження» з примусовими робітниками), а також про покарання та нещасні випадки на виробництві як наслідки порушення «правил праці для іноземців». Цікаво, що авторами порушення іноземними робітниками зобов'язання носити розпізнавальний знак розцінюється як форма спротиву поряд із саботажем, а порушення з боку німців припису про заборону спілкування викликає питання, чи можна цей опір розглядати власне як акт непокори. Останній восьмий розділ першого тому був присвячений хаотично-неорганізованій мобілізації примусових робітників на кінцевому етапі війни, що було висвітлено також на локальному прикладі. На завершенні своєї роботи автори збірника здійснили спробу аналізу колективної історичної пам'яті мешканців Заарбурга про колишніх поневолених робітників свого регіону. Задля цього учнями було проведено анкетування своїх співмешканців за двома головними запитаннями: чи вважають вони за доцільне і чи планують брати участь у поновленні/встановленні контактів з колишніми військовополоненими та примусовими робітниками, а також вважають вони за доцільне та чи планують брати участь у відповідних заходах «німецько-іноземної дружби».

Спалах інтересу до вивчення історії примусової праці й закріплених у колективній свідомості стереотипів та оцінок цього феномену, який засвідчив конкурс шкільних робіт 1982–1983 рр., спричинив також появу комеморативних ініціатив з увічнення пам'яті про загиблих на території Німеччини примусово привезених робітників-іноземців та військовополонених. Одним з перших резонансних поштовхів до масового юнацького руху з пошуку могил загиблих, встановлення осіб, в них похованих, та ініціювання спорудження пам'ятних знаків стало дослідження школярів маленької комуни Бюлертан, що у землі Баден-Вюртемберг, результати якого також були подані на конкурс 1982–1983 рр. Учні 7–8 класів реальної школи та гімназії Бюлертану провели дослідження історії притулку для дітей примусових робітниць з Польщі та Радянського Союзу, який розташовувався у даному містечку з 1943 по 1945 рр. і в якому через погані умови утримання померло багато дітей. Ця ініціатива школярів привернула до себе увагу всієї місцевої громади: впродовж цілого робочого тижня з 22 по 27 листопада 1982 р. серію матеріалів про проект та його перші знахідки публікувала місцева газета «Галер Тагблат»^{*} 8. По закінченню роботи керівниками цього проекту був виданий загальний звіт дослідження, в якому

^{*} 1985 р. редактори газети «Галер Тагблат» були відзначені журналістською нагородою за висвітлення в засобах масової інформації теми «Фашизм у Німеччині».

сформульовано ідею про необхідність увічнення пам'яті про загиблих дітей та ініційовано спорудження пам'ятного знака на їхніх могилах, знайдених на узбіччі місцевого кладовища⁹. Про значний суспільний резонанс даного дослідження, що поширився далеко за межі містечка, свідчили публікації про необхідність увічнення пам'яті про загиблих дітей у регіональній «Штутгартер Цайтунг»¹⁰ та загальнонімецьких «Цайт»¹¹ і «Штерн»¹² тощо. 1988 р. на кладовищі був установлений пам'ятний обеліск.

Імовірно як відповідь на цю та подібні до неї ініціативи 1991 р. Фонд Кьорбера оголосив тему чергового конкурсу «Пам'ятник: нагадування, застереження, обурення». Втім, даний конкурс засвідчив далеко не повсюдну підтримку зусиль німецького юнацтва зі «вписування» пам'яті про загиблих військовополонених та примусових робітників у «меморіальний ландшафт» містечок та комун Німеччини, а реалізовані ініціативи, на зразок дій мешканців Бюлертану, змусив розглядати як такі, що були скоріше винятком, аніж правилом. Певна провокативність назви конкурсу найбільшою мірою відображала ситуацію з пам'яттю та пам'ятниками примусовим робітникам, адже саме тут поєдналися нагадування про майже поголовне втягнення місцевого населення якщо не в експлуатацію примусових робітників, то в мовчазне сприйняття цієї ситуації, небажані та неприємні спогади про минулу байдужість до чужого страждання чи нелюдськість власних вчинків та, водночас, обурення з приводу вимушеного та небезпечного «бентеження старих часів». Так, поданий на конкурс багато ілюстрований збірник фото та документів «Надгробки російських іноземних робітників на кладовищі Гімборн», підготовлений учнем гімназії м. Гуммерсбах (земля Північний Рейн-Вестфалія), містив супровідну інформацію про зусилля автора проекту з дослідження долі цих робітників. Він фотографував надгробки на їхніх могилах та намагався опитати свідків, утім змушений був констатувати, що місцеві мешканці мало що могли розповісти про життя радянських примусових робітників. «Безумовно, це була неготовність розповідати про темну сторінку історії села», — зазначив він у своєму звіті*. Більше того, на всі прохання ознайомитися з документами приватних фірм, що мали містити інформацію про залучених під час війни до праці іноземців, він чи взагалі не отримував відповіді, чи натрапив на відмову. «Все виглядало так, ніби їм було що приховувати», — написав він у підсумку свого звіту.

* Звіт про цей та інші шкільні проекти, виконані в рамках конкурсу «Пам'ятник: нагадування, застереження, обурення», див. на сайті «Уроки історії» (Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1992/93: Denkmal: Erinnerung — Mahnung — Ärgernis [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>)

З подібною ситуацією зіштовхнулися й учні, які проводили дослідження історії концтабору біля селища Рьорен, що у Нижній Саксонії. У своєму намаганні зберегти та увічнити пам'ять про радянських невольників вони натрапляли на відкриту чи приховану протидію з боку влади та мешканців навколишніх селищ. На розпити школярів, як правило, звучали фрази «Нам всім було погано за тих часів», «Колишній бургомістр вмер», «Імена охоронців невідомі»¹³. 12 років тривала їхня ініціатива щодо встановлення пам'ятного знака на «російському кладовищі» цього селища, який було споруджено лише у серпні 1995 р.

У певному сенсі результати цих шкільних конкурсів стали викликом науковій спільноті, адже за багатьма параметрами вони випереджали постановку та подекуди навіть розв'язання питань з історії дослідження історії нацистського примусу до праці та історичної пам'яті про цей феномен. Новизна цих проектів полягала в тому, що в них майже вперше аналіз повсякденних практик примусової праці був розглянутий з урахуванням диференціації примусових робітників за їхнім національним (у термінах нацистської ідеології — расовим) «статусом», різниці між працею військовополонених та цивільних осіб, в'язнів концтаборів тощо, тобто в цих роботах було поставлене питання про існування різних «категорій» примусових робітників. Крім того, попри існуючу до того часу тенденцію розгляду примусової праці як феномену, що стосувався насамперед промислового сектору нацистської економіки, в цих роботах був розпочатий аналіз повсякденної практики використання примусової праці в сільському господарстві, комунах, церквах тощо. Далі, в роботах, поданих на конкурс, було здійснено спробу аналізу певних етапів залучення до праці військовополонених та примусових робітників із вивченням спричиненої ними різниці у «повсякденному виживанні». У рамках розгляду уявлень про примусову працю та примусових робітників у їх західнонімецькій «версії» головним у даному випадку є те, що практично у кожній роботі містилася явна чи імпліцитна референція до історичної пам'яті про цей феномен як в її (пам'яті) колективному, так і індивідуальному вимірі. Саме завдяки акцентуванню уваги дослідницьких груп, до складу яких входили переважно молоді люди, на проблемах відображення феномену примусової праці у масовій свідомості населення стала очевидною певна громадська летаргія та самоізоляція багатьох представників старшого покоління від спогадів про ту частину історії їхнього регіону, містечка чи навіть родини, де були «присутні» іноземні примусові робітники. Внесок цих та інших «локальних» ініціатив початку 1980-х рр. у формування суспільного інтересу до вивчення історії примусових робітників важко переоцінити, адже бажання отримати уроки з нацистського минулого завдяки цьому поширилося й на таку його злочинну складову, як притягнення до невольницької праці міль-

йонів іноземців. На думку берлінського професора Райнгарда Рюрупа, ці шкільні історичні конкурси стали «частиною культурного та наукового ландшафту ФРН», і їх з повною упевненістю можна приєднати до «традицій демократичних рухів у Німеччині»¹⁴.

Роботи цього конкурсу продемонстрували не тільки велику зацікавленість німецьких школярів та гімназистів у вивченні історії примусу до праці, але й високий професійний рівень, на якому були виконані проекти, нетривіальність постановки дослідницьких запитань та шляхів їхнього вирішення, різноманітність та комбінаторність методичних прийомів, вміле використання джерельної бази, які у сумі призвели до відтворення складної, втім кольорової мозаїки повсякденних контекстів, в рамки яких дослідницькими групами були «вписані» трагічні сторінки перебування у Німеччині примусових робітників, у тому числі з Радянського Союзу.

¹ Оболенская С.В. «История повседневности» в современной историографии ФРГ / Оболенская С.В. // Одиссей. Человек в истории. 1990. — М., 1990. — С. 182, 183.

² Борозняк А. О пользе школьных сочинений / Борозняк А. // Родина. — 2003. — № 3. — С. 21.

³ Prämierte Schülerbeiträge aus dem Wettbewerb 1982/83: Alltag im Nationalsozialismus — Die Kriegsjahre in Deutschland [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>

⁴ Kriegsgefangene und Fremdarbeiter in Duisburg 1939–1945. Eine Dokumentation — Forschung vor Ort / Neikes G., Holzschneider J., Gluth R. (Hg.) — Duisburg: o. V., 1983. — 13 S.; Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter im ehemaligen Kreis Saarburg von 1939–1945 / G. Heidt (Hg.). Saarburg: o. V., 1983. — Bd. 1. — 409 S.; Bd. 2: Quellen. — 116 S.; Rundbrief Extra. Steine reden // Kostenlose Information des Vorstandes und der Geschäftsstelle für alle Mitglieder und Freunde des Kreisjugendring Ostalb e. V. — 31 S.; Russlands Gedächtnis. Jugendliche entdecken vergessene Lebensgeschichten / Irina Scherbakowa (Hrsg.). — Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2003 — 428 S.; Wieland D., Winar A. Vergessene Gräber im Wald — Gedanken um die «Ausländerkinder-Pflegestätte». Arbeit der 7./8. Klasse Realschule und Gymnasium im Rahmen des «Schülerwettbewerbs Deutsche Geschichte» / Wieland D., Winar A. — Gantenwald: Gemeinde Bühlerzell, Kr. Schwäbisch Hall, 1982/83. — 116 S.

⁵ Kriegsgefangene und Fremdarbeiter in Duisburg 1939–1945. Eine Dokumentation — Forschung vor Ort / Neikes G., Holzschneider J., Gluth R. (Hg.) — Duisburg: o. V., 1983. — 131 S.

⁶ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / Herbert U. — Bonn: Dietz, 1999. — S. 398.

⁷ Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter im ehemaligen Kreis Saarburg von 1939–1945 / G. Heidt (Hg.). Saarburg: o. V., 1983. — Bd. 1. — 409 S.; Bd. 2: Quellen. — 116 S.

⁸ Rundbrief Extra. Steine reden // Kostenlose Information des Vorstandes und der Geschäftsstelle für alle Mitglieder und Freunde des Kreisjugendring Ostalb e. V. — S. 8.

⁹ Wieland D., Winar A. Vergessene Gräber im Wald — Gedanken um die «Ausländerkinder-Pflegestätte». Arbeit der 7./8. Klasse Realschule und Gymnasium im Rahmen des «Schülerwettbewerbs Deutsche Geschichte» / Wieland D., Winar A. — Gantenwald: Gemeinde Bühlerzell, Kr. Schwäbisch Hall, 1982/83. — 116 S.

¹⁰ «Stuttgarter Zeitung» vom 18.11.1986.

¹¹ «Zeit» vom 28.11.1986.

¹² «Stern» vom 17.02.1983.

¹³ Борозняк А. О пользе школьных сочинений / Борозняк А. // Родина. — 2003. — № 3. — С. 20–24.

¹⁴ Там само. — С. 24.

Статья посвящена освещению феномена принудительного труда времен Второй мировой войны в исследовательских проектах учеников средних учебных заведений ФРГ, поданных на конкурс школьных работ по истории повседневности национал-социализма. В статье проанализированы постановка исследовательских вопросов и пути их решения, использованные методы, источниковая база, полученные результаты проектов, а также их вклад в формирование научного и общественного интереса к изучению феномена принудительного труда.

Ключевые слова: принудительный труд, история повседневности, историческая память.

The article is devoted to the interpretation of the phenomenon of World War II forced labour in school research projects, applied to the competition on the everyday-life history of national-socialism. In article the research questions and their solutions, methods, sources and the results of projects are analyzed, as well as the impact of these projects on forming of scientific and social interest in the investigation of the phenomenon of forced labour.

Key words: forced labour, history of everyday life, historical memory.

АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОГО ВИМІРУ ПРОЯВІВ ЗБРОЙНОГО КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»

У статті розглянуто значення, специфіку інформаційного наповнення та методологію використання архівно-слідчих справ з фондів Галузевого державного архіву служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР українських вояків німецьких добровольчих формувань армії та поліції.

Ключові слова: Друга світова війна, джерелознавство, колабораціонізм, архівно-слідчі справи, ГДА СБУ, ЦДАГОУ.

Попри величезні історіографічні надбання у справі дослідження історії Другої світової війни, робота дослідників у даному напрямку триває, і надає все глибші та ґрунтовніші фактичні та узагальнені матеріали з даної проблематики. Почасти такий стан справ зумовлений відкриттям нових, раніше не опрацьованих дослідниками джерельних масивів, що доповнюють або й докорінно змінюють уявлення про досліджуваний предмет. Чи не найбільш вагомою, як і найбільш суперечливою серед означених груп джерел стали архівно-слідчі справи радянських каральних органів, що частіше стають як базою для нових студій із вітчизняної історії, так і предметом досліджень архівістів. Специфіка, значення та методологія їх використання стали предметом наукових конференцій, дисертацій та розвідок, у яких, природно, виявлено провідну роль цього типу джерел у дослідженні саме репресивної політики радянської влади¹. В даній статті буде розглянуто їх цінність у соціально-орієнтованих дослідженнях історії України періоду Другої світової війни, зокрема — проявів збройного колабораціонізму місцевого населення на окупованих нацистами територіях.

До появи цієї групи джерел основною базою для здобуття індивідуальної інформації щодо соціального складу колабораціоністських формувань ставали документи німецького походження та мемуарна література. Ґрунтовані на них праці ввели в обіг найпоширеніші узагальнення щодо соціальної бази, мотиваційних засад та обставин служби добровольців. На Заході таким штампом є сприйняття учасників допоміжних формувань німецької армії та поліції, як «ідейних антибільшовиків» і антисемітів, а на пострадянському просторі — як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську

владу (розкуркулених та репресованих), і лише частково — примусово мобілізованих полонених.

Хибність та умовність таких узагальнень обумовлювалась вадами самих джерел. Мемуари колишніх колаборантів, написані в повоєнних умовах засудження всього, пов'язаного із злочинним нацистським режимом, часто носять самовиправдальний характер, і тому вибіркові у подачі фактичних даних, що залишає слід у ґрунтованій на них літературі. Так, апологетична праця «Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944»², створена на матеріалах особистих архівів та спогадів учасників 115-го і 118-го батальйонів допоміжної поліції (шущманшафту), просто уникає розгляду контроверсійного питання ролі добровольців у спаленні села Хатинь, про що часто згадує відповідна література пострадянського простору. А узагальнення щодо соціального складу «куреня» хибують через апріорну заполітизованість підходу.

Не менш вагомими системні вади характерні і для індивідуальних матеріалів німецького походження щодо добровольців. Так, американський історик Мартін Дін зробив спробу аналізу соціального складу місцевої поліції окремо взятого району, базуючись на їх анкетних даних, поданих до нацистських органів влади при вступі на роботу³. Однак у нашому розпорядженні є маса прикладів подання у даних матеріалах свідомо викривленої інформації, спрямованої на уникнення репресій нової влади, покращення соціального статусу свого і своєї сім'ї, та елементарного виживання. Тому, наприклад, ставали можливими парадоксальні ситуації, коли добровольчою ротою 552-го батальйону Вермахту на Сумщині керував батальйонний комісар РСЧА Г. Смориго⁴, взводом караульної сотні у Харкові — євреєм Ю. Бейч⁵, а вахкомпанією у Білій Церкві — членом ВКП(б) з 1919 р. майор П. Грущенко⁶. Свого роду рекорд було встановлено у 8-му поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, кожен з яких при вступі до частини здавав підписку по те, що не був членом більшовицької партії і її каральних органів. При цьому три із чотирьох командирів рот цього батальйону були комуністами і колишніми офіцерами НКВС⁷.

Виходячи з наведених обставин, архівно-слідчі справи з фондів Галузевого державного архіву служби безпеки України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, створені в ході розслідувань діяльності арештованих органами держбезпеки СРСР українських вояків німецьких добровольчих формувань армії та поліції, набувають особливої ролі.

Ці справи складені в різний час (з 1943 до середини 80-х років), і дуже відрізняються одна від одної. Слідство могло вестися щодо кожного добровольця окремо, або ж бути об'єднаним у групову справу (до 30 чол., що

служили в одному підрозділі). Кількість томів в справі може коливатись від одного до сорока, по 50–300 сторінок у кожному.

Структура і порядок систематизації матеріалів слідчих справ аналогічні описаним дослідниками справам кінця 20-х — 30-х рр., коли набули чинності кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси⁸. Здебільшого вони групувалися за такою схемою:

а) матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про обрання міри запобіжних заходів, ордер на обшук, протокол обшуку, квитанція про передачу на зберігання вилученого під час арешту, опис майна, анкета заарештованого, свідчення учасників щодо обставин затримання (в разі опору заарештованого);

б) матеріали слідства: протоколи допитів обвинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, особисті свідчення обвинуваченого, матеріали розслідувань діяльності інших службовців цієї частини чи підрозділу, постанови про висування обвинувачення, зміну міри запобіжних заходів;

в) документація, що була отримана на офіційні запити органів НКВС і НКДБ (МВС і МДБ/КДБ) у різні установи для встановлення особи та діяльності обвинуваченого, частин та підрозділів, в яких він проходив службу — акти, довідки, характеристики з місця проживання, роботи чи служби; матеріали додаткових слідчих дій на місцях боїв чи репресій проти населення; службові матеріали його зверхників та противників (у разі дій проти встановлених партизанських загонів чи частин РСЧА);

г) матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок, вирок позасудового органу, суду, трибуналу тощо, матеріали слухань Особливої наради щодо репресій проти членів родини підслідного.

Цінність таких матеріалів, як історичних джерел, буває різною, і залежить зокрема, від часу здійснення слідчих заходів. Якщо слідство велося військовими трибуналами з'єднань Червоної армії під час бойових дій, то справи здебільшого невеликі за об'ємом, хибують на поспішність і поверховість проведення слідчих дій, а нерідко і нав'язують добровольцям додаткові звинувачення. За традицією 1937 р., їх у більшості випадків змушували визнати перехід на бік РККА (чи потрапляння в полон) з диверсійними чи розвідувальними цілями за завданням гестапо та абверу. Здебільшого добровольців засуджували до 10–25 років виправно-трудова таборів за статтею 54-б КК УРСР («зрада батьківщини»). Однак, справи воєнного періоду часто насичені захопленими речовими доказами — оригінальними німецькими документами, фотографіями, службовою перепискою та наказами по підрозділу, у якому служив обвинувачений.

Коли ж слідство велося у наступні роки, особливо після 1953 р., до справи підшивалися допити численних свідків — товаришів по службі,

командирів, населення району дій даної частини, а також партизанів та червоноармійців, з якими підсудний в складі свого формування вступав у бойове зіткнення. Часто зустрічаються спеціальні довідки для підтвердження чи заперечення слів добровольців чи свідків. Вони бувають найрізноманітнішого характеру — аналітичні та розвідувальні з КДБ і МВС (стосовно окремих частин і вчинених ними злочинів), архівні (про театри бойових дій, партизанські та німецькі органи і формування), медичні (вивчення ран на тілі обвинувачених чи їх жертв), з матеріалів НДК (про вчинені масові злодіяння та руйнування), з попереднього місця роботи, служби чи проживання засуджуваного, тощо. Найповніше ж представлені свідчення самого обвинуваченого та очевидців, перехресні допити, очні ставки. Допити, особливо здійснені у післясталінські часи, здебільшого мають на меті виявити не тільки конкретні компрометуючі матеріали, але й весь масив інформації, яку здатен надати доброволець про своє життя та службу, з метою використання їх органами МВС і КДБ не лише в суді, але й у подальшій слідчій, аналітичній, розвідувальній та контррозвідувальній практиці.

Все це в комплексі дає щонайповнішу картину реальних обставин створення та діяльності окремих частин, їх національного і соціального складу, повсякденного життя та повоєнної долі солдатів та функціонерів.

Питання достовірності поданих у кримінальних справах даних напряму залежить від сумлінності виконання своїх обов'язків слідчими. Здебільшого, за наявності фальшивих даних, наведених підсудним для власного виправдання, чи нав'язаних слідчим для виявлення злочинних чи шпигунських дій, достовірну інформацію вдається вичленити за допомогою найпростішого порівняльного аналізу при співставленні кількох справ різних років провадження проти добровольців одного підрозділу.

Наприклад, серед масиву слідчих матеріалів, призначених передусім для внутрішнього, службового використання, трапляються наскрізь сфальшовані «показові» політичні справи.

Так, для компрометації діяча української діаспори, колишнього вояка 118 шукбатальйону Володимира Катрюка, було введено у науковий обіг «факт» спалення білоруського села Хатинь українськими шуцманами із згаданої частини. В Мінську навіть було організовано показові процеси над колишнім командиром роти Олександром Мелешком і начальником штабу батальйону Григорієм Васюрою. Щоправда, судове засідання у справі Васюри показовим не вийшло, оскільки підсудний послідовно заперечував будь-які звинувачення свого батальйону у спаленні села і масових вбивствах⁹. Однак Мелешка слідчим вдалось зламати, і він визнав себе винним у спаленні Хатині. Статтю про цей «факт» було вміщено у збірнику «Невідворотна кара»¹⁰. Повністю матеріали справ ніде не публікувались, але згадки

про участь українських шуцманів у цьому та інших масових злочинах можна зустріти і в сучасній пострадянській історіографії.

Проте наявність матеріалів розслідування діяльності ще кількох десятків добровольців тієї ж частини, і суміжного 115 батальйону (фонд 5, справи №№ 65390, 65407, 65408, 65381, 65382, 6541, 23960 тощо) дозволяють відтворити історію частини ледве не по днях, і прийти до виважених висновків.

Іншим типовим моментом є спроба приховування інформації підсудним. Прикладом цього є справа проти колишнього шуцмана 51 охоронного батальйону О. Кукішева, який, попри наявність на руці стандартного есесівського татуювання, приховав службу в СС завдяки некомпетентності слідчого¹¹. Проте знову ж таки, співставлення низки подібних справ, дозволять висвітлити справжній шлях його підрозділу, і принаймні зробити висновок про правдивість чи хибність висновків слідства.

У деяких випадках, за умови сумлінної і системної роботи працівників радянських органів держбезпеки, саме архівно-слідчі справи стають джерелом унікальної інформації, що часто суперечить офіційно визнаним фактам. Наприклад, з матеріалів слідства щодо Івана Хитриченка, командира Київського партизанського з'єднання ім. Хрущова, впливає, що він протягом кількох місяців очолював підрозділ поліції в окупованому Києві і був засуджений до страти київським партійним підпіллям, як агент-провокатор нацистських спецслужб¹², за що отримав 10 років таборів по війні, проте після розстрілу Берії він був реабілітований і ці факти були забуті. Робота, проведена слідчим відділом КДБ при РМ УРСР на Сумщині, дозволила уточнити кількість жертв нацистських репресій проти цивільного населення за дії партизанів, внаслідок чого виявилось, що у матеріалах Надзвичайної державної комісії ці цифри завищені щонайменше вдвічі¹³. На Житомирщині слідчі старанно задокументували, що сільська поліція на місцях створювалась здебільшого не «фашистськими поплічниками» з апіорно злочинною карально-репресивною метою, а за наказом «нової влади» просто обиралась самими селянами на загальних зборах¹⁴. А на Волині службовці радянських органів держбезпеки ставили у провину деяким затриманим функціонерам німецької допоміжної поліції те, що вони не пішли у ліси боротись проти нацистів у лавах «банд УПА», як більшість їх товаришів, а залишились на службі окупантів до кінця війни¹⁵.

І щонайголовніше, накопичення індивідуальної інформації щодо маси рядових колаборантів надає можливість зробити певні висновки щодо соціального складу та мотиваційних засад участі місцевого населення у збройних структурах окупаційного режиму. Істориками вже зроблені поважні кроки, пов'язані, передусім, з дослідженням особових матеріалів учасників місцевих формувань за архівно-слідчими справами. В цьому ключі варто відзначити праці Венді Лауер та Олександра Прусина¹⁶.

В рамках здійснення власного дослідження автор даної статті здійснив вибірку матеріалів за архівно-слідчими справами ДА СБУ щодо 311 колишніх вояків добровольців різних частин і підрозділів німецької армії та поліції, дислокованих у райхскомісаріаті «Україна». Як показують опрацьовані дані, основу, а згодом — до третини їх чисельності становили люди, налаштовані антибільшовицьки або постраждали від радянської влади, але особливих симпатій і вірності гітлерівському окупаційному режиму вони не виявляли, а за певних обставин переходили на бік третьої сили (УПА, макі), чи навіть РККА. Решта 70% складалася з людей опортуністично настроєних, або тих, хто потрапив до лав добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВД. Такий стан речей був наслідком того, що вступом до окупаційних формувань колаборанти не робили якогось політичного вибору, а вирішували передусім свої матеріальні та побутові проблеми.

Таким чином, ми доходимо висновку, що матеріали архівно-слідчих справ при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок історії України періоду Другої світової війни, розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дозволяють об'єктивніше підійти до вирішення дослідницьких проблем. Використання при роботі з ними текстового, порівняльного, структурного та інших методів, а також комплексне використання цих матеріалів разом з іншими джерелами гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

¹ Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання. — К., 1998; *Петровський Е.П.* Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 рр. // Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2006; *Гранкіна О.* Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — К., 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 174–183.

² *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944. — Чернівці, 1995.

³ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. — N.Y., 2000.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України). — Ф. 5, спр. 67102. — Т. 1, арк. 42–55, 208 зв.; Т. 2, арк. 46–47, 101–105, 141–144; Т. 4, арк. 138; Т. 12, арк. 137; Т. 19, арк. 171–179.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 63632, арк. 7–8, 17.

⁶ Там само. — Ф. 5, спр. 58418, арк. 1–5, 18, 42.

⁷ Там само. — Ф. 5, спр. 58980, арк. 32–33, 41 зв.

⁸ Гранкіна О. Назв. праця. — С. 174.

⁹ ГДА СБ України. — Ф. 68, спр. 10.

¹⁰ Неотвратимое возмездие // По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок. — М., 1979. — С. 171–179.

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 5, спр. 28786, арк. 21, 118.

¹² Там само. — Ф. 5, спр. 46175 ФП.

¹³ Там само. — Ф. 5, спр. 67102. — Т. 11, арк. 185–189.

¹⁴ Там само. — Ф. 5, спр. 66889. — Т. 2, арк. 85–88; Т. 7, арк. 282.

¹⁵ Там само. — Ф. 5, спр. 57735, арк. 57, 80, 91.

¹⁶ Lower, Wendy. Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine. — Chapel Hill, 2005 (укр. видання: Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. — К., 2010); Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // Голокост і сучасність. — К., 2007. — № 1. — С. 31–59.

В статье рассмотрены значение, специфика информационного наполнения и методология использования архивно-следственных дел из фондов Отраслевого государственного архива службы безопасности Украины и Центрального государственного архива общественных объединений Украины, созданные в ходе расследований деятельности арестованных органами госбезопасности СССР украинских солдат немецких добровольческих формирований армии и полиции.

Ключевые слова: Вторая мировая война, источниковедение, коллаборационизм, архивно-следственные дела, ГДА СБУ, ЦДАГОУ

Given article considers a value, features of the informative filling and methodology of the use of archival-criminal cases from the funds of State Archive of Security Service of Ukraine and Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, created during investigations of activities of Ukrainian soldiers of the German volunteer formations of army and police, arrested by Soviet State security institutions.

Keywords: World War 2, sources, collaborationism, archival-criminal cases, GDA SBU, TsDAGOU

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У МІСЦЕВИХ ОРГАНАХ ВЛАДИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано особливості вітчизняної історіографії ролі інтелігенції у місцевих органах влади у роки нацистської окупації. З'ясовано теоретико-методологічні основи та тематичні пріоритети дослідження. Особливу увагу приділено працям, в яких було здійснено спробу визначити значення голів міських управ у організації життя пересічних городян, їхнє ставлення до нацистів.

Ключові слова: історіографія, інтелігенція, управа, нацистська окупація.

У сучасній вітчизняній історіографії чітко простежується тенденція до глибокого висвітлення окупаційного режиму на території України в період нацистської окупації. Обмеження вивчення цієї теми за радянських часів та доступність нині раніше закритих архівів створила сприятливі умови для дослідження цієї проблематики. Історики активно скористалися цією нагодою і ретельно аналізують різноманітні аспекти окупаційного режиму. Особливої популярності набули проблеми буття людей, тобто дослідження глобального військового конфлікту через мікрорівень, крізь призму життя пересічних людей. Чимало наукових розвідок присвячено розробці означеної тематичної ніші з огляду на стратегію виживання різних суспільних категорій. В останні роки з'явилося багато публікацій, де темою дослідження обрано життя інтелігенції¹.

Дослідження нацистського окупаційного режиму передбачає вивчення формування та функціонування органів влади. Ця тематика доволі актуальна, оскільки в Україні триває процес реформування системи місцевої влади, а також існує прагнення привести до влади осіб, здатних відстоювати інтереси пересічних людей. У зв'язку з цим, необхідним є вивчення функціонування місцевих органів влади у різні історичні епохи та врахування позитивного досвіду їх діяльності. Важливим чинником належного функціонування органів влади є високий освітній та кваліфікаційний рівень чиновників та управлінців, оскільки саме інтелектуальна еліта здатна сформувати в Україні систему влади згідно міжнародних правових норм, готову до становлення громадянського суспільства.

Необхідність історіографічного осмислення становища інтелігенції в роки нацистської окупації зумовлена появою великої кількості досліджень,

де безпосередньо чи опосередковано висвітлюються різні аспекти обраної нами теми. Вони відрізняються методологічними підходами та оцінками, інтерпретацією подій і явищ, формуванням нових традицій у дослідженні, які з часом визначають особливості вітчизняного історіографічного простору.

У роки нацистської окупації активну роль у формуванні та діяльності місцевих органів влади відіграла інтелекція. Участь останньої у зазначених формуваннях спеціально не досліджувалася. Вивчення означеної проблематики здійснювалося у двох площинах — діяльність місцевих органів влади у роки окупації та становище інтелекції в період перебування нацистів на території України. Метою цієї статті є з'ясування основних напрямків дослідження обраної теми у сучасному вітчизняному дискурсі, виявлення теоретичного рівня наукових розробок, встановлення тематичних пріоритетів та виявлення дискусійних аспектів історіографії та перспектив науково-історичних досліджень становища інтелекції в роки нацистської окупації.

Слід відзначити, що сучасне поняття про інтелегента відрізняється від того, що побутувало у роки Другої світової війни. У радянські часи до цієї категорії відносили практично всіх осіб, які мали вищу освіту і займалися діяльністю, не пов'язаною із звичайними виробничими функціями, зокрема педагогів, науковців, інженерів, працівників культурної й медичної сфери та інших. У ту епоху особливе місце у трактуванні цього терміну посідав політичний чинник, важливою була позиція, яку посіли представники цієї суспільної верстви у період війни загалом та під час нацистської окупації, зокрема. Загалом інтелегенти зайняли ключові посади в окупаційній адміністрації. Як вони діяли в складних умовах життя з ворогом, чиї інтереси захищали, як склалося їхнє подальше життя — такі питання потребують спеціального дослідження і частково висвітлені у різних публікаціях.

Окуповані нацистами українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були «поділені» між польським Генерал-губернаторством, Румунією та райхскомісаріатом «Україна». Осібно існувала «військова зона», окупаційний режим якої суттєво відрізнявся від політики гітлерівців у вище названих адміністративних утвореннях. Окрім німецького окупаційного апарату, на захопленій території України були створені органи місцевого «самоуправління». Сільські, обштинні, районні і міські управи (управління) організовувались по всій зоні німецької адміністрації. На чолі районів стояли керівники райуправ, общинами та містами управляли бургомістри. Оскільки в сільську общину входило кілька сіл, в кожному з них «працювали» старости.

Одним з перших серед вітчизняних науковців особливості розчленування території України на адміністративні утворення (комісаріати, губернаторства) та принципи управління ними дослідив М. Коваль. Він слушно відзначав, що

«концепція жорсткого колоніального управління не містила навіть натяку на рівноправну представницьку участь у ньому місцевого населення»². Він же наголошував на активній участі українських самостійницьких кіл у створенні місцевих органів влади, відзначаючи особливе прагнення «похідних груп» ОУН делегувати своїх представників до органів влади у великих містах України (Київ, Харків тощо). М. Коваль розкрив роль інтелігенції у формуванні націоналістичних структур в окремих містах (Української національної ради у Києві та Львові, Громадського комітету в Харкові тощо)³.

Продовжив вивчення діяльності окупаційних органів П. Рекотов⁴. Використовуючи розсекречені архівні документи, він здійснив реконструкцію системи поліцейних, судових і каральних органів на окупованій території України. Автор ґрунтовно дослідив відмінності та особливості нацистського урядування, наголосивши, що останнє спрямовувалося на утвердження жорсткого режиму. Роль інтелігенції у функціонуванні місцевих адміністрацій історик не досліджував.

Впровадження окупаційного режиму на території України з адміністративної точки зору дослідили О. Лисенко та В. Нестеренко⁵. Основна увага в публікації присвячена планам нацистської Німеччини стосовно України та функціонуванню органів управління в райхскомісаріаті «Україна». Автори відзначають, що «допоміжні» органи управління, сформовані з місцевого населення, були невід'ємною частиною окупаційної адміністрації і обмежувалися рівнем сільської та міської громади та районом — сільською, міською, районною управами⁶.

Більшість документів, що розкривають особливості функціонування місцевих органів влади, містяться в обласних архівах. Відповідно, вивчення цього питання має регіональну специфіку. Структуру місцевих органів влади в роки окупації у військовій зоні України аналізували В. Нестеренко та А. Скоробогатов. В. Нестеренко стверджував, що формування органів місцевого «самоврядування» було першочерговим завданням окупаційних властей, оскільки без них неможливо було б здійснювати ефективне управління захопленою територією⁷. З'ясувавши функції та повноваження міських та сільських управ, автор слушно зауважив, що органи місцевої влади, створені на окупованій території, мали допоміжний характер, і аж ніяк не йшла мова про самоврядування та самоуправління.

А. Скоробогатов приділив означеному питанню підрозділ своєї книги, який має назву «Українське цивільне управління». Автор ретельно проаналізував особливості створення та функціонування Харківської міської управи (ХМУ) у роки нацистської окупації. Саме ця структура стала місцем, за право потрапити в яке боролися різні політичні сили. Але результат їхнього протистояння негативно позначився на житті міських мешканців. Як відзначає А. Скоробогатов, «діяльність органів міського управління в

Харкові не могла задовольнити ні німецьку владу, ні широкі верстви населення. Німецьку владу — через обмежений авторитет ХМУ серед населення міста..., неспроможність відновити індустрію міста, безумовно і точно в термін виконувати накази німецького командування»⁸, а цивільне населення — через нездатність вирішити елементарні питання повсякденного життя, в першу чергу неспроможність забезпечити його продуктами харчування.

Дії працівників управи та інших місцевих органів влади багато дослідників кваліфікують як зраду батьківщини, як адміністративний колабораціонізм, пояснюють їх працю в цих установах прагненням матеріальної наживи тощо. Так, В. Шайкан стверджує, що гітлерівський «новий лад» знайшов своїх прихильників на всій території України. На службу до німців охоче пішли відверті запродавці, прислужники, пристосуванці, які «використовували своє службове становище і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко і своїх «краян». У той же час, авторка доводить, що колаборанти, які працювали у міських, районних та сільських управах, старанно виконували як завдання та накази гітлерівців, так і розв'язували нагальні запити цивільного населення»⁹.

Діяльність місцевих органів управління у райхскомісаріаті «Україна» у своїх працях висвітлює низка істориків, зважаючи, в першу чергу, на утвердження окупаційного режиму на захоплених територіях. Окремі дослідники трактували ці органи влади як самоврядні. Наприклад, В. Удовик предметом свого дослідження обрав соціально-економічні та культурні аспекти окупаційної політики на Київщині та Полтавщині. Характеризуючи діяльність окупаційних структур, історик на позначення міської управи вживає поняття «самоуправління»¹⁰. Проте враховуючи, що всі ухвалення керівних й директивних розпоряджень, фінансове забезпечення здійснювалися через німецьких чиновників, говорити про повноцінні форми самоврядування не доводиться. Роль інтелігенції у формуванні міської управи В. Удовик висвітлює у контексті інших питань.

Дисертаційний проект І. Спудки присвячений дослідженню окупаційної політики у соціокультурній сфері на території райхскомісаріату «Україна». Авторка певним чином повторює помилки попередників і доводить, що значну роль у реалізації соціокультурної політики відігравали органи місцевого *самоврядування*¹¹. У той самий час у більшості населених пунктів останні були номінальними виконавцями розпорядження вищого німецького керівництва та втілювали його задуми в життя. Наявні владні повноваження та фінансові кошти не дозволяли допоміжним місцевим органам управління самостійно вирішувати навіть питання побутового характеру.

Діяльність Київської міської управи, за матеріалами окупаційної преси, висвітлила В. Дудник. Вона дослідила функціонування міської адміністрації

з огляду на налагодження комунального господарства¹². Автор припускається помилки у своїй розвідці, називаючи Київську міську управу самоврядним органом. Застереження викликає й аналіз діяльності управи лише за газетними публікаціями, які доволі часто мали пропагандистський характер і висвітлювали тільки позитивні сторони діяльності різноманітних структур окупованого міста.

Особливості впровадження «нового порядку» у дистрикті «Галичина» та його відмінності від інших адміністративних утворень окупованої України представлено низкою публікацій¹³. Політичний аспект окупації, політико-правове становище населення проаналізував у своїй монографії В. Офіцинський. Автор, використовуючи широку джерельну базу, розкрив особливості німецького адміністративного управління в Галичині, проаналізував діяльність Українського центрального та крайового комітетів, відстежив взаємодію української влади та населення з німецьким режимом на різних етапах Другої світової війни. Історик наголосив, що впровадження окупаційного режиму в дистрикті «Галичина» здійснювалося заходами, які були менш жорсткими, як у райхскомісаріаті «Україна»¹⁴. Цієї думки дотримуються й інші дослідники, стверджуючи, що окупаційний режим у південних та західних регіонах України був значно м'якшим, ніж у райхскомісаріаті «Україна» та у «військовій зоні».

Частково вдалося відтворити особливості окупаційного режиму в дистрикті «Галичина» Т. Марискевичу та І. Гавриліву¹⁵. Автори аналізують означену проблему, порівнюючи радянський та німецький окупаційний режими. Вони доходять висновку, що зміна ситуації на радянсько-німецькому фронті у 1942 р. призвела до посилення окупаційних заходів гітлерівців (удвічі зріс обсяг продукції, що його мали здавати селяни; проводилися реквізиції всього майна селян, які відмовлялися або не могли здати його; непоодинокі були випадки побоїв людей; значно почастишали розстріли членів ОУН, воїнів УПА та членів їхніх сімей; почалося «дикі безцеремонне полювання на людей, що проводилося скрізь: у містах і селах, на вулицях, площах, вокзалах, навіть у церквах, а також уночі у помешканнях»¹⁶.

Аналізуючи діяльність місцевих органів влади в дистрикті «Галичина», І. Андрухів наголошував, що німецька адміністрація активно залучала до органів управління спеціалістів із місцевого населення як української, так і польської національності. Показовим фактом, що характеризував ставлення до місцевої влади, була організація спеціальних курсів з навчання кадрів для низових ланок органів управління у Львові, Станіславі, Тернополі. Станом на 1 грудня 1941 р. такі курси закінчила 581 особа, серед них 132 вийти, 6 волосних секретарів та 79 помічників секретарів¹⁷. Хоча поява таких курсів була заслугою самостійницьких кіл, але вона була й свідченням

того, що окупанти прагнули підвищити професійний рівень працівників місцевих органів влади з метою більш ефективного здійснення окупаційної політики. Проте діяльність владних органів Генерал-губернаторства свідчила про ширші повноваження місцевих урядовців, про підтримку серед населення та про менше втручання німців у справи місцевого характеру, порівняно з райхскомісаріатом «Україна».

Окупаційний режим у Трансністрії вивчають М. Михайлуца, В. Щетніков, О. Новосьолов та інші. В. Щетніков проаналізував становище Одеси в роки нацистської окупації¹⁸. Він визначив особливості формування окупаційних органів влади на території цього адміністративного утворення, де для управління містами і селами були створені примарії на чолі з примарем. Адміністративні органи організовувалися на зразок румунських. В. Щетніков тривалий час працює у царині вивчення історії Трансністрії, наголошуючи на слабкій дослідженості румунської окупації через недоступність румунських та молдавських архівів. Серед іншого автор зазначає, що як і в інших окупованих регіонах, у Трансністрії патріотично налаштовані українці не мали змоги вільно діяти, а всі свої наміри мали узгоджувати з окупаційною владою. Як і в Києві, міська влада Одеси намагалася поліпшити умови життя городян, вирішити їх соціальні проблеми, але через брак фінансування здійснити це вона була практично неспроможна. Важлива роль у тих процесах належала інтелекції, хоча означена теза не стала предметом спеціального вивчення.

М. Михайлуца здійснив ґрунтовне дослідження релігійної політики румунської окупаційної влади у північній Бессарабії та Трансністрії, й виокремив характерні риси релігійної ситуації в регіоні¹⁹. У контексті означеної проблеми, автор наголошує, що встановлені порядки були режимом тотального політичного адміністрування, утверджуваного румунськими окупантами жорсткими методами, який пом'якшувався християнськими заходами румунської православної місії.

О. Новосьолов, використовуючи румуномовні документи, зазначав, що окупаційна влада висувала особливі вимоги до місцевих органів влади та сформуvala перед ними цілу низку завдань: розвиток сільського господарства з метою забезпечення збору врожаю, збереження запасів та забезпечення продуктами харчування місцевого населення; вилучення з грошового обігу радянських рублів й заміна їх леями; негайна комплектація місцевих органів влади необхідними кадрами на всіх рівнях; термінове вивчення ситуації з метою впровадження необхідних заходів для поживлення економічного життя; залучення необхідних засобів для належного функціонування індустрії та торгівлі тощо²⁰. Отже, як слушно зауважує автор, діяльність місцевих органів спрямовувалася на забезпечення вимог та потреб румунської влади. Характерною рисою управлінських структур

Трансністрії було те, що всі ключові посади посідали румуни, які своїм основним завданням вбачали колонізацію новоприєднаних земель.

Місцеві органи влади Криму проаналізував О. Романько²¹. Він відтворив організаційну структуру цивільних і військових окупаційних органів влади, колабораціоністську політику і діяльність кримської влади, а також одним з перших проаналізував склад добровольчих військових формувань. Серед іншого він стверджує, що у політичному відношенні органи самоуправління були абсолютно пасивні і безправні, хоча й називає їх помилково самоврядними.

Спеціально обрану нами тему дослідження — участь інтелігенції у роботі органів самоуправління — спробував дослідити В. Борисов²². На основі архівних матеріалів автор прослідкував роль і місце представників інтелігенції у роботі господарських і соціальних установ окупованого м. Дніпропетровськ в 1941–1943 рр. Дослідник наголосив, що саме завдяки означеній соціальній категорії, міській управі вдалося певним чином вирішувати питання соціального забезпечення населення, зберегти інфраструктуру міста, хоча для цього їй представникам довелося стати на шлях співпраці з ворогом. Однак обмежений об'єм статті чи то труднощі пізнавального характеру завадили історика зосередити свої зусилля на розробці соціально-психологічних причин і конкретних обставин, що зумовили прояви колабораціонізму серед місцевих управлінців.

Наявність представників інтелігенції в урядових колах не гарантувала можливість відстоювати інтереси місцевих мешканців. Адже вони були неспроможні суттєво вплинути на пом'якшення жорстокого окупаційного режиму. Службовці різних ланок апарату влади були відповідальними не лише за власні дії, а й за вчинки своїх підлеглих, що перетворювало їх фактично на заручників режиму, покаранням для них за будь-які порушення були жорстокі репресії.

В останні роки розпочалося переосмислення проблем, пов'язаних з вивченням різноманітних окупаційних структур. Зокрема, О. Лисенко та Т. Першина на основі напрацювань попередників та нових архівних матеріалів проаналізували особливості управління різними адміністративно-територіальними утвореннями окупованої України та з'ясували характерні риси формування та діяльності різних органів влади, зокрема й місцевих утворень²³. На жаль, роль інтелігенції у цих процесах залишилася не висвітленою, оскільки автори не ставили собі за мету дослідити ці аспекти.

Досить плідною для осмислення проблеми, що розглядається, є порівняно нова оцінка діяльності органів влади О. Гончаренком. Історик, з юридичної точки зору, доводить, що місцеві адміністрації не лише не користувалися жодним ступенем самостійності, а й навпаки, — в усьому

залежали від німецьких органів управління, які одночасно контролювали і дублювали їх діяльність²⁴.

Протилежну думку відстоюють В. Орлянський та О. Тедеев. У своєму дослідженні, виконаному на матеріалах Запорізького обласного архіву, автори розкривають діяльність Запорізької міської управи у різних сферах: господарській, освітній, в галузі охорони здоров'я, соціального забезпечення. Спираючись на виявлені фінансові звіти та іншу поточну документацію міської управи, дослідники доводять, що означений орган влади мав самоврядні функції, не лише регулюючи кількість різноманітних установ у місті, а й спрямовуючи їх діяльність на задоволення потреб місцевого населення. Автори пояснюють невтручання німецької влади у самоуправлінські функції управи відсутністю організованого опору в досліджуваному регіоні та налагодженою організаційно-господарською роботою місцевих органів влади²⁵.

Останнім часом зростає інтерес до історії повсякденності, регіональної історії, етнології тощо. Яскравим виявом цього стала поява публікацій, присвячених висвітленню історії різних населених пунктів у роки нацистської окупації. Адже найбільш яскраво діяльність інтелігенції у обласних, районних, міських та сільських органах влади можливо простежити, здійснивши аналіз діяльності їх очільників.

Доволі перспективним джерелом вивчення інтелігенції у формуванні та діяльності місцевих органів влади є біографічні нариси осіб, які посідали провідні посади у цих утвореннях. Особливу роль у функціонуванні місцевих органів влади належала керівникам управ. На жаль, ця проблематика ще потребує спеціального вивчення. Проте низка розвідок з означеної тематики доводить, що вона досить актуальна і своєчасна. У спеціальній науковій літературі найбільш виписаною є роль голів міських управ. Діяльність цих посадовців трактується істориками по-різному. Переважаючою є думка про те, що бургомістри співпрацювали з нацистською окупаційною владою, беззастережно виконуючи її накази та розпорядження. А чи можна було по-іншому в тих умовах окупаційного лихоліття? Звичайно, можна було, але така діяльність неодмінно закінчувалася арештом з подальшою стратою. Окрім того, слід наголосити, що хоча всі міські голови працювали в умовах жорстокого окупаційного режиму, їх роботу необхідно характеризувати, зважаючи на особливості адміністративного утворення, в межах якого знаходився той чи інший населений пункт, професійний та освітній рівень бургомистра, індивідуальні психологічні характеристики. Сучасні вітчизняні розвідки доводять зростання наукового інтересу до постаті міського голови в роки нацистської окупації та свідчать про прагнення висвітлити роль цих посадовців у налагодженні життєдіяльності міських служб.

Одним з перших наважився звернутися до забороненої тематики І. Верба, проливши світло на «білі плями» в біографії відомого історика О. Оглоблина. Широко залучаючи матеріали вітчизняних архівосховищ та опубліковані спогади очевидців, історик проаналізував серед іншого життєвий шлях Оглоблина в роки нацистської окупації. І. Верба з'ясував роль історика у початковий період функціонування Київської міської управи, розкрив мотиви, якими керувався її очільник у своїй роботі. Автор відзначає, що обрання на міського голову стало для О. Оглоблина несподіванкою і було справжнім тягарем для діяча науки і зовсім не адміністратора чи управлінця. Головування історика тривало лише шість тижнів, оскільки вже 29 жовтня 1941 р., не бажаючи йти на відвертий колабораціонізм з гітлерівцями, він самоусунувся й залишив цю посаду²⁶.

Головування наступного мера Києва дослідив та висвітлив на сторінках наукових збірок О. Кучерук²⁷. Історик наголосив на прагненні В. Базагія залучати до роботи в управі своїх ідейних прибічників — представників ОУН(м). Так, співробітником відділу пропаганди став член Проводу українських націоналістів О. Ольжич, а цензором цього ж відділу — член похідних груп, майбутній голова Проводу українських націоналістів О. Штуль. Автор відзначає активну роль голови у налагодженні міського господарства, створенні низки допомогових організацій тощо.

Діяльність харківських міських голів та їхніх заступників висвітлив А. Скоробогатов. Автор відтворив перепиті життя обох харківських бургомістрів, відзначив їх невдалі спроби налагодити роботу міських служб, охарактеризував зовнішні та внутрішні чинники, що завадили цим намірам — німецька окупаційна влада, близькість радянсько-німецького фронту, посадові злочини, хабарництво, корупція тощо²⁸. Першим міською головою став О. Крамаренко, до війни працював головним інженером різних підприємств силікатної, газовою та вугільної промисловості, був професором кількох вузів Харкова. Автор відзначає, що його головування не мало позитивного впливу на швидке відновлення життєдіяльності міста, не влаштувало воно й окупантів. З квітня 1942 р. його звільнили із займаної посади і призначили відомого у місті адвоката О. Семененка. Він намагався усунути недоліки свого попередника, але йому це не вдалося. Окрім того, А. Скоробогатов подає свої бачення формування політичного поля підкупаційного Харкова, відзначаючи особливу роль місцевої громадськості та представників ОУН, які прибули в місто з початком окупації у прагненні делегувати своїх провідних діячів до місцевих органів влади для отримання впливу на населення та спрямування його на боротьбу проти більшовизму.

Діяльність Вінницької обласної та міської управи проаналізував О. Гончаренко²⁹. Використовуючи матеріали Державного архіву Вінницької області він з'ясував, що головою обласної управи було призначено головного

інженера медінституту С. Бернарда, його заступником — професора М. Качеровського. Головою міської управи був професор Савостьянова, заступником — професора Махулько-Горбацевича.

Про діяльність міського голови Дніпропетровська інженера П. Соколовського та міських голів Луцька інженера М. Єрмолаєва, з 4 грудня — адвоката Є. Тиравського, з 22 січня 1943 р. — П. Скоробогатова в своїх публікаціях згадує В. Шайкан³⁰. Дніпропетровського міського голову вітчизняні історики характеризують як послідовного прихильника німецької влади. Як і в Харкові, ситуація в цьому місті була доволі напруженою. Серйозні суперечки за владу точилися між проросійськими колами, виразником ідей яких був колишній інженер гідроспоруд і тодішній міський голова П. Соколовський, та самостійниками, які намагалися пропагувати серед дніпропетровців відновлення української державності.

Досліджуючи діяльність місцевих інституцій самодопомоги на Рівненщині в умовах німецького окупаційного режиму В. Писцьо побіжно згадує й про управи. Так, Рівненську обласну управу очолював адвокат І. Корноухов, його заступником був Р. Волошин. Рівненську міську управу з 1 липня 1941 р. очолював П. Бульба, а його заступником був І. Сав'юк, який згодом, 28 лютого 1942 р., перебрав на себе повноваження бургомістра міської управи і займав цю посаду до 1944 р.³¹

Голова окупованого Миколаєва — О. Масикевич — поет, журналіст, буковинець у сучасних дослідженнях вітчизняних істориків характеризується по-різному. Дехто наголошує на його пронімецькій орієнтації та впровадженні жорстокого режиму в місті. На доказ цього історики наводять спеціальний наказ по відомству А. Розенберга (листопад 1941 р.), в якому О. Масикевич визнається наймолодшим та найперспективнішим бургомістром райхскомісаріата «Україна». Проте ситуація не наскільки проста й зрозуміла, бо вже 24 грудня 1941 р. військовий комендант Миколаєва, бригаденфюрер СС Ф. Тітман підписав наказ про арешт мера. Хоча вже через кілька місяців йому скасували смертний вирок та звільнили з в'язниці. За матеріалами інших дослідників, міський голова сприяв визволенню військовополонених з місцевого концтабору «Шталаг-364». Характеризує діяльність миколаївського мера організація ним низки культурно-пропагандистських акцій, які за своєю суттю були протинімецькими. На одній з них бургомістр Миколаєва відважився відкрито заявити таке: «Німці не прийшли визволяти Україну, вони прийшли завойовувати Україну! Для себе завойовувати, щоб зробити з нашої України німецьку колонію. Але це їм не вдасться. Вони програють цю війну»³².

Доволі неординарним згідно досліджень являється постать ялтинського окупаційного голови — В. Мальцева, колишнього полковника радянських військово-повітряних сил, який у довоєнний період зазнав репресій.

О. Романько стверджує, що в місцевих органах влади залишилося працювати багато колишніх радянських службовців³³.

Здійснений аналіз доводить, що посади міських голів зайняли інтелігенти. Проте представники цієї суспільної когорти обіймали й інші важливі посади у міських адміністраціях, але вони не мали визначального впливу на перебіг життя в окупації, а тому й не має наукових розвідок, спеціально присвячених означеній проблематиці.

Огляд вітчизняної історіографії з означеної проблематики доводить, що саме представники інтелігенції посіли переважну кількість ключових посад у місцевих органах влади — управах. Практично всі мери окупованих міст були інтелігентами, як вважалося в ті часи — мали вищу освіту, хто гуманітарну, хто технічну, до війни були непересічними людьми — інженерами, юристами, науковцями, викладачами тощо. Проте не всі з них під час окупації були виразниками ідей власного народу. Окремі посадовці ставали на шлях відвертого колабораціонізму і активно пропагували пронімецькі ідеї серед своїх підлеглих. Але проаналізовані наукові розвідки доводять, що все більшість ж очільників управ намагалася налагодити життєдіяльність ввірених їм населених пунктів, по можливості, відстоювали інтереси місцевого населення.

Отже, вивчення діяльності інтелігенції в місцевих органах влади в роки нацистської окупації на сучасному етапі історичного дослідження характеризується накопиченням певної емпіричної бази. Переважна кількість робіт — це статті, а також поодинокі дисертаційні дослідження. Узагальнюючих монографій, а також солідних теоретико-методологічних досліджень ще не має, тому вивчення означеної проблематики має перспективи для подальшого розвитку в Україні.

¹ *Попп Р.* Інтелігенція Львова в 1944–1953 роках (історико-соціологічний аспект): Дис... к.і.н.: 07.00.01. — Л., 2003. — 206 с.; *Марусик Т.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: динаміка складу, діяльність, стосунки з владою (друга половина 40-х — початок 60-х років ХХ ст.): Дис. к.і.н.: 07.00.01. — Чернівці, 2003. — 555 с.; *Тарнавський І.С.* Інтелігенція в умовах фашистської окупації Донбасу (1941–1943 рр.) // *Нові сторінки історії Донбасу*: Зб. ст. — Книга 15/16. — Донецьк, 2008. — С. 6–27; *Його ж.* Театральне життя в Донбасі в період нацистської окупації // *Історичні і політологічні дослідження*. — 2005. — 1(23). — С. 100–107; *Стефанюк Г.* Українське вчительство Західної України в період німецького «нового порядку» (1941–1944 рр.) // http://www.experts.in.ua/ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=21433; *Бистра М.* Учителі Донбасу в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) // *Історичні і політологічні дослідження*. — 2009. — № 2 (24). — С. 123–128; *Лі ж.* Стан освіти на Луганщині в період фашистської окупації // *Історичні і політологічні дослідження*. — 2005. — 1(23). — С. 115–124; *Шевченко Н.* Культурно-освітні заклади Миколаєва в

період окупації // Наукові праці. Том 83. Випуск 70. Історичні науки. — М., 2008. — С. 142–147; *Її ж.* Культурно-освітні проблеми під час німецько-румунської окупації (сучасна українська історіографія) // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук.пр. — Миколаїв, 2009. — Вип. 3. — С. 29–33; *Гінда В.* Українська інтелекція в період німецької окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — С. 284–289; *Салата О.* Становище української інтелекції в умовах німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Зб. наук. пр. — Вінниця, 2008. — Частина 3. — С. 249–252; *Її ж.* Причини колабораціонізму української інтелекції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. // Наукова збірка «Гілея». — 2009. — № 22. — С. 111–118; *Бідоча Л.* Інтелекція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб.наук.ст. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 151–162; *Шайкан В.О.* Українська інтелекція напередодні Другої світової війни: соціально-економічні, політичні витоки колаборації // Грані. — 2006. — № 1. — С. 31–37.

² *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С. 125.

³ Там само. — С. 128–132.

⁴ *Рекотов П.В.* Немецко-фашистский оккупационный режим на территории Украины (1941–1944 гг.). Дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. — К., 1997; *Його ж.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // Пам'ять століть. — 1997. — № 5. — С. 121–126; *Його ж.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 3. — С. 90–91.

⁵ *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 762–769.

⁶ Там само. — С. 768.

⁷ *Нестеренко В.А.* Структура місцевих органів влади в роки окупації у військовій зоні України // Матеріали ІХ історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». — Суми, 2004. — С. 210.

⁸ *Скоробагатів А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Х., 2004. — С. 174.

⁹ *Шайкан В.О.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. — Кривий ріг, 2005. — С. 202.

¹⁰ *Удовик В.М.* Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області). — Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — Київ, 2005. — 16 с.

¹¹ *Слудка І.М.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). — Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.

¹² *Дудник В.* Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Част. 2. — С. 205–213.

¹³ *Стефанюк Г.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): Дис... к.і.н. — Івано-Франківськ, 2004. — 215 с.; *Андрухів О.* Організаційно-правові аспекти «нового порядку» на території дистрикту «Галичина» в умовах фашистського окупаційного режиму // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2009. — №3. — С. 56–61; *Офіцинський В.* Дистрикт «Галичина» (1941–1944). Історико-політичний нарис. — Ужгород, 2001. — 144 с.; *Яшан В.* Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944 рр. — Торонто, 1989. — 284 с.

¹⁴ *Офіцинський В.* Дистрикт «Галичина» (1941–1944). Історико-політичний нарис // <http://exlibris.org.ua/distrikt/r1-p3.html>

¹⁵ *Марискевич Т., Гаврилів І.* Галичина в роки Другої світової війни: порівняльний аналіз окупаційних режимів // Наукові виклади: Зб. наук. пр. — Л., 2009. — № 3. — С. 47–53.

¹⁶ Там само. — С. 51, 52.

¹⁷ *Андрухів О.* Назв. праця. — С. 58.

¹⁸ *Щетніков В.* Одеса під час фашистської окупації 16 жовтня 1941 – 10 квітня 1944 рр. // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 823–839.

¹⁹ *Михайлуца М.М.* Релігійна політика румунської окупаційної влади у північній Бессарабії та Трансністрії (кінець 1930-х — 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.

²⁰ *Новосьолов О.* Окупаційні заходи Румунії на Буковині в 1941–1943 рр. // <http://cheremosh30.org.ua/region/38--1941-1943-.html>

²¹ *Романько О.В.* Мусульманские легионы во Второй мировой войне. — М., 2004. — 320 с.; *Його ж.* Крым, 1941–1944 гг. Оккупация и коллаборационизм. Сборник статей и материалов. — Симферополь, 2004. — 137 с.; *Його ж.* Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941–1944) // Military Крым. — Симферополь, 2005. — № 2. — С. 23–28.

²² *Борисов В.* Участь інтелігенції у роботі органів самоуправління м. Дніпропетровська в 1941–1943 рр. // Інтелігенція і влада: Громад.-політ. наук. зб. — Одеса, 2008. — Вип. 13. — Серія «Історі». — С. 63–69; *Його ж.* Заклади освіти і науково-педагогічна інтелігенція Дніпропетровська в роки німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // Грані. — 2005. — № 2. — С. 3–36.

²³ *Лисенко О.Є., Першина Т.С.* Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.) // Історія державної служби в Україні: у 5 т. — К., 2009. — Т. 2. — С. 289–334.

²⁴ *Гончаренко О.* Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. — К., 2008. — Вип. 12. — С. 151–160.

²⁵ *Орлянський В.С., Тедесв О.С.* Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.): Монографія. — К., 2010. — С. 52.

²⁶ *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя та праця в Україні. — К. 1999.

²⁷ Кучерук О. Володимир Багазій — міський голова Києва у 1941–1942 рр. // Друга світова і доля народів України: Тези доповідей 2-ї всеук. наук. конф. — К., 2007. — С. 39–41.

²⁸ Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — С. 130, 140, 173.

²⁹ Давидюк А. Шляхом зради // Подолія. — 2001. — 13 берез.

³⁰ Шайкан В. Назв. праця. — С. 191, 194, 196, 201.

³¹ Писцьо В. Місцеві інституції самопомогли на Рівненщині в умовах німецького окупаційного режиму // Історичні студії. Луцьк, 2009. — С. 15–20.

³² Гаврилов С. Мэр оккупированного Николаева // Южная правда. — 2010. — 26 авг.

³³ Романько О.В. Органы управления на оккупированной территории Крыма (1941–1944) // MILITARY Крым. — 2005. — № 2.

В статъе проанализированы особенности отечественной историографии роли интеллигенции в местных органах власти в годы нацистской оккупации. Выяснены теоретико-методологические основы и тематические приоритеты исследований. Особое внимание уделено трудам, где была сделана попытка определить значение глав городских управ в организации жизни рядовых горожан, их отношениям с нацистами.

Ключевые слова: историография, интеллигенция, управа, нацистская оккупация.

The article is analyzing the features of domestic historiography of role of intelligentsia in activities of local authorities in the years of Nazi occupation. Theoretical, methodological bases and thematic priorities of research are found out. The special attention is focused on works, where were attempts to define the value of chairmen of city self-government in organization of life of ordinary townspeople, and to their relationships with Nazis.

Keywords: historiography, intelligentsia, self-government, Nazi occupation.

«ПОСЛУХАЙТЕ, РІДНІ ОСЕЛІ, ПІСНІ, ЯКІ МИ СКЛАДАЛИ В ЧУЖІЙ СТОРОНІ»: ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НЕОПУБЛІКОВАНОГО

У статті на основі документальної колекції архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України поданий аналіз текстів пісень, віршів та іншого фольклорного матеріалу в'язнів нацистських концтаборів, оstarбайтерів з України.

Ключові слова: фольклор, Друга світова війна, нацистська Німеччина, оstarбайтери, в'язні нацистських концтаборів.

*«Та тут треба цілу книжку
Щоб все написати
Про неволю в Німеччині
Все пора сказати»*

(З народної пісні про неволю українців
у нацистській Німеччині)

Тема примусового вивезення в роки Другої світової війни значної частини молоді на роботу до Німеччини нині є однією з тих, до котрих неодноразово звертаються науковці при висвітленні повсякденного життя окупованої України та розкритті злочинів загарбників проти її народу. Як зазначають сучасні дослідники в даній царині — Л. Легасова та М. Шевченко, до недавнього часу «події подавалися досить спрощено, без повного розкриття складних умов і ситуацій мобілізації, насильницького вивезення та перебування українських робітників на території Третього рейху»¹. Без перебільшення можна твердити, що відомості про повсякденне життя оstarбайтерів будуть залишатися до певної міри поверховими при відсутності осмисленого і комплексного аналізу, а значить, і визнання існування як такого, активного творчого процесу віршування й піснетворення в середовищі примусових працівників і в'язнів концтаборів. Адже всебічне використання навіть далеко не досконалих літературних проб може дати конкретні відповіді на чимало запитань про життя, психологічний стан, думки й переживання рабів ХХ ст. із позначкою «Ost».

Передвоєнна ідеологічна програма формування нової радянської ідентичності і соціалістичного патріотизму надавала пріоритетного значення підвищенню загальної культури населення та зокрема вивченню української народної пісенної творчості. Слід зазначити, що в середині 30-х років одним

із її основних напрямів стало створення й поширення серед широкого загалу творів так званого «радянського героїчного епосу», що синтезував традиційний фольклор зі штучно створеними «революційними» ідеалами часів громадянської війни. «Одержавлення» цього процесу відбувалося в руслі постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про розвиток хорової справи на Україні»² від 25 квітня 1936 р., що передбачала «глибоке всебічне вивчення української народної пісні і її високохудожню демонстрацію серед широких народних мас»³. З метою забезпечення виконання указу було асигновано значні, як на той час, кошти⁴. Більш-менш реальна ситуація, що склалася у цій царині, висвітлена в довідці Раднаркому УРСР про стан культурно-освітніх закладів республіки на 1 січня 1941 р. Даний документ засвідчив: «1940–1941 рр. слід вважати роками особливого розвитку художньої самодіяльності по областях УРСР. Це позначилося як на рості кількості гуртків художньої самодіяльності найрізноманітніших жанрів мистецтва, так і на масовому залученні одинаків-співаків, музикантів, читців»⁵. Завдяки створенню спеціалізованих установ — Будинків народної творчості, роботу яких координував Центральний будинок народної творчості у м. Києві, було організовано підтримку і контроль над непрофесійними колективами і аматорами. При ЦБНТ організували заочні курси, що охоплювали навчанням понад 3 тис. керівників і актив гуртків всіх жанрів. За даними ЦБНТ на той час на Україні було понад 12 тис. хорових і 4 тис. музичних гуртків⁶.

В 1936 р. у системі Академії наук УРСР було створено Інститут українського фольклору, п'ять років існування якого (1936–1941 рр.) характеризувалися значними досягненнями в галузі збирання та вивчення словесного й музичного фольклору. Співробітниками Інституту велася цілеспрямована робота по створенню розгалуженої сітки дописувачів з різних куточків України. В результаті енергійної експедиційної діяльності дослідників-фольклористів і поступової професіоналізації мережі постійних кореспондентів — збирачів напередодні війни в названій установі було наповнено і укомплектовано фонди рукописного народнопісенного архіву.

Війна перервала розпочатий творчий процес. Разом з іншими академічними установами Інститут було евакуйовано до Уфи (Башкирія) та згодом реорганізовано його у Відділ фольклору. Керівником відділу призначили члена-кореспондента АН УРСР П. Попова. Невдовзі (у 1942 р.) цей підрозділ включили до складу новоствореного Інституту народної творчості і мистецтв (ІНТІМ). У той період спеціалізована фахова група намагалася продовжувати розпочату фольклористичну діяльність, одним із напрямків якої був аналіз пісенної творчості українців у Башкирії. Березень 1944 р. став початком відновлення роботи академічних установ у Києві, що відбувалася в непростих умовах. Окупантами було знищено приміщення Інституту українського фольклору (вул. Леніна, 15), лабораторію звукозапису,

частину архіву, що не змогли евакуювати, та багато підготовлених до друку праць. Практично весь довоєнний доробок було втрачено.

Повоєнна реконструкція та відновлення функціонування академічних підрозділів сталися відповідно постанови РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. (№ 1119) «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР»⁷, котра ініціювала підготовку і видання документальних збірників з історії України та історії Вітчизняної війни. На виконання урядової постанови Відділ словесного фольклору ІМФЕ спільно з Центральним будинком народної творчості УРСР організували 13–16 жовтня 1944 р. чотириденну республіканську конференцію збирачів фольклору. В її роботі взяли участь представники 11 областей УРСР, а також фольклористи, педагоги, музейні працівники, деякі письменники і композитори, літературознавці, музикознавці, етнографи⁸. З трибуни конференції прозвучали заклики учасників укласти республіканський і обласні збірники фольклору Великої Вітчизняної війни, а також врахувати численні запити збирачів-кореспондентів щодо розробки й видання спеціального посібника для підвищення їх науково-методичного рівня — «Порадника збирача фольклору».

В другій половині 40-х років ІМФЕ АН УРСР організував і провів ряд експедицій по збору віршованих творів та пісень у різних регіонах визволеної республіки. В їх роботі взяли участь фахівці-фольклористи — М. Плісецький, М. Родіна, М. Стельмах, О. Стебляк, П. Батюк та інші. Збирацька робота і дослідницька діяльність велася відповідно певних критеріїв: тексти і мелодії відбиралися «або за їх художню вартість, або за принципом їх історико-наукового значення»⁹. Так, подаючи звіт «Про роботу по запису народних пісень на заводах і шахтах Дніпропетровщини» від 16 грудня 1947 р., в.о. старшого наукового співробітника Інституту О. Стебляк зазначив, що «тексти дають цікавий матеріал про недавно перенесені події»¹⁰. Однак музичний супровід — «музика ... значно слабша і має певні негативні риси: вона примітивна, одноманітна з впливами циганського і жорсткого міського романсу», — справив прикре враження на мистецтвознавця.

Однією із складових науково-дослідної роботи відділу словесного фольклору стала тема кандидатської дисертації «Українські народні пісні про Велику Вітчизняну війну» співробітника Інституту Михайла Стельмаха. Задум цієї роботи письменник почав здійснювати, перебуваючи на фронті. Матеріали для її написання він значно поповнив у відрядженнях по селах і містах Німеччини. Звертаючись до М. Т. Рильського у листі від 8 лютого 1945 р. з проханням продовжити відрядження до 1 травня, зазначив, що йому «пощастило зібрати цікаві матеріали — пісні бувших невільників»¹¹. У своїх записниках М. Стельмах зафіксував деякі дані про людей, від яких

було записано пісні. В концентраційному таборі «Біркенау А» (Освенцім) письменнику передали знайдений серед залишків одягу в'язнів зошит Шевченко Килини, 1923 р. народження. Народилася вона на Миколаївщині у с. Бовтишки, звідки 3 червня 1943 р. була відправлена до Німеччини. В зошиті, окрім листів до матері та нареченого — Івана Тищенко, було два вірші. В одному з них вона передбачила власну долю:

«Поїзд їде в далеку дорогу
Поїзд їде в далекі краї
Поїзд, мамо, назад воротиться,
Не вертатись ніколи мені»¹².

Не залишилися поза увагою дослідника й пісні, створені членами родин вивезених у неволю. Серед жителів с. Війтівка Уманського району побутувала пісня «Як онуку в Німеччину брали», написана і «покладена на голос» 80-річним Омеляном Клименком влітку 1942 р.¹³. А Черняк Станіслава Луківна, 1905 р. народження із с. Михівка Смотрицького району Кам'янець-Подільської області, так описала йому власне горе:

«Я думала, дочко, тебе заміж дати,
А ти їдеш, дочко, в неволю страждати.
Я думала, дочко, з тобою віка дожити
А ти їдеш, дочко, до пана служити.
На 1 травня до пана вступила
На 2 жовтня свою жизнь скінчила»¹⁴.

Учасник партизанського загону, письменник Ю. Збанацький, котрий на той час працював в Музеї партизанського руху (м. Київ), також підготував до друку найбільш популярні пісні, що побутували серед окупованого населення¹⁵.

Однією з основних проблем стало відновлення зв'язків із довоєнними кореспондентами. Зокрема, керівник відділу рукописних фондів М.С. Родіна реалізувала поставлені завдання, налагодивши з ними листування. Подекуди їй доводилося виконувати прохання дописувачів щодо надання їм дефіцитного на той час паперу, інколи матеріальної допомоги, підтримки методичними рекомендаціями.

Працівники Інституту надіслали до керівництва сільських рад звернення з проханням встановити місцезнаходження осіб, котрі займалися збиранням фольклорного матеріалу, а також із рекомендацією записувати й надсилати зразки народної творчості Великої Вітчизняної війни. У відділ фольклорних фондів почали надходити відповіді з різних областей України із інформацією різноманітного характеру про колишніх дописувачів. По-різному склалася їх доля. Голова Мокиївської сільської ради депутатів трудящих Чорнухинського району Полтавської області Юхно повідомляв, що громадянин П. Бойко робив під час евакуації старостою села, і «адрес його перебування

в даний час і його кліки для нас приблизно відомий — у Дніпрі. Серед інтелігенції Ваше прохання оголошено»¹⁶. Один з листів із поміткою «Просмотрено военной цензурой», датований 10 квітня 1945 р., надійшов із Солікамська з місць позбавлення волі від колишнього дописувача М. Чалого — звинуваченого в націоналізмі за те, що «в 1940 р. визнав свою виключну любов до України, її історії, її минулого». Однак його не залишила надія «повернутися на Україну і знову продовжувати цікаву роботу по збиранню фольклору»¹⁷.

Довоєнний кореспондент І. Сова розповів про життя українців у м. Омську, де він працював на ТЕЦ № 2 «Ураленергомонтаж»: «... Я живу в РРСФР, та українців тут дуже багато. Є села повністю українські. Та всі вони, як називають їх тут, «Хохли», тобто говорять вони ні на російській, ні на українській мові, а так впереміжку». Він висловив бажання продовжувати збирати фольклор серед співвітчизників без відшкодування затрат: «Оплати мені за це не потрібно, оплатою мені буде моя любов до мого рідного українського народу і краю»¹⁸.

Надходили листи й від трудових колективів. Заступник директора по учбовій і науковій роботі Чернівецького учительського інституту Стеценко сповіщав про розгортання в цьому закладі роботи по збиранню фольклорного матеріалу в окремих районах Буковини¹⁹.

М. Клименко із с. Родіонівка Велико-Багачанського району Полтавської області звернувся до керівництва Інституту з пропозицією продовжити свою кореспондентську діяльність: «До Вітчизняної війни 1941 р. я був кореспондентом при Академії наук УРСР по збору фольклору, мав на руках посвідчення і був активним дописувачем»²⁰.

Особливої уваги, як на нашу думку, заслуговують віршовані твори та пісні в'язнів концтаборів і звільнених з неволі примусових працівників. Це не лише данина їх пам'яті, а й об'єктивна потреба часу — неупередженої оцінки інформативної цінності подекуди примітивного літературного доробку. Повернувшись на батьківщину після фашистського мороку, багато з них, відчуваючи певне відчуження серед співвітчизників, намагалися презентувати свою підпільну творчість, знайти підтримку за перенесені біль і розчарування:

«Послухайте, рідні оселі, пісні,
Які ми складали в чужій стороні»²¹.

У грудні 1941 р. райхскомісар окупованих східних областей А. Розенберг прийняв постанову про запровадження [обов'язку праці], згідно якої всі жителі від 18 до 45 років підлягали громадській трудовій повинності²². А вже в січні 1942 р. розпочалося масове вивезення українців на примусові роботи до Німеччини. Дехто з українців спокусився на обіцяне німецькою пропагандою благополуччя і погодився добровільно їхати на роботу до

Рейху. Однією з таких була Дуня Тарасенкова з с. Мойсінець Іркліївського району, котра невдовзі широко пожалкувала про свою необачність:

«Ой піду я в ліс по дрова
Наламаю лому
Завів мене дурний розум
В чужий край сторону»²³.

Вона перебувала в Німеччині з 28 листопада 1942 р. по 16 квітня 1945 р. Спочатку працювала на паперовій фабриці, а далі втекла на іншу, де виробляли бомби. За втечу була жорстко покарана — просиділа в концтаборі один місяць. Була звільнена американськими військами²⁴.

Виїзд до Німеччини звичайно супроводжувався медичним оглядом. З приводу його організації подекуди висловлювали обурення навіть німецькі офіцери. Вони вважали поводження із силоміць затриманими особами та їх огляд надзвичайно жорстоким²⁵. Відбракували майбутніх рабів неохоче, для цього мала бути досить вагома причина. На Дніпропетровщині була поширена така приказка «Сорочка з коростою — самі кращі ліки, аби в Германію не поїхали діти»²⁶. Сама процедура огляду та відбору справляла неприємне, гнітюче враження. М. Ганницька з с. Васютинець Іркліївського району пригадувала в своєму щоденнику, як це відбувалося:

«Приїхали ми на комісію
Повно нас нагнали
По 20 душ до лікаря
Зразу упускали».

Незграбні віршовані спроби М. Лесь не перестають дивувати здоровим почуттям гумору навіть в даній ситуації. Ось як вона також описала організацію виїзду до Німеччини:

«Везуть дівчат не саміх,
Везуть і молодичь
І привезли до самих больниць.
Приїхали, повставали, пішли у больницю
Зустріли дохтора і медичну сестрицю.
І на кожду із нас дохтор сюди туди гляне
І ласкавим словом до нас промовляє
Ви всі сильні і здорові, до роботи гожі»²⁷.

Персонажами сатиричних пісень часто-густо ставали українські поліцаї. Власні посіпаки вилловлювали для відправки до Третього райху бранців не гірше своїх нових господарів. Я. Галянинову з с. Бузьок Іркліївського району, як бездітну, розлучили з чоловіком і вислали на примусові роботи до Німеччини (працювала в м. Альтенграбов):

«Прилетіли соловейки до нас щебетати
Дали приказ коменданту

В Германію людей брати.
 Наш староста Вергай
 Став приказ читати
 Полицай його прихвосник
 Став людей зганяти»²⁸.

Виснажлива праця та складні побутові умови у ворожому середовищі мали призвести до неодмінної духовної деградації невольників. Однак в таких насильно створених тимчасових спільнотах дієвим засобом спілкування став потужний комунікаційний та інформативний ресурс народнописенної творчості. Поезія з ліричним підтекстом, що до певної міри відтворювала події минулого, широко побутувала серед в'язнів концтаборів. Початково відбувалося «живе», усне передавання вже відомих творів — народних пісень, міського романсу. Однак з часом вирішальну роль в розповсюдженні найбільш популярних форм фольклору почали відігравати суворо заборонені записні книжки та щоденники. Поява табірної поезії, котра суттєво відрізнялася змістом від знаної раніше, стала природною реакцією на зміну умов життя. Її характерною рисою є гармонійне поєднання ліричних і розповідних елементів. Неабиякий інтерес для дослідників представляють віршовані твори про умови праці на конкретних підприємствах — Андреазітте, Дінамітфабрик у м. Ламбрехт, паперова фабрика в м. Золінген, Каммерай і т.п. Представники слов'янських народів виконували переважно найтяжчі види робіт — в каменоломнях, на будівництві, в сільському господарстві.

Одночасно в Україні велася розгорнута німецька пропаганда про щасливе життя та працю українців у Німеччині. Листи з неволі, передані при нагоді, без цензурних правок, були чи не єдиним правдивим джерелом про перебування на примусових роботах. Подекуди їх використовували як матеріал для партизанських листівок. В 1944 р. газета «Павлоградська правда» (№ 119) опублікувала лист своєї землячки Паші, вивезеної на каторгу в м. Есен. Цей лист підпільники розповсюджували в якості листівки. Ось кілька рядків:

«...Тепер я, мамо, пісні не співаю,
 Тільки ту дрогу щодня проклинаю
 Бо в чужій стороні сонечко не гріє,
 Немає вас, мамо, — ніхто не жаліє...
 Привіт батькам рідним від їхньої дитини
 Що далеко взята від родини»²⁹.

Одним з таких інформаційних повідомлень став лист М. Гаращук. Його оригінал, склеєний з декількох частин листок із віршами й піснями, зберіг і передав до Інституту Д. Коваль, її односельчанин. В 1950 р. Марусина відгукнулась на прохання співробітників Інституту Т. Лаврова та А. Ромі-

цина й розповіла історію свого повідомлення, хоча, на її думку, «те життя, ті обставини в теперішній час даже пригадувати не стоїть»³⁰.

6 вересня 1943 р. з міста Герне (табір Альтенгофен), де жили і працювали М. Гаращук та її односельчанки О. Сіваченко, Г. Візнюк, М. Турченко, М. Клименко, С. Степаненко, В. Грицюк, відправляли в рідне село Савериць хворих на туберкульоз Н. Бондаренко й Р. Марію (в 1950 р. їх вже не було в живих). Марусина завчасно підготувала ліричне повідомлення для своєї родини. Комендант провів ретельну перевірку, однак листа М. Гаращук, захищеного дівчатами в косах, не знайшов. Отримавши вісточку з неволі, батьки й односельчани дуже здивувались, як вона могла відважитися на таке. «При такому житті як то було нічого не страшне» — пригадувала авторка. Вона всіляко застерігала земляків від поїздки на роботу в Німеччину:

«Кажуть, їдьте в Германію,
Там добре живеться
Шість місяців відбудете
Назад повернетесь.
Ми не знали, що прийдеться
Нам голодувати
То брукву бігати красти
Й капусту клювати»³¹.

Спілкуючись у вихідні дні із дівчатами з інших таборів, Марусина пере-свідчилася, що табірне життя майже скрізь було однакове. Допитлива дівчина записувала вірші, пісні, складені такими ж в'язнями, а також робила спроби писати сама. Її подруги з Дніпропетровська Оля Онищенко й Валя Боримська потай від табірної поліції розповсюджували пісні, за які могли бути жорстоко покарані.

Ті нечисленні листи з неволі, що надходили поштою, піддавалися жорсткій цензурі. Тому, подаючи своїм рідним вісточку з Німеччини 28 грудня 1942 р., Юлія Р-ва так описувала своє життя: «Баронеса фон Цвікейзен подарувала мені днями сині стрічки, сині з червоним, та так багато, що вже й місяця немає, щоб їх начіпляти...»³².

Часто до Інституту переадресовували кореспонденцію редакції республіканських газет. В листопаді 1945 р. порадник літконсультанта Ганжа та завідувач відділу мистецтва і літератури «Радянської України» Ган отримали «перші, хоч і невдалі спроби в літературі» Миколи Липи.

1941 р., під громи канонади, залишаючи м. Лубни, поети М. Шпак та Л. Зимній підтримали юнака в його перших спробах, його «пролісках». Повернувшись з концентраційного табору Бухенвальд та залишившись у 23 роки практично недієздатним, Микола просив у редакції реальної підтримки та допомоги: «Допомога з Вашої сторони та моя праця над самим

собою дасть певні наслідки, адже мені не остається нічого, окрім права писати»³³.

Микола Григорович Липа (народився у селі Красножиженці Іркліївського району Полтавської області), передав до Інституту два зошити із власними творами та «придбаними з уст мого народу, та з різноманітних першоджерел концтабору Бухенвальд»³⁴.

Маючи чудову пам'ять та знаючи багато пісень свого краю й тих, що співали в таборі, М. Липа разом з другом В. Гужвенком і В. Горяновим випустили в таборі перший рукописний збірник пісень. Однак його довелося спалити при обшуді і лише в травні 1944 р., знаходячись в лікарні, на прохання своїх товаришів Ф. Цівіна та В. Гнатюка, Микола знову розпочав писати пісенник для табору і для себе. В цей період ним було записано понад 50 різноманітних віршів, серед яких особливої популярності набули «Молитва фашиста» та частівки, написані на мотив «Гоп со смиком». На жаль, перші варіанти загинули 24 серпня 1944 р. під час бомбардування табору.

«У непокірних рабів було взято все, лише голос та повітря залишалися їм»³⁵ — пригадував життя в Бухенвальді М. Липа. Однак в 1943 р. керівництвом Бухенвальду було дозволено співати пісні, а згодом навіть відкрили театр.

Повертаючись з Німеччини додому, на фільтраційних пунктах Микола Липа зустрічався з багатьма земляками, котрі також ділилися з ним і хлібом, і словом. Деякі твори потрапили до його збірки від Ганни Сергіївни Бенадицької, 1924 р. народження, родом з Житомирської області, Андрушівського району, с. Волосов. Він познайомився з нею в поїзді по дорозі з м. Майсен 28 липня 1945 р. Г. Бенадицька склала цей вірш у цивільному таборі для насильно вивезених під назвою «Gemeinschaft — Verrein — Lager» в м. Рулла в Тюрингії:

«Бодай ліси ті погоріли,
Бодай той лагер провалився,
А ми жили б на Україні
З своєю ріднею сміючись»³⁶.

Автор не зафіксував у щоденнику точної дати повернення до рідного села, однак 25 вересня 1945 р. він вже числився робітником редакції газети «Б.П.» (ймовірно, «Більшовик Полтавщини»). Поряд зазначена ще одна дата — 21 жовтня 1945 р. В цей день він отримав тимчасове посвідчення. Очевидно, нелегким стало повернення до цивільного життя, бо час від часу він повторював слова:

«Суворую школу
Ваш друг, ваш Микола,
В полоні німецькім пройшов»³⁷.

Односельчанка Миколи, Галина Сапсай, привезла з Німеччини маленьку книжечку записів «чи пісень, чи віршів». Непересічний талант Галини, її ліричність та безмірна туга за рідним селом щиро вразили М. Липу, котрий доповнив ними свою збірку пісень, записаних на Іркліївщині, і її віршами.

Значну кількість фольклорних записів було зроблено в Іркліївському районі, що за тогочасним адміністративним поділом належав до Полтавської області. Хоча ми не маємо достовірних статистичних даних, однак цілком очевидно: з цієї місцевості на примусові роботи було забрано й вивезено досить великий відсоток молоді. Активне листування з рідними на Україні і земляками, котрі перебували також в Німеччині, зацікавило Костя Федоровича Кушніра, 1877 р. народження. Житель с. Мойсінці Іркліївського району Полтавської області протягом зими 1945–1946 рр., спілкуючись з дівчатами й хлопцями із навколишніх сіл, що наразі повернулися з полону, зібрав «Зразки народної творчості на каторжних роботах в проклятій Німеччині». Тоді ж він познайомився і з М. Липою, котрого «німецька неволя з колючими загорожами к.л. Бухенвальд придала ... за три роки на цілих тридцять»³⁸.

16 квітня 1946 р. К. Кушнір отримав розписку від директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії В. Денисенка про передачу на перегляд двох зошитів фольклорних записів.

Два невеликі зошитки, заповнені акуратним каліграфічним почерком, містять життєві історії земляків-невільників у віршованій та епістолярній формі.

Одна з таких розповідей про Василя Івановича Водяника, жителя села Бузьки на Іркліївщині. У листі до матері він детально розповів про подорож до Німеччини: «Виїхав з рідного села 8 листопада 1942 р. У Київ прибув 10 листопада. Наступного дня пройшов комісію, а 13 листопада виїхав з Києва. Після двох комісій у Ченстохові та Лерте прибув до Німеччини 25 листопада вночі. Зараз я перебуваю в Блюментазі за 25 км на захід від Бремена. Зараз я живий і здоровий і працюю на шерстяній фабриці в Блюментазі». Окрім посилок з харчами найважливішим він вважав придбання українсько-німецького словника, якого Василь радив батькам узяти в односельчанина Галянина або Івана Св.³⁹.

У своїх повідомленнях В. Водяник зазначав, що пише багато листів знайомим у Німеччині, однак в Україну не може писати скільки хоче. (21 червня 1943 р.). «Простіть, що рідко пишу, але я можу написати лиш 1 картку на місяць».

У травні 1943 р. Василь працював у будівельній колонії, виконуючи такі роботи: «нагружаю і загрузаю цемент з вагонів, копаю глину, пісок, прибираю каміння після бомбандіровки, роблю камінні мури, піднімаючи каміння по 40 кг на 2,5 м і ін. Пальці усі позбивав, та й погода сира».

Про нестерпні побутові умови йдеться в листі від 6 липня 1943 р.: «Я вже тут скоштував, а ще й скоштую. Бодай його й собака не дїждав. Ну така наша доля. А поки що я живу по старому на старому місці. Роблю кам'яні мури від бомб а їм таку зелену траву та рїдку, що й сльози навертаються. Ми раз не хотїли брати її, ну нічого не вийшло. Вечїрню нашу їжу роздали дївчатам, а нам пригрозивши не дали хлїба, роздали обїдїшню».

Після повернення в рїдне село власні враження від поневірянь Василь Водяник описав для потомків у вірші «Каммерай»:

«Нехай же тепер ті машини
Що золото сипали вам
Нехай тепер роблять отруту
Залити всі пельки катам
А ми повернулись додому
І серцю всміхається рай
Та жоден із нас не забуде
Ту фабрику мук — Каммерай»⁴⁰.

У тогочасній періодиці час від часу публікували статті про визволення співвітчизників радянськими військами. 10 лютого 1945 р. в газеті «Радянська Україна» кореспондент Йосип Кисельов (1-й Український фронт) сповістив про взяття старої німецької фортеці — Оппельн⁴¹. Поблизу цього міста функціонував завод по виробництву деталей для літаків «Андреазітте», де працювали сотні юнаків і дівчат з України. Вони розповіли, як на підприємстві внаслідок незадовільного харчування в 1943 р. відбувся страйк, одним з організаторів якого був в'язень Микола Топоренко. Марія Зелена (1922 р.н.) з с. Зінькова Кам'янець-Подільської області про події в «Андреазітте» знала не з газет, а з власного досвіду. Особливо дошкуляв невільниками лагерфюрер Цибуль:

«Наварив картоплі в шкурах,
А він думав, що ми кури,
А вкраїнці то не кури
І не хтіли їсти шкури.
Руси шкури не хотїли,
На роботу йти не хтіли.
Приїхали жандармери,
Повиймали револьвери.
Встали вони в них стрїляти,
На роботу виганяти.
Як вистрїлив лїворверко,
Обїззався Топоренко.
Жандармери всі кричали,
Топоренка закували,

У кайдани закували,
І резиною погнали.
В місто Оппельн, у тюрму,
Помирать тепер йому»⁴².

Зібрані вірші, пісні, приказки й прислів'я про фашистську окупацію та неволю мали стати основою майбутньої книги. Проект «Фольклор Великої Вітчизняної війни» передбачав підбірку найкращих зразків з унікальної колекції історичних сюжетів про екстремальні умови полонення, життя в концтаборах, примусові роботи на бауерів у Німеччині. Відібрати, систематизувати і упорядкувати зібраний фольклорний матеріал для академічного видання отримали вказівку провідні науковці-фольклористи П. Попов, М. Плісецький та М. Родіна. Об'єднані духовним і патріотичним піднесенням, упорядники натхненно презентували в передмові до сигнального примірника зібраний матеріал як «творчість, якій дивуватимуться покоління»⁴³.

У звіті за п'ятиріччя (1941–1946 рр.) член-кореспондент АН УРСР П.М.Попов звітував про здачу до друку об'ємного (30 друк. арк.) збірника «Фольклор Великої Вітчизняної війни». Державне літературне видавництво УРСР взяло на себе опублікування близько тисячі текстів і понад сто мелодій народних творів⁴⁴.

Однак рукописний збірник «Фольклор Великої Вітчизняної війни» і донині залишається на полицях архіву та припадає пилом. Деякі його матеріали (всього сто п'ятдесят текстів) із значними літературними правками увійшли до збірки «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» (К., 1953), упорядниками якого стали М. Родіна та М. Стельмах. Передмова М.Рильського, що в першому варіанті називалася «Сповідь народу», була пізніше озвучена як «Голос народу», а в оцінці самої праці виразно відчуваються нотки сумніву поета: «Можна й хочеться гадати, що збірка дає правдиве віддзеркалення величі народного духу»⁴⁵. Чому відбулася подібна трансформація запланованого видання? У вищезгаданому звіті П. Попов акцентував увагу на тому, що «народна творчість про Вітчизняну війну ... була центральною, але не єдиною темою дослідницької роботи фольклористів АН УРСР»⁴⁶. Пріоритетного ж значення у роботі мистецтвознавців набуло «відбиття у фольклорі сталінської дружби народів, в першу чергу — дружби народів українського і російського... та критичний перегляд фольклористичної спадщини у світлі марксистсько-ленінської теорії»⁴⁷.

Документальних підтверджень, чому саме заплановане видання так і не надійшло до друку, нам не вдалося віднайти, однак відповідь на це запитання очевидна — трактування трагедії невільників йшло поза межами пафосних ідеологічних замовлень. На радянську фольклористику було

покладено «велике і відповідальне завдання зібрати, зафіксувати все, що є поетичним відображенням нашої «великої епохи»⁴⁸.

Вже в 1948 р. представник відділу рукописних фондів Ф. Ткаченко та вчений секретар П. Павлій відверто вказували збирачам на недоліки їх роботи, на «записи, які не завжди стоять на висоті народного осмислення неволі. Наприклад, вірш:

«Не прийшлося вечорами
Йти з жінками з ниви,
Не прийшлося коштувати

Наші стиглі сливи»⁴⁹, — отримав негативний коментар у досить різкій формі.

«Здрібнення почуттів народних до «коштування слив» вульгаризує ті великі цілі народної боротьби, в ім'я яких радянські люди боролися проти фашистів, воно пародіює високі почуття до свого радянського краю, багатого насамперед не сливами...»⁵⁰ — так обґрунтовано і безапеляційно було відмовлено у праві на життя одній з безлічі ліричних сповідей.

Збірки невірницької поезії в переважній своїй більшості не відповідали тогочасним політичним замовленням. Написані вони були «не перебільшуючи, не зменшуючи згідно оригіналів для майбутніх поколінь»⁵¹. Всебічне висвітлення радянського патріотизму аж ніяк не передбачало незручних для влади питань, котрі неодноразово виникали у в'язнів концтаборів:

«У голову думка вдаряє, і піт обливає чоло
Одне я запитання ставлю, в чужому я краї чого?»⁵².

Однобічний, заангажований підхід з боку влади не враховував існування в полоні життя як такого. Сам процес виживання в екстремальних умовах позбавлення волі, повсякденні проблеми невірників, їх емоційний та психологічний стан мали залишатися поза межами так званого радянського життя.

Неофіційна історія життєвого досвіду багатьох із колишніх нацистських в'язнів збереглася в прихованих від обшуків щоденниках й записниках, в епістолярії та фотографіях, пісенниках із записами таборово-невірничих пісень. Однак в тоталітарному суспільстві вони могли стати предметом уваги істориків та зацікавити широкий загал однобічно, лише в контексті вирішення певних ідеологічних замовлень — передусім як документальних даних про злочини фашистів на окупованих територіях СРСР.

Збережений пласт віршованих творів та пісень є надзвичайно цінним надбанням українського народу, що цілковито заслуговує оприлюднення і введення до наукового обігу. Тракткування певних подій, осіб, умов, психологічного стану через призму сприйняття й досвіду примусових працівників та в'язнів концтаборів може стати істотним доповненням в історіописання Другої світової війни.

Більшості авторів згаданих листів та пісень, очевидно, вже не залишилося в живих. Однак їх поетичний доробок, як сегмент української історичної пісенної творчості, ще чекає свого визнання та дослідження.

¹ *Легасова Л., Шевченко М.* Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських оstarбайтерів // «То була неволя...». Спогади і листи оstarбайтерів. — К., 2006. — С. 15.

² Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. I. 1917–1940 рр. — К., 1964. — С. 573–574.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 574.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Зб. док. і матер. — К., 1986. — С. 342.

⁶ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — С. 573–574.

⁷ Там само. — Т. II. 1941–1951 рр. — К., 1964. — С. 43–44.

⁸ *Попов П.М.* Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941–1946 рр.) // Вісник АН УРСР. — № 2(130). — 1947. — С. 45.

⁹ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Рильського НАН України (*далі* — Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). — Ф. 14-3, спр. 55, арк. 10.

¹⁰ Там само. — Спр. 12 а, арк. 123.

¹¹ Там само. — Арк. 42.

¹² Там само. — Спр. 21, арк. 45.

¹³ Там само. — Спр. 21, арк. 13.

¹⁴ Там само. — Арк. 136.

¹⁵ Там само. — Спр. 12 б, арк. 140.

¹⁶ Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 18 б.

¹⁷ Там само. — Арк. 189.

¹⁸ Там само. — Арк. 192.

¹⁹ Там само. — Арк. 41.

²⁰ Там асамо. — Спр. 1б, арк. 181.

²¹ Там само. — Арк. 25.

²² Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. — К., 1947. — С. 145.

²³ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 17, арк. 39.

- ²⁴ Там само. — Арк. 25.
- ²⁵ Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах. Т. 3. — Львів, 1999. — С. 319.
- ²⁶ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 20, арк. 213.
- ²⁷ Там само. — Спр. 18, арк. 152.
- ²⁸ Там само. — Спр. 17, арк. 9.
- ²⁹ Там само. — Спр. 378, арк. 7.
- ³⁰ Там само. — Спр. 54 а, арк. 3.
- ³¹ Там само. — Арк. 2.
- ³² Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 377, арк. 30.
- ³³ Там само. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 94.
- ³⁴ Там само. — Спр. 27, арк. 26.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Арк. 51.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 94.
- ³⁹ Там само. — Спр. 18, арк. 49.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 47–48.
- ⁴¹ З каторги // Радянська Україна, 10 лютого 1945 р. — С. 3.
- ⁴² Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 21, арк. 100.
- ⁴³ Там само. — Спр. 55, арк. 8.
- ⁴⁴ Попов П.М. Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941–1946 рр.) // Вісник Академії наук УРСР. — 1947. — № 2. — С. 46.
- ⁴⁵ Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну. — К., 1953. — С. 12.
- ⁴⁶ Попов П. Назв. праця. — С. 46.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Крупянская В.Ю. Фольклор Великой Отечественной войны (задачи и методы собирания). — М.-Ленинград, 1949. — С. 4.
- ⁴⁹ Архів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. — Ф. 14-1, спр. 7, арк. 12.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Архів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 27, арк. 3.
- ⁵² Там само. — Арк. 10.

В статъе на основе материалов из архива Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Рильского НАН Украины представлен анализ текстов песен, стихов и другого фольклорного материала узников нацистских концлагерей, остарбайтеров из Украины.

Ключевые слова: фольклор, Вторая мировая война, нацистская Германия, остарбайтеры, узники концлагерей.

In the article the analysis of lyrics of songs, poems and other folklore material of prisoners of Nazi concentration camps and Ostarbeiters from Ukraine is presented, which is grounded on materials from the archive of Institute of Art, Folklore and Ethnography of M. Ryl'skyi of NAN of Ukraine.

Keywords: folklore, World War 2, Nazi Germany, Ostarbeiters, prisoners of concentration camps.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ І КОЛЕКТИВНЕ У ДОСВІДІ УКРАЇНСЬКИХ ЖЕРТВ НАЦИСТСЬКИХ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується проблема інтерпретації індивідуального нетипового досвіду та характеризуються групи джерел особового походження, які можуть свідчити про повсякденне життя часів Другої світової війни.

Ключові слова: *жертви нацистських переслідувань, Друга світова війна, усна історія, свідчення, джерела особового походження, повсякденне життя.*

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. називає такими жертвами осіб, «які в роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни постраждали від нацистських переслідувань з мотивів політичного, національного і релігійного характеру, ворожого ставлення до націонал-соціалізму», і визначає кілька груп таких жертв: колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт; особи, насильно вивезені на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, або на території окупованих ними інших держав; діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків, та діти учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких було піддано репресіям. Окрім названих груп, до безсумнівних жертв нацистських переслідувань відноситься категорія радянських військовополонених, яку свідомо не внесли до закону, оскільки він готувався у зв'язку з проведенням німецьким Федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» компенсаційних виплат, що не були передбачені для колишніх військовополонених.

Історику зручніше оперувати цими категоріями, щоб охарактеризувати долю окремої групи, адже колективний досвід є узагальненням типових індивідуальних досвідів жертв. Оскільки здебільшого висвітлення долі, наприклад, військовополонених або остарбайтерів йде від аналізу директив щодо поведінки з такою групою та інших офіційних документів, статистичних даних щодо кількості в окремі проміжки часу, тобто реконструкції подій «зверху», то уявлення про окрему групу ми отримуємо на підставі узагальнень щодо відповідної групи. Набагато складнішою видається спроба реконструкції подій «знизу», тобто з аналізу колективного досвіду постраждалих, ще складніше мати справу з індивідуальним нетиповим досвідом жертв нацистських переслідувань. Усі наші уявлення розби-

ваються при цьому через долю індивіда, якого неможливо зарахувати до якоїсь окремої групи або кількох груп, настільки реальне життя було набагато складнішим за наші уявлення про неї.

У цьому зв'язку автору цієї статті завжди пригадується доля Михайла Львовича Рибчинського, єврея за національністю, офіцера, який потрапив до німецького полону, через непорозуміння з представником власовської армії був переведений до концентраційного табору Маутхаузен, втік разом з іншими в'язнями у лютому 1945 р. від неминучої страти, потрапив до 1% вцілілих після пошуків та був перехований австрійською родиною до приходу американських військ¹. Щоденне існування на межі життя і смерті не підлягає ніяким класифікаціям — цей конкретний досвід є постійним виключенням з правил або наших стереотипів про долю людини в обставинах війни.

Безумовно, на начальному етапі формування знань про окрему групу жертв потрібно дослідити увесь комплекс офіційних джерел, які надають нам відомості про типові умови існування цієї групи, формують її колективний портрет. Тім не менш дуже важливим є, навіть на цьому етапі, вберегтися від категоричних узагальнень щодо долі жертв.

На подальших етапах формування знань дослідник здебільшого працює з джерелами, що відбивають індивідуальні досвіди жертв в обставинах війни — мемуарами, інтерв'ю, автобіографіями, листами. Типові досвіди досить легко вкладаються у схеми, розроблені раніше, тому служать часто лише ілюстрацією для теоретичних конструкцій або предметом дослідження зовсім інших споріднених наук — лінгвістики, соціології, психології та ін. Реальні історичні відомості залишаються при цьому, здебільшого, поза увагою, оскільки дані типи джерел звично зараховуються до числа суб'єктивних, недостовірних з різних причин та суперечливих, загалом другорядних. Останнім часом нерідко можна наразитись на «обвинувачення» у позитивізмі, якщо дослідник має фактографічний інтерес до джерел особового походження. Вважаємо, що тенденція до зниження значущості фактів, які наводить свідок минулих подій, є помилковою, сподіваємось, що вона буде панувати недовго, оскільки ми маємо ще багато прогалин, які треба заповнювати, особливо у повсякденному житті часів окупації, і часто-густо тільки спогади свідків можуть допомогти нам у цьому. Для прикладу можна навести теми таборів для радянських військовополонених та трудових таборів в окупованій Україні, історії невеликих містечок і сіл періоду окупації, які залишаються дуже схематичними.

Якщо індивідуальний досвід є нетиповим, він або взагалі залишається поза увагою, або аналізується тільки з урахуванням відповідності в окремий проміжок часу окремій групі жертв, але не впливає на загальну картину наших стереотипів, з обмовкою на кшталт «з кожного правила є виклю-

чення». На нашу думку, такий досвід на сьогоднішньому етапі наших знань є найбільш цікавим для майбутніх досліджень, оскільки часто він руйнує наші стереотипи та викликає безліч питань щодо вже достатньо досліджених тем: який процент остарбайтерів неодноразово змінював місце роботи, тобто не може бути однозначно зарахований до категорії працівників підприємств або сільського господарства, яка кількість військовополонених потрапила до концентраційних таборів або до цивільних остарбайтерів, тобто змінила свій статус відповідно існуючих категорій упродовж війни, ще простіше — скільки було взагалі українських військовополонених у нацистських таборах. Окремо слід вказати на долю українців, які потрапили до полону вже у 1939 р. як солдати польського війська, часто були відпущені та знов потрапили до Райху як українські остарбайтери — у якій статистиці вони враховані? Ще цікавіше з партизанами, які, потрапив до полону, вважалися військовополоненими, хоча зараховувалися радянськими спецслужбами до цивільних громадян.

Яким чином інтерпретувати джерела особового походження? Чи не прийшов вже час докласти зусиль та показати життя часів Другої світової війни у всьому його розмаїтті, взаємовиключності, багатобарвності.

Цікавим прикладом реконструкції повсякденного життя на таких матеріалах стала реалізація проекту «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні». Поштовхом для проведення роботи стала унікальна знахідка у Німеччині у 2005 р. фотографій та приватних листів референта крайсландвірта Йоганна Бьоше, який перебував у 1942–1943 роках в Іванкові Київської області та дуже детально описував події в Іванкові і фотографував місцеві споруди та краєвиди, жителів, усе, що відбувалось у містечку під окупацією. Українські учасники проекту зібрали 92 інтерв'ю з місцевими жителями, ідентифікували будинки та деяких осіб з фото, також була проведена пошукова робота в архівах. Результатом проекту стала не тільки публікація цих матеріалів² та виставка у краєзнавчому музеї, але й дещо більше — відтворення на мікрорівні історії містечка для самих жителів. Іванкову пощастило — він вже має власну історію окупації.

Для аналізу повсякденного життя досліджуваного періоду документи особового походження є найважливішими. Можна виділити кілька груп таких джерел стосовно жертв нацистських переслідувань за часом та способом їх створення.

До першої групи ми виділяємо т. зв. «листи з фашистської каторги» — листи українських громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини. Колекції таких листів зберігаються майже у кожному обласному архіві, крім того, такі листи знаходяться на зберіганні у фондах краєзнавчих музеїв та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Вони походять із німецьких поштових вантажів,

перехоплених Червоною армією чи партизанами, матеріалів, зібраних комісіями по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників в Україні. Тільки мізерна частина з них була опублікована у збірках 40-х та 90-х років³. Кілька істориків аналізували саме листи остарбайтерів як історичне джерело⁴, але, на жаль, до сьогодні використання них у науковому обігу носить узагальнюючий або вибіркового характер. Надзвичайна цінність цієї кореспонденції полягає в її синхронності, або наближеності до часу подій, відтворених у документах, автор листа є учасником або безпосереднім свідком описаної події. Листи не призначалися для публікації, тому зазвичай багато історичних фактів висвітлено в них досить близько до дійсності. Разом з тим, наявність цензури стримувала авторів листів у деяких висловлюваннях та примушувала іноді до інакомовлення. Окремим недоліком цієї групи джерел є обмеженість обсягу листа регламентованими розмірами листівок, тому їх авторам вдавалося небагато висвітлити зі свого життя. Разом з тим, оскільки листи відправлялися досить часто, зазвичай два рази на місяць, аналіз відправлень одного автора за значний проміжок часу дозволяє прослідкувати перипетії його долі.

Збереженість листування воєнних часів інших груп жертв нацистських переслідувань здається проблематичною. Можливо, поодинокі листи зберігаються у приватних колекціях чи архівних фондах колекційного типу формування, у всякому разі, автору невідомо про збірки великих обсягів.

Поодинокі щоденники часу створення, одномоментного з подіями, зустрічаються досить рідко, кілька з них є опублікованими. Було б корисним мати зведений реєстр подібних документів із зазначенням місць зберігання.

Наступну групу створюють листи та свідчення до Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (НДК), матеріали якої зберігаються у Москві (Державний архів Російської Федерації, ф. 7021) та місцевих комісій сприяння у роботі НДК, матеріали яких зберігаються в обласних державних архівах України. Названі документи опубліковані лише частково, тому цей величезний масив джерел може надати багато різноманітних даних щодо життя під окупацією, у першу чергу, на мікрорівні. У Державному архіві Дніпропетровської області зберігається також колекція спогадів воєнних років про перебування у Німеччині (ф. Р-2441), а в Державному архіві Запорізької області — колекція спогадів громадян, що перебували на окупованій території, репатрійованих і військовополонених (ф. Р-1676) та щоденники осіб, що перебували на окупованій території та в Німеччині (ф. Р-1667), 40-х років. Перевагою цієї групи джерел є малий проміжок часу між подіями та часом створення документу, що дозволяє розраховувати на

більшу достовірність деталей, але призначення цих документів для обвинувачення загарбників та їх посібників надає ідеологічного забарвлення та зосередження уваги виключно на негативних сторонах повсякденного життя в умовах окупації, часто відбувається свідоме викривлення у висвітленні подій. За спостереженням автора, тим не менш саме свідчення особового походження за деякими виключеннями є найбільш достовірними порівняно зі створеними на їх підставі актами про злочини чи збитки.

До цієї групи джерел примикають матеріали архівно-слідчих справ 40-х років, які зберігаються в архівах Служби безпеки України. Протоколи допитів містять також багато деталей, на які дослідник, як правило, не звертає уваги через зацікавлення особистою долею підслідного. На нашу думку, відсутність тематичних каталогів щодо Другої світової війни в архівах СБУ (за досвідом автора, виключення становить лише архів у Хмельницькій області) заважає залученню цього типу джерел до наукового обігу.

Окрему групу джерел особового походження стосовно жертв нацистських переслідувань складають спогади 80–90 років, які надійшли на архівне зберігання до деяких архівів. Так, у Державному архіві Вінницької області на базі зібраних у ході реалізації міжнародних проектів понад 500 інтерв'ю 1989–1995 років був створений фонд «Колекція свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концентраційних та робочих таборів, а також громадян, примусово вигнаних до Німеччини» (ф. Р-6022). У Державному архіві Черкаської області спогади 80–90 років приєднали до фонду листів та спогадів громадян, які перебували на примусових роботах у Німеччині та на окупованій території, воєнного часу (ф. Р-2398). Документи 90-х років, на відміну від попередніх, несуть на собі певну заангажованість у компенсаційних виплатах, які почали проводитись після створення Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» у 1993 р., якому передував процес з 1990 року. Так, величезний масив науково-просвітницького товариства «Меморіал» був викликаний публікацією «Пенсія из-за рубежа» у 1990 р., яка була передрукована у багатьох виданнях⁵. Порівняно з попередніми групами джерел, до недоліків цієї та наступних груп відноситься їх віддаленість у часі від подій, про які вони свідчать, до того надається також нашарування пізніше отриманих знань про події війни, що відбивається на висвітлення цих подій автором. Присутній також вплив наявної чи уявної аудиторії, якій адресовані ці спогади, оскільки їх автор попередньо знав про мету збору таких свідчень, наявна також певна «літературність» у подібних документах, повчальні інтонації (для нащадків), вплив заідеологізованого відображення подій Другої світової війни у літературі та інших творах. Те саме стосується і наступної групи.

Жертви нацистських переслідувань публікували власні мемуари та спогади, зазвичай за допомогою письменників або громадських організацій. У роки хрущовської «відлиги» було опубліковано цілу низку спогадів колишніх в'язнів концентраційних таборів. З 90-х років розпочалася нова хвиля таких публікацій, у яких акцент змістився з героїзації подій та дієвих осіб на опис буденного, повсякденного життя в умовах неволі. За сприяння Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України (*далі* — УНФ) було видано кілька збірників Української спілки в'язнів-жертв нацизму «Пам'ять заради майбутнього», які містять, окрім інших документів, спогади членів спілки⁶; регіональні збірки спогадів⁷.

Більш достовірними видаються відомості, що містяться в опублікованих записах інтерв'ю, які збиралися з початку ХХІ ст. в Україні у рамках проектів з «усної історії»⁸. Подібна робота триває далі. На відміну від попередньої групи джерел, методика «усної історії» передбачає, окрім вільного викладення бачення подій, використання відкритих запитань та уточнень. Це занурює опитуваного у конкретні події та під впливом бачення ситуації і повторного переживання подій може викликати спогади, які сам опитуваний міг і не пригадати у складеному їм самим зображенні минулого. З власного досвіду спостереження зазначимо також вплив навколишніх умов на якість спогадів. Колишній в'язень концентраційного табору Маутхаузен та його філії Лінц-III Анатолій Савічев попередньо розповідав про свою долю лише у загальних рисах, але потрапляння на територію табору Лінц-III, де він перебував, викликало вибух спогадів (ймовірно, через перевагу зорової пам'яті), він склав детальний план розташування у таборі різних об'єктів, що, до речі, стало дуже вагомим джерелом, оскільки документів щодо цього табору майже не збереглося. Зазначимо лише, для характеристики зібраних матеріалів за методикою «усної історії», що за обсягом опитаних осіб цей вид джерел є малочисельним, у названих у посиланні виданнях опубліковано разом до 100 інтерв'ю, тому при дослідженні тільки такого типу джерел існує небезпека хибних висновків.

Серед нових джерел, які ще не знаходяться на архівному зберіганні та є неопублікованими, слід назвати листування громадян з УНФ, частина якого була передана на зберігання та для подальшої розробки до Інституту історії України НАН України, та матеріали трьох конкурсів робіт школярів про жертв нацизму, які проводив УНФ упродовж 2006–2010 років. Стосовно першої колекції треба відзначити, що це листування містить велику кількість спогадів авторів листів про минулі події, і не тільки Другої світової війни. На даний час проводиться обробка цього масиву, на жаль, дуже повільно. У цьому році планується видати перший випуск із серії «Війна, закарбована в долях: історичні свідчення у листах жертв нацистських

переслідувань до УНФ «Взаєморозуміння і примирення». Що стосується матеріалів конкурсів, то вони зберігаються дотепер в УНФ. За результатами конкурсів кращі учнівські роботи були опубліковані⁹, але це тільки верхівка «айсбергу», бо в ході їх підготовки учні повинні були записати мінімум два інтерв'ю з жертвами нацистських переслідувань, деякі школярі, переважно зі сільської місцевості, записували понад 20 інтерв'ю. Звичайно, здебільшого ці записи зроблені непрофесійно, але за обсягом їх кількість перевищує 5 тисяч різноманітних біографій. Ще треба визначитись з методикою обробки цих даних, але вважаємо, що не можна залишати цей великий комплекс без уваги, часто це було єдиним інтерв'ю для окремої людини, багато з тих, хто надав свідчення про свою долю, вже пішли з життя.

Таким чином, для істориків окупаційного часу є багато роботи. Масове залучення джерел особового походження до наукового обігу збагатить історичне знання про Другу світову війну, заповнить багато прогалин та допоможе відтворити повсякденне життя часів війни.

¹ Детальніше про долю М. Рибчинського див.: *Дубик М. Маутхаузен // Університет. — 2004. — № 1. — С. 54–57; Інтерв'ю з Рибчинським М.Л. // Українські в'язні концтабору Маутгаузен: свідчення тих, хто вижив / Упорядкування Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко та ін. — К., 2009. — С. 257–264.*

² *Іванків — 808 днів окупації / УНФ «Взаєморозуміння і примирення». Упоряд. О. Николаичук. — Київ, 2007. — 80 с.*

³ *Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / Ред. Ф. Шевченко. — К., 1947. — 159 с.; Письма из немецкого рабства. — М., 1943. — 16 с.; Советские люди на немецкой каторге. Сборник. — М., 1943. — 52 с.; Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942–1943 рр. / Передмова О. Алтухова, М. Слободян. — Хмельницький, 1995. — 142 с.*

⁴ *Див. Реброва І. Примусова праця остарбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 45–64; Пастушенко Т.В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 70–77; Її ж. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей. — К., — 2003. — Вип. 7. — С. 227–233; Її ж. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К., 2009. — С. 8–11, 25–26.*

⁵ *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. 2002. — С. 18.*

⁶ Пам'ять заради майбутнього. Спогади / УСВЖН. — К., 2001. — 564 с.; Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади / УСВЖН. Кн. 2. — К., 2005. — 763 с.; Пам'ять заради майбутнього. Кн. 3: про діяльність УСВЖН та спогади жертв нацизму. — К., 2008. — 464 с.

⁷ Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей / Отв. ред. В.Ю. Иващенко. — Львов, 2005. — 192 с.; Між життям і смертю. Невільницькі спомини / Упоряд. М.Ю. Грицак, М.І. Машура. — Ужгород, 2005. — 256 с.

⁸ Назвемо найбільш відомі збірки: Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. — Харків, 2004. — 236 с.; «То була неволя...». Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» / В. А. Смолій (голов. ред.), Т.В. Пастушенко (упоряд.), М.Ю. Шевченко (упоряд.). — К., 2006. — 544 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. — Харків, 2009. — 208 с.; дуже оригінальним за поданням зібраного матеріалу стало недавнє видання: Альманах «Живая история» в рамках проекту «Диалог поколений». — Херсон, 2010. — 104 с.

⁹ «Цей біль у серці не вщухає...»: Збірка учнівських рефератів / УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, упоряд. С. Батурич, Л. Сочка. — Львів, 2005. — 256 с.; Полинова доля. Збірка учнівських рефератів / УНФ «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, упоряд. С. Батурич. — Узин, 2006. — 184 с.

В статье анализируется проблема интерпретации индивидуального нетипичного опыта и характеризуются группы источников личного происхождения, которые могут свидетельствовать о повседневной жизни во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: *жертвы нацистских преследований, Вторая мировая война, устная история, источники личного происхождения, повседневная жизнь.*

This article analyzes the problem of interpretation of individual experience and are characterized by atypical group of sources of origin of personnel who can testify about everyday life during the Second World War.

Keywords: *victims of Nazi persecution, World War II, oral history, evidence, sources of personal origin, everyday life.*

УСНІ СВДЧЕННЯ ТА СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ САНІТАРНО-МЕДИЧНОЇ СЛУЖБИ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлюється залучення методу усної історії до проблем діяльності медиків періоду Великої Вітчизняної війни, розкриваються деякі можливості дослідження з використанням нарративу у новітніх підходах вивчення історії.

Ключові слова: *усна історія, Велика Вітчизняна війна, медична служба, медична допомога, умови праці медиків.*

З моменту становлення історичної науки пройшло чимало років, змінилося не одне покоління людей, з'явилося багато нових теорій, відкриттів у різних галузях та сферах життя суспільства, окреслилися нові тенденції в подальшому розвитку історії. Проте це не вичерпало всіх тих проблем, які постають перед істориками й донині.

Більшій популярності набирає термін «соціалізація історії», оскільки її гуманітарний аспект стає домінуючим у сучасній історичній науці. Вивчення історичного минулого відбувається з залученням нових, нестандартних методів, а саме методу усної історії. Усні свідчення очевидців тодішніх подій, виступають вагомим джерелом, надають дослідникові цінний емпіричний матеріал. Тому автобіографічні відомості, спогади тощо слід вважати повноцінним видом історичних джерел. О. Кісь з цього приводу зазначає, що автобіографія є унікальним історичним джерелом. Вона дає змогу зосередитись на індивідуальному житті, що вписане у безпосереднє соціокультурне середовище, отожд роздуми особи про її власне життя та соціальне, політичне чи культурне середовище одночасно перебувають у полі уваги дослідника¹.

На пострадянському просторі пріоритет в розробці даної тематичної ніші належать російським науковцям. Значний сегмент усні джерела займають у дослідженнях О. Сенявської «Людина на війні. Історико-психологічні нариси» та «Психологія війни в ХХ ст.: історичний досвід Росії»². На особливу увагу заслуговує праця В. Серебряннікова «Соціологія війни» у якій поряд з іншими проблемами розглядається «внутрішня сторона війни»³, пов'язана з груповими та індивідуальними життєвими стратегіями учасників війни. Потрібно сказати, що й серед українських дослідників проводиться робота

з залученням спогадів до своїх досліджень у сфері діяльності санітарно медичних служб періоду Великої Вітчизняної війни. Зокрема, О. Латиш у своїй дисертації «Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни», використовує матеріали особистого походження: листи, спогади учасників бойових дій⁴.

На жаль військова антропологія — є малоосвоєним напрямом вітчизняного історіописання. Тема ж діяльності військових медиків з огляду на використання усних джерел фактично не розроблена, хоча підґрунття вже давно закладено. Та поки живе те покоління людей, яке безпосередньо брало участь у подіях більш ніж 60 літньої давності, потрібно якомога більше приділити уваги цьому питанню, адже втрачати таку можливість є неприпустимим як для історії так і для суспільства цілому.

Чільні теоретики усної історії — від її засновників до сучасних вчених — сходяться на тому, що беззастережно і цілковито покладатися на самі лише спогади недоцільно. Натомість «дослідник має перевірити свідчення в усно-історичних спогадах щодо наявності суперечностей, при можливості підкріпити іншими джерелами, в тому числі й спогадами інших людей на ту саму тему»⁵. І дійсно комплексне використання різних джерел дозволяє якомога далі відійти від суб'єктивного фактора в дослідженні. Повертаючись до питання діяльності санітарно-медичної служби в роки Великої Вітчизняної війни, з письмових джерел видно, що фактично протягом усієї війни питання ліжкового фонду до кінця було не вирішено. Зі звіту про роботу Південно-Західного фронту на початку 1943 р. під час січнево-лютневої наступальної операції стає очевидним, що війська на момент наступу мали недостатню кількість шпитальних ліжок-місць. У середньому в армійському районі замість 40000 ліжок налічувалося вдвічі менше, що викликало велике їх перевантаження. Доходило навіть до того, що в окремих випадках у ПРШ (польовий рухомий шпиталь) на 200 штатних ліжках лежало до 2500 осіб. Нестача шпиталів змушувала розбивати МСБ (медико-санітарний батальйон) та ПРШ на декілька частин, що призводило до погіршення якості наданої допомоги⁶. Усна історія дозволяє разом з ретельно підібраними даними письмових джерел почути й голос пересічного військового. Розповідає учасник боїв періоду Великої Вітчизняної Г. Чумаков. «З обох боків — в два ряди ліжка. На них — поранені. Вони лежать по декілька чоловік на одному ліжку, лежать на носилках, сидять на стільцях, якщо нема куди лягти»⁷. Цю проблему з переповненням поранених також досить добре пам'ятає Н. Голотова сестра одного з хірургічних відділень. «Було, інколи знаєте, поповнення, так в коридорі лежали. І в коридорі тягали ми їх. Добу відчергуєш, а тут ще поповнення. Ну, коли великий наступ. Носиш їх в палати, і в коридорі ставили»⁸. Питання переповненості шпиталів пораненими пам'ятає хірург, учасник бойових дій під час Великої Вітчизняної

війни В.Д. «Друга ударна армія в складі Волхівського фронту в грудні 1942 року форсувала Волхів та за короткий час здійснила глибокий прорив в тил ворога, переслідуючи мету з'єднатися з військами Ленінградського фронту. До складу цієї армії входив кавалерійський корпус. І оскільки корпус виконував завдання глибокого прориву оборони в тил противника, до нього було приєднано наш шпиталь на 200 ліжок. Я з трудом добрався до нього.

Особливі умови діяльності корпусу, як і всієї 2-ї ударної армії, коли евакуація поранених, по суті, була можлива тільки літаками (а літак міг взяти одного лежачого та одного сидячого пораненого), були причиною того, що замість 200 я застав в шпиталю більше 1500 поранених. Окрім мене в ньому працювали ще три молодих лікаря, котрі не мали ніякого досвіду в хірургії⁹. Виходячи з даних свідчень можна вже окреслити те коло проблем, які існували в той період. Такий підхід можна застосовувати й до аналізу інших сфер діяльності військових медиків.

Досить вагомим результатом усна історія дає для характеристики в переломних часів, коли виникають бодай найменші підстави сумніватися у достовірності та повноті письмових джерел. Звісно, останні дають більш повні данні про певні явища, проблеми, але вони є сухими та несуть на собі відбиток функцій організацій, котрі їх створили¹⁰. У результаті цього, скажімо історія будівництва шпиталів в більшій мірі говорить про спекуляції, терміни виконання, реформування самого медично-санітарного комплексу, але в меншій — про якісні умови перебування поранених та умови праці медичного персоналу, які були дуже тяжкими. Тому залучення нарративу при дослідженні якості політики соціального забезпечення є виправданим, оскільки дається шанс поглянути на цей процес через призму поглядів звичайного солдата, наповнити якісно новим. Про умови праці в шпиталях згадує Т. Кузнецова, медсестра евакуаційного шпиталю № 4557. «Спеціальних палат для помираючих не було. Та й взагалі палат не було. Ми раді були любому даху. Відразу простирadlo натягуємо, відокремлюємо операційну. Оперують відразу 4–5, а то й 6 хірургів. Динамо-машина була й світло в операційній було завжди, а в палатах ходили з лампою. ... Соломи не було! Раді були соломі. Потім уже матраци з'явилися»¹¹.

Питання умов праці знаходить своє відображення й у свідченнях О. Ходько, медсестри 92-го евакуаційного приймача 2-ї ударної армії 2-го Білоруського фронту. «У Колтушах ми розмістилися на цілу зиму. Там ми вже повноцінний шпиталь розвернули. Вибравши місце, ми поставили великі палатки, у яких розміщалося 12–14 поранених. На землю стелили брезент. Це була підлога. Ставили тапчани, а на них носилки з пораненими. Обігрівалися чугунками — «буржуйками», восени та взимку їх потрібно було топити цілу добу. Там же, в палатках, і самі жили, відгородившись від

поранених ширмою — байковим одіялом. Як правило, у нас була одна медсестра і одна сандружинниця на палатку: одна спить, інша за пораненими доглядає»¹².

Звичайно, норми праці намагалися хоч якось регламентувати, але в часи надзвичайних ситуацій, про це не могло бути й мови. «Чергування на добу організовувалося у нас. — Оповідає Н. Голотова. — Добу чергуєш і добу відпочиваєш. Але коли дуже багато хворих поступає, то значить, що добу не відпочиваєш. Ну, коли великий наступ, поранених потрібно весь час носити, носити. І тільки думаєш: «Не сідай, не сідай»! Як сядеш — голова закинулась, руки опустилися і все»¹³. Про свої умови праці згадує Є. Данілова, військово-польовий хірург 56-ї армії. «Ми з нашим шпиталем розташувалися в станиці Кущевська в доволі великій двоповерховій будівлі біля якоїсь невеличкої річечки. Потрібно сказати, що саме тут, в Кущевській, нас очікували трагічні події, котрі навіть сказалися на моєму психологічному стані. Але про це дещо пізніше.

Поранених до Кущевської надходило дуже багато. Доводилось оперувати фактично цілодобово, не завжди навіть вдавалося вирвати якихось 3–4 години для сну»¹⁴.

Усі ці спогади демонструють, що у пекельних умовах війни відданість та героїзм медиків стали вирішальним чинником повернення поранених до лав діючих армій. Ще раз з'являється можливість довести, що людина найнижчих ланок у системі організації медичної служби — далеко не остання фігура в історичному процесі. «... Жахливо навіть уявити собі той момент і стан наших медпрацівників (мається на увазі момент, коли на пункт медичної допомоги впала бомба). — Пригадує М. Вольська. — Швидко була запалена лампа-блискавка, і терапевт П.М. Зверев ні на хвилину не залишив своєї роботи, обробляючи поранених. Я пам'ятаю вимучене обличчя начальника СПМ (санітарно-медичний пункт), лікаря Тростянської, і в цій скромній, тихій жінці, в ту ніч родився командир — адже завдячуючи її керівництву, вольовій команді, не було паніки в СПМ»¹⁵. Ось ще приклад самовідданості та героїзму лікарів. Згадує О. Мещанінов. «Персонал лікарні працював, не покладаючи рук. Операційна діяла цілодобово. В коридорах — черги. Поранені лежали, сиділи, стояли... Не раз приходили гітлерівці, запитували, хто лежить. Я відповідав, що це цивільна лікарня. На щастя, ніхто з персоналу не видав, не найшлося зрадника, котрий хотів би вислужитися перед німцями. Учасники цієї епопеї були відмічені урядовими нагородами. Іменем О.І. Мещанінова було названо лікарню швидкої допомоги в Харкові»¹⁶.

Оповідаючи про умови та норми праці не можна випустити ще такий аспект діяльності медиків, як забезпечення їх матеріальної бази: медикаменти, бинти, інструменти, тощо, яка доволі часто кульгала на обидві

ноги. Адже на це впливало ряд факторів, зокрема, рід військ, дислокація тилових структур, шляхи сполучення. Наприклад, санінструктор 130-ї стрілецького полку Тімофте (Осуховська) Н.П. й досі пам'ятає, що перев'язочних матеріалів не завжди вистачало. «... Тому що чи невчасно підвозили, чи просто недостатньо було. Коли на Сиваші наш міст німці розбомбили, то було десятка два поранених. А скільки в мене в тій сумці? Тому рвали якусь білизну та перев'язували нею»¹⁷.

Проблему з медикаментами пам'ятає військовий фельдшер одного з диверсійний загонів, що дислокувався на Житомирщині та який за завданням штабу І-го Українського фронту з серпня 1943 р., пройшов тяжкий шлях через Карпати, Н. Мельник. «Медикаментів та перев'язуючого матеріалу не завжди вистачало, доводилося використовувати все, що було під руками. Партизани, повертаючись із завдань, завжди щось приносили, навіть марлеві віконні занавіски, які я кип'ятила та робила з них бинти та салфетки. Інколи медикаменти діставали підпільники. Збагатилась я перев'язочними матеріалом та медикаментами, коли в Карпатах ми прийняли вантаж від посланого нам літака. Разом зі зброєю, одягом та живленням для рацій прислали дещо й для мене, особливо цінними були індивідуальні пакети, частину яких я видала партизанам, котрі йшли на завдання. ... Обезболюючих засобів в мене не було і якщо доводилося видаляти осколки, кулі з м'яких тканин чи видали зуби, єдиним засобом обезболювання було декілька ковтків спирту»¹⁸.

Але з огляду на це не можна категорично стверджувати, що медикаментів не вистачало кругом та завжди. Свідченням цього є спогади фельдшера І-го Севастопольського морського полку Х. Іслямової. На питання про їх медикаментозне забезпечення відповіла так. «Ні, в нас завжди вистачало, все в пакетах. Причому не сказати, що економили. У нас була, як водиться, військова трійка, рядом з штабною землянкою розмішувалися арештовані, якось вранці я встала, на маленькому дерев'яному тапчані спала, рядом столик, там трішки медикаментів. Рано прокинулася, побігла, тут раптом мене зупиняє червонофлотець: «Арештованого поранено». Я швиденько взяла пакет, перев'язочного матеріалу завжди з собою багато береш, адже на маленькі поранення не викликають, самі моряки себе перев'язують, вони це вміли. Я приходжу до землянки, вони як раз снідали, запросили до столу, а у пораненого кров як з фонтану льє з двох сторін, виявилось, осколок через двері пролетів та через легені пройшов. Бачу, арештований дихає...»¹⁹.

Побут — один з аспектів минулого, де усна історія дозволяє скорегувати викривлення, котрі можуть міститися в письмових джерелах. Повсякденне життя й характер взаємовідносин у більшості людей були схожими і в свій час сприймалися як щось саме собою зрозуміле, але зараз вони викликають великий інтерес, а усна історія забезпечує до них найкращий доступ²⁰. Хоча

б взяти до уваги один з аспектів — харчування. Прикладом цьому можуть слугувати спогади як медиків так і поранених, котрі перебували на утриманні шпиталів. «Годували нас спочатку двічі на день. — Свідчить Г.П. Чумаков, який перебував пораненим в шпиталі. — Їсти зовсім не хотілось. Олена Дольова і Клава провідували мене у вільні хвилини. Олена запитувала: «Ну як, начальник штабу? На випий». І протягувала в напівтьмі стакан портвейну. ... Декілька разів вона годувала мене з ложки. Висока температура продовжувала триматися. Їжа здавалась зовсім не доброю. Весела та енергійна Олена сідала на край ліжка: «Ну що, начальник штабу, як справи? А те, що ви не їсте, це погано. А ну, давай я тебе буду годувати». ...

Кожному пораненому щоденно видавалась пляшка шампанського. Перші декілька днів регулярно видавали гарячу їжу. Потім, коли кухні згоріли, денний раціон складала банка рибних консервів і шампанське. ...

Інколи до своєї пляшки шампанського вдавалось дістати, вірніше, випросити ще одну. Тоді на душі ставало легше. Почуття притуплялися, наступали приємні хвилини напівзабуття. Тоді співали пісень»²¹.

А ось спогади медсестри блокадного Ленінграду згадуваної нами раніше, О. Ходько «Зима видалася дуже холодною і голодною. Харчування взимку якось відразу погіршилося. Пораненим і нам видавали по триста грам хліба, а також суп із конини, доки не поїли всіх коней. Причому, що характерно, хліб нам інколи видавали сухарями. ... І кожному видавався на цілий день такий сухар. Ми їх розмочували, але все одно не наїдались. ... З початку, коли почалась війна, коней різали. ... По тихому, розділити м'ясо в середині шпиталю було неможливо: обов'язково хтось доніс би, і посадили б обов'язково. Тоді в плані їжі всі один за одним стежили»²².

Проте як харчувалася медики шпиталю № 2005 53-ї армії Північно-Західного фронту згадує фельдшер Н. Ковальова «А ось з харчуванням було погано, годували тільки сухарями та концентратами. Харчувалися всі разом, командири разом з солдатами по хатах лежали. Один раз, пам'ятаю, поранених повно, харчування не вистачає, а неподалеку від села здох кінь. Через деякий час йду мимо, а від коня одні кісти й лишилися, поранені все обрізали та зварили в котелках»²³.

Про харчування в своєму інтерв'ю згадує В. Васільєва, евакуатор ПРШ № 2564. «Ми їли конину, тому що знаходилися на Північно-Західному фронті, харчування не доходило, в тилу вагони тріщали від продуктів, але потяги не доходили, і кухні також не добиралися, нам з цього харчування фактично нічого не попадало. Страшно говорити, це не як в казці, а харчування таке, що бійцям нічого було їсти, тоді командир зібравши бійців, чоловік 4–6, та приказав їм: «Йдіть на поле бою, та вирізайте у коней м'ясо». І ось таке вирізане м'ясо ми їли. Доходило до того, що прямо сире їли, де тільки-но маленький вогник, тільки легенько прожарювали та відразу тягли

до рота. Все, що попало їли, й гнилу картоплю, й капусту, й прострочену рибу. Якось поїсти зовсім нічого не було, у нас почали похитуватися зуби, там болотиста місцевість, ми вирішили втрюх піти та клюкви нарвати. Тільки почали збирати, виявилось, що на другій стороні галявини, де були кущі, сиділи німці. Вони нас помітили, та різне закричали, в основному: «Хенде хох!» Ми звідти бігли як ошпарені, на щастя, вдалось втекти. Ось під Харковом було краще харчування, тут бійці більше добували у населення харчування, хто муки чи булку хліба, хто чим міг, тим з нами й ділився»²⁴.

Про ситуацію з харчуванням на Західному фронті згадує медсестра шпиталю під Смоленськом З. Чеканнікова, «Потрібно сказати, що годували нас добре. І перше давали, і друге, до речі чітко тричі в день. Й охорона спеціальна в нас була, в основному солдати чергували в шпиталю»²⁵.

На перший погляд ці випадки можуть видатися просто набором окремих фактів не пов'язаних між собою. Але якщо їх використовувати у поєднанні з різними аспектам повсякденного життя та з реаліями того часу, ситуації стає очевидним, що розповіді простих людей про своє життя дозволяють яскраво простежити, яким чином під час Великої Вітчизняної війни відбувалося постачання продовольчими товарами, зокрема існувала гостра проблема з харчування медиків на Північно-Західному фронті, потребувало якісно нового вирішення питання постачання медикаментами та інструментарієм, показати надійність шляхів сполучення тилових частин, віднайти ту точку відліку, з якої бере свій початок такий великий контраст у харчуванні різних категорій військовослужбовців. І врешті-решт, не обмежуючись випадковими свідченнями, а розширивши базу усних свідчень у побутовій сфері до декількох десятків, а то й навіть сотень, можливо окреслити формування загального соціального середовища багатьох людей²⁶.

Одним із завдань інтерв'ювання ветеранів війни є створення історико-соціологічного джерела, котре в собі містить інформацію з великого кола питань фронтового життя, побуту учасників бойових дій. При цьому задача створити особливу сукупність джерел для розкриття конкретних проблем воєнної історії відповідає не соціологічному, а саме історичному дослідженню.

Завдання такого роду дослідження заключається в тому, щоб отримати пережиті свідчення з ряду питань, котрі відносяться не лише до об'єктивних анкетних даних, що стосуються особи респондента, але й до умов його участі в бойових діях, особливостей фронтового життя, до широкого спектру цінних характеристик інформанта. При цьому інтерес представляють не тільки самі спогади, а й ті проблеми, які впливали на формування світогляду інформанта. А історик вже сам повинен провести досконалий аналіз джерельної бази та знайти той підхід, який найбільш повно дозволить відоб-

разити ті реалії життя кожного, що в сукупності становлять єдине ціле — соціально-історичний організм, створити людське обличчя історії.

¹ *Кісь Оксана.* Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. — Число 11. — С. 17.

² *Сенявская Е.С.* Человек на войне. Историко-психологические очерки. — М., 1997. 203 с.;

Е.С. Сенявская. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. — М., 1999. — 383 с.

³ *Серебрянников В.В.* Социология войны. — М., 1997.

⁴ *Латиш О.Ю.* Розвиток охорони здоров'я в Україні періоду Великої Вітчизняної війни. Дис... канд. іст. наук: — Донецьк, 2004. — 164 л.

⁵ *Кісь Оксана.* Назв. праця. — С. 16.

⁶ Отчет о работе тыла Юго-Западного фронта в период январско-февральской 1943 г. Наступательной операции // Русский архив: Великая Отечественная. Тыл Красной Армии в Великой Отечественной... — С. 369.

⁷ Все пережитое должно быть записано... (Из воспоминаний Г.П. Чумакова об обороне Севастополя в 1942 г.) // Отечественные архивы. — 2002. — № 3.

⁸ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=553&Itemid=25.

⁹ *Братусь В.Д.* Хирургия в войсковом и в армейском районах в годы Великой Отечественной войны // Медицина в солдатской шинели / А.Е. Романенко, А.М. Сердюк, В.Д. Братусь и др. — К., 1989. — С. 75.

¹⁰ *Тош Джон.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. — М., 2000. — С. 265.

¹¹ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=290&Itemid=25

¹² Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=25

¹³ Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=553&Itemid=25

¹⁴ Из воспоминаний военно-полевого Хирурга 56-й армии Е.И. Даниловой // Медицина в солдатской шинели / А.Е. Романенко, А.М. Сердюк, В. Д. Братусь и др. — К., 1989. — С. 266–267.

¹⁵ Воспоминания заместителя начальника медико-санитарной службы 40-го участка МПВО М. Вольской о первых воздушных налетах на г. Москву // Отечественные архивы. — 2002. — № 5.

¹⁶ *Коган В.Я.* Поединок в тылу врага // Медицина в солдатской шинели / А.Е. Романенко, А.М. Сердюк, В.Д. Братусь и др. — К., 1989. — С. 145.

¹⁷ Архів сайту «Я помню» // <http://www.iremember.ru/content/view/983/88/1/2/lang,ru/>

¹⁸ *Гирич В.Н.* Ветераны остаются в строю // Медицина в солдатской шинели / А.Е. Романенко, А.М. Сердюк, В.Д. Братусь и др. — К., 1989. — С. 106.

¹⁹ Архів сайту «Я помню» // <http://www.iremember.ru/content/view/961/88/1/5/lang,ru/>

²⁰ *Тош Джон.* Назв. праця. — С. 265.

²¹ Все пережитое должно быть записано... (Из воспоминаний Г.П. Чумакова об обороне Севастополя в 1942 г.) // Отечественные архивы. — 2002. — № 3.

²² Архів сайту «Я помню» // http://www.iremember.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=506&Itemid=25

²³ Архів сайту «Я помню» // <http://www.iremember.ru/content/view/1115/88/1/0/lang,ru/>

²⁴ Архів сайту «Я помню» // <http://www.iremember.ru/content/view/1039/88/1/1/lang,ru/>

²⁵ Архів сайту «Я помню» // <http://www.iremember.ru/content/view/1015/88/lang,ru/>

²⁶ *Тош Джон.* Назв. праця. — С. 266.

В статье освещается привлечения метода устной истории к проблемам деятельности медиков периода Великой Отечественной войны, раскрываются некоторые возможности исследования с использованием нарратива в новейших подходах изучения истории.

Ключевые слова: *устная история, Великая Отечественная война, медицинская служба, медицинская помощь, условия труда медиков.*

The article highlights the involvement of the oral history method to the problems of doctors during World War II, the study reveals some possible narrative, using new approaches in the study of history.

Keywords: *oral history, Great Patriotic war, medical service, medicare, terms of labour of medics.*

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ «ВЕЛИКИХ» ЦЕРКОВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті здійснено огляд наукових праць та публіцистичної літератури, присвяченої проблемі функціонування православних та католицьких конфесій на території УРСР в 1939–1941 рр., проаналізовано основні тенденції історіографії цієї проблеми.

Ключові слова: історіографія, православні конфесії, Греко-католицька церква, Римо-католицька церква, радянська влада, релігійна політика, початковий етап війни.

Навіть побічний огляд сучасної історіографії підтверджує наявність значного інтересу українських та зарубіжних дослідників до проблеми церковно-державних відносин, становища церкви та віруючих на українських землях у роки Другої світової війни. Великий масив наукових та публіцистичних видань, присвячених зазначеній проблематиці, однак не є уособленням повного консенсусу в дослідженні історії Церкви воєнної доби, а, навпаки, відображає систематичне розширення спектру дискусійних питань. Ця закономірність всебічного наукового пошуку стимулює подальші дослідження у цьому напрямі, відкриває нові грані предмету вивчення.

Водночас більш глибокий аналіз відомих на сьогодні публікацій засвідчує існування певної нерівномірності в дослідженні окремих аспектів єдиної проблематики функціонування церковних організацій під час Другої світової війни. Така специфіка яскраво проявляється при розгляді наукових праць у відповідності до загальноприйнятої періодизації окресленого періоду. Так, розмаїття публікацій з історії Церкви в роки німецької окупації 1941–1944 рр. та в період встановлення жорсткого контролю над релігійною сферою на території УРСР у перші повоєнні роки становлять різкий контраст (не лише у кількісному прояві) з науковими працями, що відтворюють церковне життя 1939–1941 рр. З'ясування причин такої нерівномірності, а також виокремлення особливостей історичних досліджень саме цього періоду на тлі загальних історіографічних тенденцій вивчення історії Церкви в роки війни дозволить не лише встановити нові тематичні ніші, а й певні закономірності розвитку історичної науки в цьому напрямі.

Насамперед потрібно відзначити, що проблема функціонування церковних інституцій в 1939–1941 рр. належить до досить клопітких з погляду

перспектив її вивчення. Таке дослідження ускладнене історичними обставинами того часу: постійна зміна політичних режимів, державних та адміністративних кордонів, конфесійна специфіка окремих регіонів тощо. Хоча більшість віруючих у межах радянської України були православними, вони репрезентували різні церковні течії. Роз'єднане православ'я в міжвоєнний період представляли декілька церков: Російська православна церква (РПЦ), відома також як «Патріарша», Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Православна соборна церква (т. зв. «Обновленська» або «Жива церква»)* та Істинно православна церква (ІПЦ)**. У межах Східної Галичини — земель, що увійшли до складу УРСР лише в 1939 р., найбільш чисельними за кількістю своїх вірних були на цей момент Греко-католицька (ГКЦ) та Римо-католицька (РКЦ) церкви, які мали яскраве етнічне забарвлення. Саме ці конфесії з умовним окресленням «великі церкви» найчастіше стають предметом вивчення.

Історіографічний аналіз відомих публікацій з окресленої проблематики доцільно здійснити згідно зі загально прийнятим поділом на літературу, що побачила світ у радянський період, та праці, виданні в пострадянській, сучасний час. Така періодизація, в основі якої покладено принцип кардинальної відмінності історіографічної ситуації на кожному з цих етапів, найбільш прийнятна не лише з огляду на різницю політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, характеру впливу держави на історіографічний процес, а й трансформацію світоглядних імперативів, суттєві зміни «релігійності мислення»¹. Вона не суперечить, а є підґрунтям більш структурованої періодизації проблеми функціонування релігійних інституцій в роки Другої світової війни в межах сучасних українських земель, в основу якої покладено регіональний аспект і згідно з якою всі дослідження поділяються на публікації вітчизняних та зарубіжних вчених

* «Жива церква» виникла внаслідок розколу РПЦ, як своєрідна спроба адаптації церкви до нових історичних реалій після Жовтневої революції 1917 р. Остаточне оформлення відбулося в 1923 р. на Московському соборі. Соціально-політична система радянської держави використовувалась як наочна модель для створення цієї церкви. Більшовики деякий час всіляко підтримували нове церковне утворення на противагу іншим православним течіям. Після урядового визнання РПЦ, за активного сприяння влади «Жива церква» починає занепадати.

** Остаточне оформлення Істинно православної церкви відбулося в 1927 р. після підписання митрополитом Сергієм «Декларації про ставлення церкви до радянської держави», в якій митрополит РПЦ закликав духовенство та вірних бути лояльними до більшовицької влади. Група духовенства неоднозначно сприйняла офіційну позицію митрополії, що призвело до розколу РПЦ. «Істинно православні християни» вийшли з канонічного підпорядкування Патріарху Московському і Всія Русі, однак визнавали легітимність РПЦ за кордоном, на території СРСР діяли нелегально.

(разом з окремою підгрупою, що включає праці діаспорних науковців) в період існування СРСР та за часів незалежної України.

Аналіз праць радянських істориків дозволяє виокремити декілька спільних ідеологічних штампів, які пропагувалися владою та становили основу історіографії даної проблематики в СРСР. Перший з них передбачав закріплення «антинародного образу» за будь-якою релігійною інституцією, що діяла легально (РПЦ, ГКЦ, РКЦ) чи нелегально (ІПЦ, УАПЦ) у міжвоєнний період та в перші роки війни. Величезними накладками видавалися книги з царини наукового атеїзму, які висвітлювали у доступних для широкого загалу формах історичний процес церковно-владних взаємовідносин, спрямований супроти трудового народу. В такому «міцному союзі» роль релігії та церкви, на думку більшості радянських філософів, зводилась до «освячення панування експлуататорів, обґрунтування недоторканості влади імущих, виховання народних мас у досі богобоязні»². Крім того, на сторінках радянських видань свідомо ототожнювалася діяльність ГКЦ, УАПЦ і українського підпілля, представники якої на передодні військових дій на території УРСР «становили ядро німецької агентурної сітки» в межах цієї радянської республіки та активно провадили антирадянською діяльністю. Водночас постійно підкреслювався «фашистський характер» Ватикану, який координував і фінансував «зрадницьку діяльність» духовенства Греко-католицької та Римо-католицької церков.

Особлива увага в публікаціях радянських істориків приділялась протидії духовенства встановленню радянської влади в Східній Галичині, Волині, Закарпатті та Буковині впродовж 1939–1941 рр. «Церковно-націоналістичний альянс» звинувачувався в «безпосередній участі в переслідуванні КПЗУ*», в спробах перетворення західноукраїнських земель в антирадянський плацдарм, в організації бандитських нападів на класово свідомих робітників і селян»³ тощо. Головними антигероями виступали митрополит ГКЦ А. Шептицький та глава УАПЦ Діонісій (П. Сікорський), який 1932–1941 рр. обіймав посаду Луцького єпископа.

Основний удар радянської історіографії спрямовувався супроти ГКЦ. Перша антикатолицька кампанія СРСР повоєнної доби розгорнулася у пресі. Так, 6 квітня 1945 р. львівська партійна газета «Вільна Україна» опублікувала памфлет В. Росовича (Я. Галана) «З хрестом чи з ножем?». У статті автор гостро нападав на Берестейську унію, трактуючи її як польське

* Комуністична партія Західної України (КПЗУ) — партійна організація, створена в лютому 1919 р. у Станіславі (нині — м. Івано-Франківськ). КПЗУ легально діяла до офіційного розпуску Виконком Комінтерну за звинуваченням у «профашистській позиції» її керівництва. Майже всі члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані.

знаряддя «для розбиття єдності і дружби російського та українського народів», а також змалював митрополита А. Шептицького підступним учасником «змови німецького імперіалізму з Ватиканом»⁴. Згодом Львівський обком компартії України ухвалив видати матеріали Я. Галана окремою брошурою тиражем 10000 примірників.

З метою обґрунтування рішень Львівського собору з'явилися десятки подібних за своїми пропагандистською лексикою статей. За підрахунками М. Гайковського, у генеральних каталогах Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника та наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка значиться понад 70 назв цієї літератури. Їх тираж становив близько 2,5 млн. екземплярів⁵. Центральна ідея публікацій — антирадянська діяльність ГКЦ в тому числі і впродовж 1939–1941 рр.

Фрагментарна інформація про греко-католицьке духовенство періодично з'являлась у пресі інших країн комуністичного табору, переважно у матеріалах, спрямованих супроти українського підпілля. Лідером подібних публікацій була Польська народна республіка. В польських газетах також друкувалась інформація про судові процеси над римо-католицькими священниками за звинуваченнями в співпраці з «бандами» АК та шпигунстві на користь Ватикану. Ці публікації, які «викривали справжнє обличчя духовенства», найчастіше подавалися у формі памфлетів та супроводжувалися відповідними карикатурами⁶.

У кін. 50-х — поч. 80-х рр. радянські публікації супроти ГКЦ набули ґрунтовнішого характеру. Так, численні праці полковників КГБ К. Гальського, більш відомого під псевдонімом К. Дмитрук⁷, і С. Даниленка⁸, колишнього члена Надзвичайної комісії з розслідування злочинів гітлерівців В. Беляєва⁹, а також П. Петлякова¹⁰ та Ю. Киричука¹¹ спиралися на деякі зарубіжні публікації, окремі архівні матеріали та свідчення «очевидців». Однак вони продовжили історіографічну традицію попередніх років. Автори не побачили жодного позитивного моменту в діяльності ГКЦ, нагородивши її духовенство відомими й на сьогодні широкому загалу ярликами: «фарисеї», «бандити в сутанах».

Поряд з дослідженням проблеми діяльності ГКЦ в радянській історіографії цього періоду продовжувалося висвітлення «антирадянського, а отже антинародного характеру Ватикану». Саме цій тематиці присвячені статі Б. Дудикевича, В. Замлинського, Г. Кирилюка, І. Миронюка, Ю. Смолича, І. Тельмана, що увійшли до збірника наукових праць «Під чорними крилами Ватикану» за редакцією В. Беляєва та М. Рудницького¹².

Потрібно відмітити, що під час аналізу діяльності православних церков в 1939–1941 рр., радянські публіцисти повоєнного періоду переважно наділяють негативними рисами так званих «розкольників», «липківців»,

«автокефалістів». У подальшому чіткий конфесійний акцент містять лише праці, що містять критику діяльності православної церкви за кордоном¹³, інші матеріали, зокрема із зазначеної теми, найчастіше подаються неперсоніфіковано, без чіткого зазначення конфесії, використовуючи окреслення «попи», «клерикали»¹⁴ тощо. Це становить певний контраст з працями радянських істориків, спрямованих проти католицьких конфесій. Така ситуація відповідала тогочасній релігійній політиці радянської держави, яка мала атеїстичний характер, однак для досягнення повної уніфікації релігійної життя в СРСР широко використовувала у післявоєнні роки Руську православну церкву.

Спільною ознакою публікацій радянських істориків було те, що автори подавали події під певним кутом зору, епатуючи читача і закріплюючи у його свідомості стереотип негативного ставлення до діяльності релігійних організацій у 1939–1941 рр. Праці комуністичної епохи не містять значної інформації з досліджуваної теми, однак доволі точно відображають відповідний рівень сприйняття цієї проблеми у тогочасному радянському суспільстві.

Переважає більшість дотичних до теми дослідження праць західноєвропейської та американської учених присвячені радянській релігійній політиці. Книги К. Кохена, Д. Комагера, В. Коларжа, Р. Маршалла, В. Ван ден Беркена, К. Каріяйнена на певний час визначили основний дискурс вивчення цієї проблематики на Заході¹⁵. Позбавлена державного тиску західна історіографія все ж відчувала свою залежність від тогочасної політичної ситуації в країнах комуністичного блоку, у межах яких архіви були недоступні, а будь-яке дослідження такого характеру набувало «антидержавного» забарвлення. Саме тому лише окремі аспекти зазначеної проблематики розглядалися західноєвропейськими та американськими вчених в руслі загальної характеристики радянської політики у релігійній сфері з основним акцентом на аналізі теоретичній основі атеїстичної пропаганди в СРСР та країнах соціалістичного табору.

Для подолання однобокості у своїх дослідженнях деякі зарубіжні науковці вдавалися до кардинальних заходів. Так, у 1959 р. за програмою студентських обмінів приїхав до СРСР англійський історик М. Бурдо з офіційною метою — дослідження історії Київської Русі. Однак під час перебування на території СРСР науковець зосередив свою увагу на збиранні відомостей про релігійне життя у межах комуністичної держави. Згодом у 1969 р. М. Бурдо заснував спеціальний дослідний інститут Кестон-коледж, основна діяльність якого зосередилась на вивченні долі осіб, які переслідувались комуністичною владою за віру та відданість своїй церкві. М. Бурдо також належить низка праць присвячених церковній політиці прорадянських режимів у країнах Східної Європи¹⁶. До «синтетичних»

досліджень релігійної ситуації в межах країн комуністичного блоку слід віднести студії Д. Дунна та Д. Андерсена¹⁷.

Опонентами офіційної історіографії в СРСР виступили українські наукові центри за кордоном. Основні сили українських науковців у діаспорі були зосереджені на спростування інформації пропагованої в СРСР, що і визначило коло наукових зацікавлень дослідників. Так, переслідування прихильників низки церков з яскравим національним забарвленням (ГКЦ, УАПЦ) в СРСР, цькування її ієрархів та духовенства на сторінках численних памфлетів та «наукових праць» викликали зростання інтересу до церковної історії.

Дослідники з середовища української діаспори намагалися об'єктивно висвітлити релігійну політику радянської влади, використовуючи документи ватиканських архівів та українського підпілля, спогади сучасників тих подій. Об'єктом їхніх досліджень стала діяльність найавторитетніших в роки війни церковних ієрархів, релігійне життя окремих українських регіонів тощо¹⁸. Значна частина діаспорних дослідників були священиками, які особисто пережили події, що описували, або були знайомі з особами, яким присвячували свої праці¹⁹. Вони намагалися для більшої переконливості підтверджувати свої слова доступними в діаспорі документами. Однак вибірний характер джерел та релігійна приналежність авторів не завжди дозволяли об'єктивно висвітлити обрану тематику. Подібні праці регулярно друкувалися в еміграційних часописах («Світло», «Сучасність», «Християнський голос», «The Ukrainian Quarterly», «Byzantine Catholic World», «Bulletin Franco-Ukrainien» ін.) та виходили окремим накладом.

Українцям за кордоном вдалося провести кілька наукових форумів, які викликали значний резонанс у тогочасному світі. До найбільш вагомих таких наукових заходів належав Науковий конгрес з нагоди 1000-ліття хрещення України. Для участі в роботі конгресу залучено представників не лише європейської української діаспори, а й США та Канади. На зібранні були оприлюднені дослідження А. Жуковського, О. Барана, С. Сеніка, А. Сороковського, М. Марунчака, З. Соколика, Л. Рудницького та інших відомих науковців²⁰. Доповідачі аналізували різні етапи церковних відносин на українських етнічних землях з часів прийняття християнства Володимиром Великим аж до другої половини ХХ століття. Особливе зацікавлення викликала доповідь Я. Белінського про стан православної церкви в УРСР. На підставі даних американського дослідника В. Флетчера²¹, а також матеріалів своєї дискусії з ним представників історіографії СРСР ієромонаха Інокентія (С. Павлова) та професора В. Щердакова на сторінках журналу «Социологические исследования»²² автор доповіді здійснив спробу відтворити конфесійну карту радянської України та проаналізувати причини її видозміни після Другої світової війни.

Аналіз публікацій діаспорних науковців вказує на їхню певну тенденційність. Брак документальних свідчень, конфесійна заангажованість та політична зорієнтованість заважала деяким авторам всебічно висвітлювати проблеми функціонування церковних інституцій у перші воєнні роки на теренах УРСР. Однак їхні праці започаткувала нові тенденції в дослідженні цього питання, створивши таким чином основою сучасної історіографії.

Поява сучасних публікацій, в яких аналізувалася проблема функціонування церковних інституцій в УРСР на початковому етапі Другої світової війни, стала можлива завдяки вільному розвитку історичної науки за нових політичних обставин, оприлюднення чисельних архівних документів, які в минулому зберігалися в спецфондах та не були доступними для вивчення. Важливо наголосити, що, незважаючи на низку позитивних змін в історичній науці після падіння комуністичного режиму, досліджувана проблематика знайшла своє відображення переважно в наукових працях, присвячених церковно-державним відносинам. Оскільки після зміни режиму саме політична складова стала головним об'єктом більшості досліджень посткомуністичної історіографії.

Особливістю сучасної української історіографії церковної проблематики є те, що вона перше своє відображення отримала не в спеціалізованих роботах, а у загальних працях з історії церкви²³. У них вперше, щоправда в досить стислій формі, відображались релігійно-церковні процеси, які відбувалися в різних конфесіях у межах сучасної України. Значно ширший аналіз основних віровизнань, які на сьогодні представлені в нашій державі, містить 10-ти томне видання «Історії релігії в Україні» — результат плідної праці колективу відділу релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України на чолі з А. Колодним²⁴. Видання розраховане на широке коло читача, де в доступні формі пояснюються спільні та відмінні риси тих чи інших конфесій, канонічні особливості різних віровизнань та висвітлюються найяскравіші моменти історії церкви. Хоча широкі хронологічні межі праці не дали змоги авторам більш глибоко дослідити окремі моменти, однак її релігієзнавчий характер дозволяє зрозуміти багато особливостей зазначеної тематики, зокрема тих, що стосуються канонічного права.

На сучасному етапі розвитку історії церкви спостерігається процес переходу від опрацювань загальних тем до більш вузьких та перетворення їх у самостійний об'єкт вивчення. Вагомі кроки на шляху подолання інформаційної обмеженості українського суспільства у питаннях, що стосуються діяльності католицьких конфесій в роки Другої світової війни, були здійсненні авторами комплексних досліджень церковно-державних відносин 40-х рр. ХХ ст., які для ілюстрації урядової релігійної політики зазначеного періоду часто використовували приклади з історії ГКЦ та православних конфесій²⁵. Водночас насиченість української історіографії

публікаціями, присвяченими окремим релігійним організаціям, й на сьогодні не є рівномірним. Серед конфесій, які зазнали підвищеного інтересу українських науковців, чільне місце посідає ГКЦ, насамперед, завдяки своєму нелегальному статусу в попередні роки та яскраво вираженому національному характеру. Перші такі дослідження переважно ґрунтувалися на діаспорних працях різного політичного забарвлення без їхнього відповідного аналізу, що не завжди давало можливість історика критично висвітлити обрану тему. Однак саме вони сформували підґрунтя наступних наукових студій, в яких етноконфесійні трансформації в ХХ ст. стали окремим об'єктом вивчення²⁶, було здійснено аналіз становища основних конфесій України в роки Другої світової війни²⁷, а майже кожна відома релігійна постать отримала окрему всебічну характеристику²⁸. Регіональні особливості церковно-державних відносин на початковому етапі війни простежуються у працях І. Андрухів, О. Лисенка, І. Пилипів, М. Михайлуци, В. Рожко²⁹.

Проблема функціонування релігійних організацій в УРСР упродовж 1939–1941 рр. вивчалась також іноземними дослідниками. Переважна більшість наукових праць з історії церкви, які були опубліковані в Польщі за останніх два десятиліття, присвячена аналізу становища релігійних інституцій в умовах комуністичного режиму. Однак, на відміну від подібних українських досліджень, основним об'єктом польських розвідок є РКЦ³⁰. До найвідоміших із них належать статті та монографії ксьондза Р. Дзвонковські³¹. Його праці вигідно вирізняються на тлі інших досліджень такого характеру завдяки використанню науковцем численних документів не тільки з польських державних і церковних архівів, а й з архівів Ватикану, Франції, колишніх республік СРСР. Особливий інтерес для висвітлення досліджуваної проблематики становлять складені Р. Дзвонковським біограми репресованих у 1939–1987 роках римо-католицьких священників³².

Варто зазначити, що авторами більшості публікацій, присвячених діяльності РКЦ на землях українсько-польського порубіжжя, є представники польського духовенства. На противагу світським дослідникам, історики з релігійним саном мають низку переваг: вільний доступ до католицьких архівів, ширші контакти в церковних колах тощо. Водночас польський єпископат всіляко підтримує дослідження свого духовенства, якщо вони не суперечать інтересам церкви та сприяють зміцненню її авторитету серед населення. Не дивлячись на конфесійну заангажованість деяких узагальнень та висновків, саме такі праці відзначаються найбільшою інформативністю³³.

Накопичення емпіричного матеріалу упродовж десятків років дало можливість польським історикам деталізувати свої дослідження, здійснювати порівняння, зосередитись на окремих особистостях та процесах. У польській історіографії існують окремі дослідження діяльності майже

кожного чернечого ордену, який діяв у межах II Речіпосполитої в роки Другої світової війни³⁴. Значно спрощує роботу дослідника наявність великої кількості біографічних словників репресованого духовенства радянською владою, статистичних та картографічних довідників з історії Католицької церкви³⁵.

Питання державно-церковних відносин потрапило до центру уваги також сучасних російських істориків. Зокрема у працях Д. Поспеловського, О. Одінцева, О. Васильєвої та М. Шкаровського на широкій джерельній базі розглядається еволюція урядової політики в релігійній сфері впродовж Другої світової війни. Згідно з висновками авторів, радянська влада ніколи не ставилась адекватно до церкви, оскільки завжди недооцінювала масштаби дії релігійного чинника. Хоча публікації російських науковців містять лише загальну інформацію з досліджуваної проблеми, вони значно розширюють уявлення про церковно-релігійне життя в умовах більшовицького режиму, дають можливість встановити параметри взаємозалежності між-церковних відносин та політики влади³⁶.

Аналіз публікацій, що містять інформацію про функціонування релігійних інституцій на території УРСР в 1939–1941 рр., дозволяє виділити декілька особливостей історіографії цього питання. Ця проблема найчастіше розглядається в загальних публікаціях, присвячених дослідженню церковно-державних відносин в роки Другої світової війни, або в працях з історії церкви. Водночас спостерігається нерівномірність представленого матеріалу, що спричинено конфесійною строкатістю та історичною специфікою розвитку різних регіонів України. Проблема функціонування церковних структур на території, яка увійшла до складу УРСР в 1939 р., більш широко представлена в сучасних дослідженнях, ніж подібні процеси на інших українських теренах, які вивчаються переважно у руслі загального аналізу радянської політики в релігійній сфері першої пол. XX ст. На тлі значного масиву видань регіонального характеру чи конфесійної специфіки на сьогодні відсутнє спеціальне комплексне дослідження функціонування «великих» церков України на початковому етапі війни. У процесі вивчення історії церкви воєнної доби переважно в площині взаємовідносин державних та церковних інституцій залишається поза увагою головний їх елемент — віруюча людина, що робить такі дослідження вразливими до будь-яких зовнішніх впливів (політичних, конфесійних тощо).

¹ Лиман І. Історіографія Церкви: відомча наука чи респектабельна дисципліна на порозі модернізації? // «Ейдос». Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 2. — Ч. 1. — К., 2006. — С. 486.

² Гаврилюк О. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. — К., 1981. — С. 31–32.

³ Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий. — К., 1984. — С. 75.

⁴ *Росович В.* З христом чи ножем? — Львів, 1947. — С. 9.

⁵ *Сурмач О.* Українська історіографія діяльності УГКЦ у роки німецької окупації (1941–1944) // Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). — Чернівці, 2001. — Т. 2. — С. 139.

⁶ Як приклад, публікація та карикатура на сторінках польського видання «Шпильки» стосовно єзуїта Владислава Гургача, арештованого 2 липня 1949 р. та засудженого на смерть за звинуваченням у співпраці з «Польською підпільною незалежною армією» // «Szpilki». — 1949. — № 34 (421).

⁷ *Дмитрук К.* Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. — К., 1980. — 318 с. *Його ж:* В одній імперіалістичній упряжці: Антинародна суть так званого «союзу» українського буржуазного націоналізму і уніатства. — К., 1982. — 49 с. *Його ж:* Свастика на сутанах. — М., 1976. — 192 с. та ін.

⁸ *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради. — К., 1970. — 357 с.

⁹ *Беляєв В.* Я звинувачую! — К., 1980. — 108 с.

¹⁰ *Петляков П.* Уніатська церква — ідейний ворог трудящих. — Львів, 1976. — 155 с.; *Його ж:* Уніатская церковь — оружие антикоммунизма и антисоветизма. — Львов, 1982. — 168 с.

¹¹ *Киричук Ю.* Уніатський клір — війнство п'їтьми і фашизму // Жовтень. — 1984. — № 2. — С. 82–85; Під чорними крилами Ватикану / ред. В. Беляєва, М. Рудницького. — Львів, 1955. — 215 с.

¹² *Беляєв В. Рудницький М.* Під чорними крилами Ватикану. — Львів, 1955. — 215 с.

¹³ *Див.:* Клерикальний антисоветизм: система идеологических диверсий. — К., 1984. — 303 с.

¹⁴ *Гайковський М.* Реакційна діяльність православної церкви в Північній Буковині (1918–1940). — К., 1984. — 135 с.

¹⁵ *Cohen C.* Communism, Fascism and Democracy: The Theoretical Foundations. — N.Y., 1962. — 704 p.; *Commager H.* The Story of the Second World War. — Boston, 1945. — 578 p.; *Marshall R.* Aspects of religion In the Soviet Union, 1917 — 1967. — Chicago–London, 1971. — 489 s.; *Kolarz W.* Religion in the Soviet Union. — New York, 1961. — 518 p.; *Powell D.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A study of mass persuasion. — Cambridge, 1975. — 206 p.; *Van der Bercken W.* Ideology and atheism in Soviet Union. — New York, 1975. — 99 Discussion on scientific atheism as a Soviet science. — Helsinki, 1989. — 196 p. та ін.

¹⁶ *Див.:* *Bourdeaux M.* Opium of the: The Christian religion in the USSR. — London, 1965. — 244 p.

¹⁷ *Dunn D.J.* The Catholic Church and the Soviet Government, 1939–1949. — New York, 1977. — 296 p.; *Anderson J.* Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. — Cambridge, 1994. — 356 p.

¹⁸ *Magocsi P.* Morality and Reality the Life and Times of Andrei Sheptyts'kyj. — Edmonton, 1989. — 457 s.; *Krawchuk A.* Christian Social Ethics in Ukraine. The Legacy of

Andrei Sheptytsky. — Edmonton–Ottawa–Toronto, 1997. — 536 p.; *Turchyn A.* The Ukrainian Catholic Church during WW II // *Ukrainian Quarterly*. — 1985. — № 41. — P. 65–85; *Боцюрків Б.* Українська Греко-католицька церква і радянська влада (1939–1950). — Львів, 2005. — 268 с.; *Міненко Т.* Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945. — Т. 1. — Вінніпег — Львів, 2000. — С. 153. та ін.

¹⁹ *Грунніош І.* The Catholic Church in the Soviet Union // *Prologue* (New York). — 1960. — Vol. IV. — P. 5–51; *Гринчишин М., о.* У справі беатифікації слуги Божого Андрея. Відозва постуляції // *Світло*. — 1959. — жовтень. — С. 411–413; *Назарко І., о.* Митрополит Йосиф Сліпий // *Світло*. — 1960. — квітень. — С. 42–44; *Пекар А., о.* Василяни під більшовиками // *Світло*. — 1983. — березень. — С. 107–108; *Соловій М., о.* Митрополит Андрей та православні владика // *Світло*. — 1960. — листопад. — С. 464–466 та ін.

²⁰ Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси-України: Зб. наук. пр. / За ред. В. Янева. — Мюнхен, 1988 — 1989. — 1002 с.

²¹ *Fletcher W.* Soviet Believers: The Religions Sector of the Population. — Lawrence, Kansas, 1981. — 259 p.

²² *Диалог // Социологические исследования*. — 1987. — № 7. — С. 28–49.

²³ *Історія релігії в Україні. Навчальний посібник / Ред. А. Колодного, П. Яроцького*. — Київ, 1999. — 189 с.; *Панас К.* Історія української Церкви. — Львів, 1992. — 178 с.; *Панченко П.* Релігійні конфесії в Україні (40-і — початок 90-х рр.). — К., 1993. — 48 с. та ін.

²⁴ *Історія релігії в Україні: В 10 т. / За ред. П. Яроцького*. — Т. 3: Православ'я в Україні. — К., 1999. — 559 с.; Т. 4: Католицизм. — К., 2001. — 598 с.

²⁵ *Войналович В.* Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. — К., 2005. — 741 с.; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. — Ч. 1. — Полтава, 1997. — 354 с.; *Його ж:* Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.; *Гридина І.* Православные верующие Украины в годы Второй мировой войны. — Донецк, 2006. — 228 с. та ін.

²⁶ *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — перша половина ХХ ст.). — Рівне, 2003. — 480 с. *Її ж:* Неоунія як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.) // *УІЖ*. — 1999. — № 4. — С. 74–89.

²⁷ *Лисенко О.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // *УІЖ*. — 1995. — № 3. — С. 73–81; *Його ж:* Друга світова війна і доля українських церков // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* — Вип. 4. — К., 2000. — С. 101–108.

²⁸ *Єсрешій О.* Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — 20 с.; *Степовик Д.* Андрей Шептицький і українське православ'я // *Київська старовина*. — 1992. — № 3. — С. 70–73; *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944. — К., 2008. — 326 с. та ін.

²⁹ *Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І.* Станіславська (Івано-Франківська) єпархія Греко-католицької церкви крізь призму століть: історико-релігійний аспект. — Івано-

Франківськ, 2010. — 500 с.; *Андрухів І.* Релігія і церква в політиці радянської влади та її прояви на теренах Прикарпаття в період Другої світової війни (1939–1945). — Івано-Франківськ, 2006. — 112 с.; *Михайлуца М.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни. — Одеса, 2008. — 392 с.; *Рошко В.* Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. — Луцьк, 2007. — 348 с. та ін.

³⁰ *Anusz A.* Samotnie wśród wiernych: Kościoł wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994). — Warszawa, 1994. — 295 s.; *Bartnik C.* Najnowsze dzieje Kościoła w Polsce w refleksji teologicznej. — Lublin, 1991. — 28 s.; *Його ж:* Walka o Kościół w Polsce. — Lublin, 1995. — 373 s.; *Kopiec J.* Kościół w Polsce po 1945 roku. — Opole, 1999; *Dudek A.* Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970. — Kraków, 1995; *Micewski A.* Kościół — państwo 1945–1989. — Warszawa, 1994; *Żaryn J.* Dzieje Kościoła Katolickiego w Polsce (1944–1989). — Warszawa, 2004. — 605 s. та ін.

³¹ *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii. — Lublin, 1997. — 477 s. *Його ж:* Polacy na dawnych Kresach Wschodnich: Z problematyki narodowościowej i religijnej. — Lublin, 1994. — 150 s.

³² *Dzwonkowski R.* Duchowieństwo katolickie obrządku łacińskiego represjonowane w ZSRS w latach 1939–1987 (Materiały do słownika biograficznego) // Przegląd Wschodni. — 1999–2000. — Т. VI, з. 3. — S. 523–627.

³³ *Див.,* наприклад, *Життя релігійне в Польщі під окупацією 1939–1945: метрополія вільська і львівська, закони* / Под ред. З. Зелінського. — Katowice, 1992 — 505 s.

³⁴ *Diecezja Przemyska w latach 1939–1945.* — Т. III: *Закони* / Под ред. J. Krausa, J. Musiała. — Przemyśl, 1990. — 797 s.; *Жіночі збори в Польщі 1939–1947* / ред. К. Дębowska, J. Kłoczowski. — Lublin, 2001. — Т. XV. — 512 s.; *Сестри в Польщі. Словник біографічний* / Red. К. Дębowska, J. Kłoczowski, D. Olszewski, A. Siewierska. — Wydawnictwo ojców franciszkanów Niepokalanów, 1994. — 320 s. та ін.

³⁵ *Daniluk M., ks.* Sigla. Zbiór skrótów nazw instytucji życia konsekrowanego, stowarzyszeń życia apostołського oraz innych instytucji z nimi związanych. — Lublin, 2002. — 256 s.; *Коściół католицкий в Польщі 1918–1990; Peszkowski Z., Zdrojewski S.* *Католицькі духовні в Голгоці Вшходу.* — Pelplin — Warszawa — Łódź, 2000. — 1176 s. та ін.

³⁶ *Поспеловский Д.* Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — 511 с.; *Одинцов М.* Государство и церковь в России. XX век. — М., 1994. — 171 с.; *Його ж:* Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом. — М., 2002. — 205 с.; *Васильева О.* Русская православная церковь в 1927–1943 гг. // Вопросы истории. — 1994. — № 4. — С. 40–45; *Шкаровский М.* Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах. — М., 1999. — 344 с.

В статті зроблено огляд наукових робіт і публіцистическої літератури, присвяченій проблемі функціонування православних і католицьких конфесій на території УСРС в 1939–1941 гг., проаналізовані основні тенденції історіографії цієї проблеми.

Ключевые слова: историография, православные конфессии, Греко-католическая церковь, Римо-католическая церковь, советская власть, религиозная политика, начальный этап войны.

The review of the historical studies and publicist literature, devoted to the problem of functioning of Orthodox and Catholic confessions on the territory of Soviet Ukraine in 1939–1941 is done in the article, and the basic tendencies of historiography of this problem are analyzed.

Keywords: historiography, Orthodox confessions, Greek-catholic Church, Roman Catholic Church, Soviet rule, religious policy, initial stage of war.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ І УЧАСТІ У БОЯХ «РУССКОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ АРМИИ» (РОА) НА СТОРІНКАХ ТРАНСНІСТРІЙСЬКОЇ ПРЕСИ

Стаття вперше презентує невідомі факти пропаганди російської колаборації на сторінках російськомовної преси, яка виходила в румунській зоні окупації Півдня України (губернаторство «Трансністрія») упродовж 1942–1943 років.

Ключові слова: колаборація, Трансністрія, «Русская освободительная армия», А. Власов, преса.

Останні півтора десятиліття і, особливо, напередодні 65-ї річниці закінчення Великої Вітчизняної та Другої світової воєн проблематика колаборації радянського населення гостро й болісно відбивалася як в українській, так і в російській пострадянській громадській свідомості. Актуалізація дослідниками-істориками цієї теми доволі зрозуміла, оскільки нівелює сегментні прогалини воєнного минулого, повертає історії її хоча й наближене, однак більш-менш реалістичне відтворення. Гірше, коли наше минуле перетворюється на об'єкт гострого ідеологічного та інформаційного протистояння, коли залишається за межами норм правдивого історіописання, і тому, втрачаючи призначення бути «*magistra vita*», замовчує ідеологічно «незручні тими», а в більшості випадків задовольняється лише напів-правдою.

Разом з тим передумови, причини та різні форми прояву колаборації серед українців, кримських татар та інших національностей в українській історіографії знайшли глибоке і всебічне висвітлення у працях багатьох дослідників, серед яких усмілюся поійменувати А. Боляновського, Т. Вронську, В. Дзьобака, Ю. Киричука, І. Патриляка, О. Романько, В. Шайкан¹. Історію формування й організаційну структуру, аналіз німецької і радянської статистики, участь у складі німецьких збройних сил російських та радянських колаборантів досліджували останнім часом і російські історики² (С. Дроб'язко, О. Каращук, П. Крикунов, Є. Кринко, В. Люлечник, А. Скорик, М. Семиряга та інші).

На сьогодні дослідниками (названими вище і багатьма іншими) розкриті політичні, соціальні, економічні, культурні, побутові, релігійні, ситуативні та інші передумови колаборації. Істориками вже названі, виходячи з підрахунків, що вибудовуються на німецьких і російських архівних даних, більш наближені до істини масштаби співробітництва радянського насе-

лення з ворогом. Так, в українській науковій літературі (переважно з під пера названих вище авторів монографічних досліджень і наукових статей в журналах — «Український історичний журнал», «Сторінки воєнної історії») подаються, наприклад, такі цифри: у складі німецьких збройних формувань служило близько 250 тис. українців, росіян на порядок більше — 2–2,5 млн осіб, латишів — 140–160 тис., кримських татар — 90–100 тис., естонців — 80–95 тис., білорусів — близько 80 тис. Загальна чисельність колаборантів в СРСР становила в межах від 2 млн 780 тис. до 3,5 млн осіб³.

Не переслідуючи мету поглибити дискурс саме з цього приводу, однак погоджуюсь з думкою російського історика А. Мартинова, який вважає, що ніде в Європі, ні в одній країні, не було стільки колаборантів, як у Радянському Союзі. У країнах Західної, Південно-Західної, Східної та Південно-Східної Європи колаборація була набагато скромнішою, приблизно у межах 400–450 тисяч⁴.

Проте, повертаючись до теми статті, зауважимо, що поза дослідних інтересів як російських, так і українських вчених, довгі роки залишався значний емпіричний матеріал, який знаходиться у періодичних виданнях, особливо, в газетах окупаційного походження, що виходили в румунській зоні адміністрування, в т.з. губернаторстві «Трансністрія».

Розуміючи, що ідеологічна спрямованість є необхідною обставиною, яка повинна викликати обережне ставлення дослідника до ідеологічних матеріалів і фактажу опублікованих на сторінках такого роду друкованих джерел, утім спробуємо проаналізувати кілька видань цього виду джерел.

Не дивлячись на те, що в губернаторстві «Трансністрія» виходило упродовж 1941–1944 рр., в різний час, близько десятка різних друкованих видань румунською, німецькою та російською мовами, все ж таки, в першу чергу зосередимо нашу увагу на матеріалах, опублікованих в газетах «Молва» і «Одесская газета». Ці друковані видання частково знаходяться у фондах⁵ Державного архіву Одеської області (ДАОО), а також у спецфондах архіву Управління служби безпеки України в Одеській області та спецхранах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Газета «Молва» (головний редактор — А. Маслянников) виходила щоденно, і була офіційним друкованим органом губернаторства, а «Одесская газета», головним редактором якої був призначений російськомовний румун С. Дмитрашку — виходила тричі на тиждень і, відповідно, відображала офіційну політику Одеського муніципалітету. Оскільки румунські пропагандистські органи націлювали редакції газет на найширший обхват населення, обидві газети розповсюджувалися по всій території губернаторства. Інформаційна політика будувалася таким чином, щоб номери газет купувалися і були доступними для найбільш вразливих верств підкупаційного суспільства. Наприклад, ціна на газету «Молва» коливалася від

40 пфн. до 1 RKK\$ залежно від кількості сторінок, що сягали у святкові дні (Великдень, Різдво) до 8 сторінок. Вартість же одного числа «Одесской газеты» обходилася читачеві від 15 до 25 пфн. (близько 20 коп. у цінах воєнного часу).

З огляду на українофобські настрої румунських окупаційних властей, які боялися як вогню поширення українського іредентизму і незалежності у будь-якому вигляді, дослівно це звучало («independența Ucrainei», «manifesta sentimentul lor național»), обидва видання друкувалися тільки російською мовою. Ці видання знаходилися під впливом різних організацій російського антибільшовицького руху («РОВС» та інших білоемігрантських і промонархічних організацій).

Зауважимо, що перші статті в трансністрійській пресі про формування Російської визвольної армії (РОА) з'явилися одночасно з активізацією німецьким командуванням весняно-літньої кампанії 1942 року. Часте відображення в газетних статтях знаходило дезертирство з Червоної армії, в переплетенні з яскраво вираженою ідеологічною спрямованістю проти армійських комісарів. Так, «Одеська газета» у березневому номері за 1942 р. повідомляла про те, що, в оточених під Харковом радянських частинах, солдати в розпачі повертали свою зброю проти комісарів⁶, а в червневому номері — про те, що «бійці 34-ї, 47-ї і 150-ї стрілецьких дивізій, відчуваючи страшні втрати, перед тим, як здатися в полон, знищували політкомісарів. Кілька політпрацівників 38-ї кавалерійської дивізії наклали на себе руки, а бійці 14-ї кавалерійської дивізії схопили свого політкомісара і зв'язаним передали німцям»⁷.

З весни 1943 р. активізувалася румуно-німецька пропаганда на сторінках названих газет. Уже наприкінці лютого «Молва» помістила передрук статті з газети «Зоря» одного з російських пропагандистів А. Яковлева про загонах російських добровольців — «Російської визвольної армії», які «діють рука об руку з німцями, в повному взаєморозумінні спільних завдань»⁸.

Вельми показовою є стаття в «Молва» від 11 березня 1943 р., в якій основним сюжетом виступає розпорядок дня роти солдатів одного з полків «РОА». Такого роду статті, на наш погляд, виконували, насамперед, агітаційно-пропагандистське замовлення з метою заманювання добровольців до лав російської колаборації всілякими ідилістичними умовами перебування у навчальному таборі військового містечка (ситне харчування, двогодинний відпочинок, лежачи на ліжку, читання нових газет і журналів, гра в шашки, доміно та інше).

Кількома днями пізніше на сторінках цієї ж газети була надрукована стаття редактора А. Масленнікова про взяття «після запеклих боїв героїчними зусиллями доблесної Німецької Армії» міста Харкова. У ній автор звинувачує Сталіна в «м'ясорубці, створеної волею батька народів», під час

якої «сотні тисяч росіян силою женуть на фронт і під страхом розстрілу їх змушують воювати». Стаття наскрізь пронизана ідеєю відродження російської національної самосвідомості, яке, нібито, чим далі, тим більше прокидається в червоних частинах⁹.

20 березня 1943 р. у «Молве» було вміщено статтю під назвою «Русский народ поднимается на борьбу с большевизмом»¹⁰. Апофеозом цієї публікації, надісланої 19 числа агенцією «Радор» з Бухаресту, став наведений лист (безіменний) групи російських військовополонених, для якої «ідеї боротьби проти більшовизму, висловлені у заклику генерала Власова, виявилися близькими для тисяч і десятків тисяч росіян». Ніби передбачаючи наперед долю сотень тисяч військовополонених, автори листа зазначали: «В історії не було ще війни без полонених. У кожній війні полонені після закінчення війни незалежно від того, як закінчиться війна, повертаються на батьківщину. Для нас на батьківщину повернення нема не тільки тому, що велику кількість з нас чекає чекістська куля або колюча проволока, концтабори, не тільки тому, що нам загрожує тюрма, сибірська каторга і безпощадне знищення, але й тому, що країна, в якій володарює більшовизм це не батьківщина-мати, а зла мачуха, в якій владу захопила кучка чужих людей. [...] Ми не йдемо за Сталіним. Ми проти більшовизму, проти радянської влади, але ми залишилися вірними батьківщині...». Наприкінці статті наголошувалося на готовності полонених підняти зброю заради того, щоби повернутися на батьківщину не вимолюючи прощення, а вільним руським народом зі зброєю в руках. В останньому абзаці робився висновок про те, що цей лист, як і сотні інших, є свідченням того, що «російський народ знаходить в собі сили для боротьби за повалення влади Сталіна та його оточення і стає на вільний шлях повернення в родину вільних народів Європи».

В останні дні березня 1943 з'явилася окрема публікація, присвячена офіційному повідомленню про запровадження для військовослужбовців РОА єдиних знаків розрізнення: нарукавних знаків, кокард, погонів і петлиць. Усі нововведення стосувалися, як генеральського і офіцерського, так і рядового складу. У цьому ж номері було надруковано статтю про козачі добровольчі формування у складі вермахту, які, «оголосивши смертельну війну Сталіну, доблесно воюють на східному фронті проти більшовицького режиму, який викорінював козаче населення». У ній наводяться приклади відчайдушних вчинків терських козаків у боях поблизу Криму.

Значне число статей у виданнях «Молва» і «Одеська газета», присвячені підготовці до весняного наступу німецької армії на східному фронті, яке, начебто, підкріплене мільйонами нових солдатів. Ворожа пропаганда, вказуючи не лише на італійських, хорватських, угорських, фінських, французьких, бельгійських, данських колаборантів, в першу чергу мала на увазі інше. А саме, як підкреслювала «Одеська газета» від 2 квітня 1943 р. —

«у спільній боротьбі проти більшовизму поруч з німецьким солдатом знаходяться на східному фронті також і колишні радянські громадяни — росіяни, українці, козаки, татари і кавказці».

Одночасно «Молва» розповідала про бойові хрещення добровольчих загонів, які формувалися на східному фронті. Під Ленінградом воювали естонські добровольці, в Криму — татари. У численних боях брали участь не тільки загони, але й дивізії армії «РОА» та Кавказького визвольного легіону. Стаття разом з присягою, яку давав кожен доброволець, визначала мету, яку ставили перед собою представники різних національностей. Крім позбавлення влади більшовизму, виділялися найбільш значущі завдання, на зразок: «кавказькі народи хотіли, щоб закінчилася історична гризня, яку підтримувала радянська влада; козаки — відновлення їх патріархальних звичаїв; мусульмани центральної Азії — бажають жити за своїми традиціями». У статті наводилися приклади з різних фронтових донесень про масовий перехід червоноармійців на бік добровольчих загонів, як наприклад це сталося під час бою на південному фронті, коли 180 червоноармійців перейшли до загону РОА, відмовившись від бою проти них. Командир цього добровольчого загону РОА полковник Бочаров був нагороджений «Залізним хрестом».

На сторінках газет часто мусувалося звернення генерал-лейтенанта А. А. Власова, колишнього радянського командувача Другої ударною армією на Волховському фронті, згодом перейшов на бік ворога і очолив командування «РОА». Наприклад, у статті від 9 квітня 1943 р. стверджується теза про те, що «Звернення до російського народу», нібито відкриває широкі перспективи глибоко ідейної визвольної боротьби російського народу проти більшовизму, за побудову Нової Росії без більшовиків і капіталістів».

Одночасно була поширена і стаття «Російський народ піднімається проти більшовиків», — по суті, дубляж багатьох попередніх агітаційно-пропагандистських матеріалів, які друкувалися в пресі. Серед зазначених матеріалів газети «Молва» особливе значення в залученні до колаборації добровольців з числа військовополонених та інших представників піддукаційного суспільства східних територій мало звертання до російського народу, утвореного в березні 1943 р. в Смоленську, «Русского национального комитета (РНК)», до складу якого увійшли не тільки військові, але й представники інтелігенції, професури та інші патріоти Росії». Звернення було підписано крім А. Власова, його заступником, генерал-майором Малишкіним і трансливалося всіма німецькими радіостанціями. Комітет ставив перед собою завдання реалізувати програму невідкладних заходів: ліквідувати більшовицький режим і наслідки війни, ліквідувати колгоспи і розподілити всю землю між селянами, відновити приватну ініціативу, поліпшити умови життя робітників, гарантувати національну незалежність, політичну свободу, релігій і культів, звільнення всіх політичних ув'язнених.

Невдачі вермахту в зимовий період 1942–1943 рр. газети представляли як «тимчасові труднощі на східному фронті, які були остаточно ліквідовані завдяки жертвам і героїзму німецького солдата і прекрасним якостям німецького військового командування, яке мало значні перевагу в стратегії і тактиці»¹¹.

Щоб підняти дух прони́мецьки і прорумунськи налаштованого населення окупованих румунами території, редакторська колонка «Одеської газети» у тому ж квітневому номері сповіщала про те, що німецький контрнаступ фельдмаршала Е. Манштейна це лише «перше попередження більшовикам на південному секторі фронту», а наступ, який почнеться в «певний час у значних розмірах невидимих матиме на меті завершальний розгром противника». Для виконання цього грандіозного плану, апологетувала газета, «німецьке військоове командування має в розпорядженні досить людських ресурсів і величезний військовий матеріал»¹².

Ця публікація, як свідчить аналіз всіх номерів зазначених видань, виявилася всього лише мрією («притчею во язицех»). Від квітня 1943 р. Червона армія отримала такий потужний військовий потенціал (головним чином танки, авіація, знаряддя, реактивна артилерія, свіжі резерви), що про завершальний удар військ вермахту говорити і писати в трансністрійській пресі більше не довелось жодній газеті. Тема стала неактуальною. Треба було думати про порятунок своєї власної шкури. Настав час розплати...

На завершення підкреслимо, що проблема колаборації в роки війни досить делікатна і суперечлива, однак незалежно від політичних інтересів не має використовуватися як матеріал для формування подвійних стандартів у суспільстві, який перемиг фашизм.

¹ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). — Львів, 2003; *Вронська Т.* Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.* — К., 2008. — Вип. 11. — С. 88–97; *Дзьобак В.* Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.* — К., 2008. — Вип. 11. — С. 252–276; *Патриляк І.К.* Легіони українських націоналістів. (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. — К., 1999; *Романько О.* 30-я Гренадерская дивизия СС. К истории иностранных формирований в составе в составе германских вооруженных сил // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України.* — К., 2008. — Вип. 11. — С. 309–320.

² *Дробязко С.И.* Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945. — М., 2004; *Дробязко С., Карацук А.* Восточные легионы и казачьи части в вермахте. — М., 1999; *Дробязко С., Карацук А.* Русская освободительная армия. — М., 2000; *Крыкунов П.* Казаки. Между Гитлером и

Сталиным. Крестовый поход против большевизма. М., 2005; *Кринко Е.Ф.* Коллаборационизм на Кубани в годы Великой Отечественной войны // Информационно-аналитический вестник. История. Этнология. Археология. — Майкоп: 2000, № 3; *Люлечник В.* Национальные формирования в Красной Армии и в вермахте. <http://www/Russian-bazar.com>; Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. — М., 2000; *Скорик А.П.* К вопросу о казачьем коллаборационизме в годы Великой Отечественной войны / Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы междунауч. конф. (28–29 апр. 2010 г. — Ростов-на-Дону, 2010. — С. 283–289.

³ *Дзьобак В.* Назв. праця. — С. 273.

⁴ *Мартинов А.* Путь к предательству. <http://www.ogoniok.com/4957/29>.

⁵ Йдеться про фонди з Державного архіву Одеської області (далі — ДАОО) (П-13, Р-3964, Р-4093).

⁶ ДАОО. — Ф. П-13, оп. 2, спр. 138. Одеська газета. — 1942. — 15 марта.

⁷ Там само. — Одесская газета. — 1942. — 5 июня.

⁸ Там само. — Молва. — 1943. — 26 февраля.

⁹ Там само. — Спр. 156. Молва. — 1943. — 15 марта.

¹⁰ Там само. — Молва. — 1943. — 20 марта.

¹¹ Там само. — Одесская газета. — 1943. — 2 апреля.

¹² Там само.

Статья впервые в украинской историографии представляет неизвестные факты пропаганды русской коллаборации на страницах русскоязычной прессы, которая выходила в румынской зоне оккупации Юга Украины (губернаторство «Транснистрия») в 1942–1943 годах.

Ключевые слова: коллаборация, Транснистрия, «Русская освободительная армия», А. Власов, пресса.

First time in Ukrainian historiography in the article are shown an unknown facts of Russian collaboration propaganda on the pages of Russian-language press, which was published in the Romanian zone of occupation on the south of Ukraine (Governorate «Transnistria») in 1942–1943.

Keywords: collaboration, Transnistria, «Russian Liberation Army», A. Vlasov press.

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 355.432.1

В. Грицюк (Київ)

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ У ДНІПРОВСЬКО-КАРПАТСЬКІЙ СТРАТЕГІЧНІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ

У статті досліджується хід, результати та особливості однієї з найбільших операцій на оточення великих угруповань противника на території України часів Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Корсунь-Шевченківська битва, Дніпровсько-Карпатській стратегічна наступальна операція.

Яскравою сторінкою ратного подвигу радянських воїнів є Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Її не обійшли своєю увагою науковці, ґрунтовний аналіз літератури з цього питання здійснений у дисертаційній роботі А. Сало¹. Науковець дійшов висновку, що історія Корсунь-Шевченківської битви зберігає ще багато «білих плям». Заідеологізована радянська література не розкривала в повній мірі історичної дійсності. Проблемними питаннями залишаються: «ціна» нашої перемоги; достовірність та правдивість інформації радянських органів військового керівництва щодо успішного знищення оточеного угруповання ворога; основи морально-психологічної стійкості німецько-фашистського угруповання військ, особовий склад якого на відміну від оточених під Сталінградом не капітулював; відносно низький відсоток полонених в Корсунь-Шевченківській битві; число німців, яким вдалося вирватись з «Черкаського котла». На ці та багато інших запитань у вказаній науковій студії зроблена спроба дати обґрунтовані достовірні відповіді із залученням джерельної бази обох воюючих сторін. Результати та висновки висвітлювались у фахових публікаціях, у тому числі і на сторінках «Воєнної історії»².

Разом з тим предметом дослідження став розгляд Корсунь-Шевченківської наступальної операції як окремого воєнно-історичного явища. Розвиток наукової думки потребує стратегічних підходів до висвітлення подій пов'язаних з визволенням Правобережної України в цілому. Тому за мету даної статті поставлено освітити результати, місце та значення подій пов'язаних з Корсунь-Шевченківською операцією у контексті Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції.

Планування і підготовка операцій зимової кампанії 1944 р. розпочалися у Ставці ВГК з листопада 1943 р. Їх назвуть — «Десять сталінських ударів». Другим ударом стало визволення Правобережної України³. Однією з причин зосередження стратегічних зусиль радянської сторони на цьому напрямку було прагнення звільнити родючі українські землі до початку посівної та забезпечити збір урожаю вже у 1944 р., а відтак покращити постачання країни на 1945 рік.

Загальний задум дій військ на першому етапі стратегічної операції на Правобережній Україні полягав у тому, що війська 1-го і 2-го УФ мали розгромити основні сили групи армій «Південь» і вийти на рубіж р. Півд. Буг. При цьому 1-й УФ повинний був завдати головного удару на Вінницю, а допоміжні — на Рівне і Христинівку. 2-й УФ завдавав головного удару на Кіровоград, Первомайськ, а частиною сил на Христинівку, назустріч військам 1-го УФ з метою оточення та знищення великого ворожого угруповання у районі Канева, Умані, Сміли⁴.

Війська 1-го УФ, розпочавши наступ 24.12.43, на 12.01.44 просунулись вперед до 200 км та перехопили основні шляхи відходу Канівського угруповання ворога. Проте війська 2-го УФ не виконали поставлених завдань. Затримавшись у боях за Кіровоград, 14 січня вони були в 120 км від Умані та станції Христинівка⁵. Це призвело до доволі серйозних негативних наслідків. Частині військ 1-го УФ були нанесені значні втрати, прийшлося здійснити відхід. Зокрема в район Звенигородки ще 5 січня вийшли бригади 5-го танкового корпусу генерал-майора А.Г. Кравченко, частина з них потрапила в оточення⁶. Всього ж тільки в районі Звенигородки перебували в оточенні до 20-х чисел січня частини 136-ї стрілецької дивізії, полк 167-ї стрілецької дивізії та 6-та мотострілецька бригада.

У директиві Ставки від 16.01.44 персональна відповідальність за наслідки невиконання завдань 2-го Українського фронту покладалась на І. Конєва⁷. За фактичними результатами дій радянських військ пізніше відбулося штучне розділення історичною наукою задуманої як єдине ціле операції на оточення великого ворожого угруповання силами двох Українських фронтів на самостійні фронтові операції: Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську.

Таким чином, на середину січня основні завдання першого етапу стратегічної операції по визволенню Правобережної України (Дніпровсько-Карпатської операції) залишались невиконаними, ворог продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. За цих умов Ставка директивою № 220006 від 12.01.44 р. уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання у Звенигородсько-Миронівському виступі (пізніше його назвуть Корсунь-Шевченківським) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання

їх у районі Шполи⁸. У порівнянні з попереднім задумом (оточення німецького угруповання зустрічними ударами на Умань, Христинівку) глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувались за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, це дозволяло оминати танкові заслони німців, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що знаходились на Канівському виступі. Проте нова операція на оточення виходила значно скромнішою від попереднього задуму.

Отже, правомірно вважати Корсунь-Шевченківську операцію заключною фазою незавершеної Житомирсько-Кіровоградської операції на оточення ворога шляхом зустрічних ударів і зімкнення військ фронтів. Задум Корсунь-Шевченківської операції не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Це зумовило дуже короткі терміни підготовки до операції, що потягнуло за собою комплекс проблем. Зокрема: формування 6 танкової армії в ході операції!⁹; медичне забезпечення операції взагалі не планувалось!¹⁰, забезпечення військ матеріально-технічними засобами складно назвати навіть задовільним.

На відміну від офіційної періодизації Корсунь-Шевченківській операції вважаю за доцільне хід воєнних дій у ній розділити на три етапи: перший — з 25 до 28 січня — прорив німецької оборони та з'єднання рухомих груп 1-го та 2-го Українських фронтів в районі Звенигородки; другий — з 29 січня до 3 лютого — створення суцільного зовнішнього та внутрішнього фронту оточення; третій — 4–18 лютого — відбиття танкових ударів противника на зовнішньому фронті, спроб німецьких військ вирватися з кільця та бойові дії по знищенню оточеного противника.

Загальний задум командування 1 (командуючий — генерал армії М. Ватутін) та 2 (командуючий — генерал армії І. Конєв) Українських фронтів і цілому відповідав директиві Ставки Верховного Головнокомандування від 12 січня 1944 р.: з двох боків прорвати німецьку оборону і, наносячи зустрічні удари під основу виступу в напрямку Шполи — Звенигородки (Черкаська обл.), через 3 дні після початку операції з'єднатися у Звенигородці, оточивши корсунь-шевченківське угруповання німецьких військ. Відстань між фронтами сягала 130 км¹¹. Початок наступу було визначено: 1-му Українському фронту — 26 січня, 2-му Українському — 25 січня.

Мало відомим залишається історичний факт щодо реального початку бойових дій. Мабуть, враховуючи попереднє застереження Верховного головнокомандувача, комфронту І.С. Конєв віддав наказ на початок бойових дій ще раніше наміченого терміну. З'єднання 2-го УФ розпочали наступ звечора 23 січня під формальним приводом «розвідки боєм». Про це свідчать бойові документи. Зокрема бойові донесення штабу 4-ї гв. армії подають наступну інформацію: «Командующий Армией, в развитие боевого распоряжения фронта от 1.30 23.1.44 г. ... приказал: ... командиру 23 гв. ск

разведку начать с 23.00 23.1. ... С 6.30. 24.1.44 г. усиленным батальоном атаковать южн. окр. Баладино»¹². До ранку село Баладино було взято а війська продовжили наступ на Коханівку. Журнал бойових дій 53 армії свідчить про введення в бій з 23.1.44 р. 89, 66 та 14 сд¹³. Результатом цих дій став прорив оборони противника силами піхоти. На ранок 24 січня необхідність в запланованій артилерійській підготовці відпала, вогневі дії більшості артилерійських засобів були скасовані¹⁴.

У смузі 4 гвардійської армії до 18:00 24.1.44 р. 31 гвардійська стрілецька дивізія звільнила Коханівку (Черкаська обл.). Використовуючи її успіх 5 гвардійська повітрянодесантна дивізія прорвала оборону противника і вийшла на околиці Калинівки та Радиванівки (Черкаська обл.), а 62 гвардійська стрілецька дивізія оволоділа центральною частиною Вербівки. У результаті силової розвідки війська 4 гвардійської армії просунулись вперед на 2–5 км, зайняли 3 населені пункти. У районі Буртів, Райментарівки (Кіровоградська обл.) війська 53 армії переслідуючи противника, просунулись вперед на 2–3 км. Отже, на ділянці 2 Українського фронту війська 4 гвардійської і 53 армій прорвали тактичну оборону противника. В результаті їх дій артилерійська підготовка наступного дня стала вже не доцільною (між іншим одна із причин найнижчого коефіцієнту витрати артилерійських боєприпасів в наступальних операціях). До ранку 26 січня 1944 р. у смузі 2 Українського фронту була прорвана головна смуга оборони противника та створені сприятливі умови для переслідування противника.

З боку 1 Українського фронту завдання по прориву оборони німецьких військ виконували з'єднання 40 армії (командуючий — генерал-лейтенант П. Жмаченко) та правофлангові з'єднання 27 армії (командуючий — генерал-полковник С. Трофименко). Зранку 26 січня 1944 р. 35-хвилинної артилерійської підготовки війська 1 Українського фронту перейшли в наступ.

Коли оборона противника на ділянках обох фронтів була прорвана, війська приступили до виконання нового завдання — оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль відводилася танковим арміям. З боку 2 Українського фронту це завдання виконувала 5 гвардійська танкова армія (командуючий — генерал-полковник П. Ротмістров) а з боку 1 Українського фронту — тільки-но сформована 6 танкова армія (командуючий — генерал-лейтенант А. Кравченко). Ситуація була складною, з обох боків у напрямку Звенигородки було спрямовано рухомі загони.

З боку 2 Українського фронту 28 січня 1944 р. о 3:30 танкова група 20 танкового корпусу в складі 155 танкової бригади (6 танків Т-34, 4 танки Т-70, 1 танк МК, 3 одн. 482-мм мінометів, 1 трофейний танк «Пантера» і 70 осіб мотострілецького батальйону), 8 гвардійської танкової бригади (2 танки Т-34, 2 САУ-76) та 80 танкової бригади (6 танків Т-34, 3 танки Т-70) вийшли в напрямку Звенигородки, до якої залишалось 25 км¹⁵. Зв'язок

зі штабом армії підтримували по радіо, коли ж радіозв'язок перервався, командир 8-ї гвардійської танкової бригади гвардії полковник В. Орлов узяв на себе командування усіма силами. Об 11:00 розвідники досягли Звенигородки. У середині дня танкісти увійшли у місто.

З боку 1 Українського фронту. Командування 6 танкової армії створило рухому групу у складі 233 танкової бригади, 1228 самохідно-артилерійського полку, мотострілецького батальйону і батареї винищувально-протитанкової артилерії. Її очолив заступник командира 5 механізованого корпусу генерал-майор танкових військ М. Савельєв¹⁶. Увечері 26 січня 1944 р. група одержала завдання рухатися в напрямку Лисянки (Черкаська обл.). О 12:00 27 січня 1944 р. на ділянці 180 стрілецької дивізії 27 армії група перейшла в наступ. За день пройшла 12 км. О 20:00 командування 5 механізованого корпусу 6 танкової армії одержало радіограму з повідомленням про те, що рухома група, обійшовши Лисянку зі сходу та заходу, почала штурм. О 22:00 танкісти оволоділи селищем. Не зустрічаючи опору німецьких військ, танкісти 6 танкової армії 28 січня 1944 р. об 11:00 вийшли на північну та західну околиці Звенигородки. О 12.00 розвідники групи зустрілися з танкістами 5 гвардійської танкової армії 2 Українського фронту. Через кілька годин у місто ввійшли основні сили.

Станом на 29 січня противник був відрізаний від основних сил. Однак у бойових порядках військ Червоної армії були розриви, через які оточені війська могли вийти або одержати допомогу. Постало завдання терміново створити суцільний внутрішній і зовнішній фронти оточення. До 3 лютого 1944 р. війська 27 армії 1 Українського фронту, 4 гвардійської, 52 армій та 5 Донського козачого кавалерійського корпусу 2 Українського фронту створили суцільний фронт оточення.

В оточення потрапили управління 11 і 42 армійських корпусів 57, 72, 88, 389 піхотні дивізії, 5 танкова дивізія СС «Вікінг», моторизована бригада СС «Валлонія», корпусна група «Б» (бойові групи 112, 255, 332 піхотних дивізій), по одному полку 168, 198 піхотних дивізій та 14 танкової дивізії, три дивізіони штурмових гармат. За даними полонених, у кільці знаходилися також підрозділи 82, 167 піхотних дивізій, окремий кавалерійський полк, окремий піхотний батальйон, 177, 810, і 867 охоронні батальйони, 9 артилерійський дивізіон, сім інженерних і будівельних батальйонів, батальйони зв'язку і штабні роти 11 і 42 армійських корпусів. Загалом 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. осіб. Німецькі війська мали на озброєнні 1600 гармат і мінометів, близько 230 танків і штурмових гармат. Командуючим оточеними військами 31 січня 1944 р. був призначений командир 11 армійського корпусу генерал артилерії Вільгельм Штеммерманн¹⁷.

З 4 по 17 лютого німецьке командування здійснювало неодноразові спроби пробити пролом в обороні радянських військ і з'єднатися з оточеними

військами. За наказом командувача групи армій «Південь» фельдмаршала Е. Манштейна до зовнішнього фронту оточення було стягнуто 8 танкових і 6 піхотних дивізій і зроблена спроба здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС «Адольф Гітлер», 17-а, 1-а, 16-а) і двома піхотними (34-а, 198-а) дивізіями в напрямку на Лисянку. У той же час генерал В. Штеммерман спішно створював ударне угруповання в складі бойової групи 332-ї піхотної дивізії, що знаходилася в резерві в районі Корсунь-Шевченківського, 72-ї піхотної дивізії, посиленої батальйоном танків і мотополком «Німеччина» дивізії СС «Вікінг», і моторизованою бригадою СС «Валлонія». З ранку 12 лютого війська цієї групи перейшли в наступ на ділянці 27-ї армії 1-го Українського фронту, завдаючи удару з району Стеблева на Шендерівку, розраховуючи прорвати фронт і вийти на з'єднання зі своїми частинами, що завдають удар на Лисянку. У смузі 27-ї армії, слабкої за своїм складом і, противнику вдалося прорвати оборону і до кінця дня зайняти Хилки, Шендерівку і Зелену-Гуту. Відстань між оточеним угрупованням і військами ворога, що наступали на зовнішньому фронті, скоротилася до 10–12 км, а на деяких ділянках до 5–8 км¹⁸.

Коли наступальні можливості 3 танкового корпусу німців вичерпалися, фельдмаршал Е. Манштейн передав з власної ініціативи команду оточеним на вихід з «котла»: 16 лютого о 15 годині Штеммерманну, «Пароль — Свобода. Мета — Лисянка». Починався останній акт Черкаського «котла». 16 лютого в Шендерівці були віддані останні накази німецьким частинам. О 5 годині ранку 50 тис. піде в атаку із «котла» на південний захід, незважаючи на опір. Прорив або смерть. Іншого виходу не було¹⁹. Що відбулося вранці 17-го лютого на ділянці, визначеній німцями для прориву важко було усвідомити навіть учасникам тих подій. Радянські джерела повідомляють про повне знищення корсунь-шевченківського угруповання німців, фельдмаршал Е. Манштейн у своїх мемуарах пише, що з оточення вирвалось 30–32 тис. чоловік²⁰.

«...Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах» — пише у своїх мемуарах бувший генерал німецької армії Ф. фон Меллентін²¹.

Про це пише і Тіппельськірх «оточені корпуси змушені були кинути всю тяжку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. чол.²²

О. Лисенко в роботі «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945 рр.» пише: «Майже 50 тисяч солдат та офіцерів вермаху було вбито й поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши усю важку зброю»²³.

До кожної з цих цифр можна ставитися по різному. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для «оточенців» під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків²⁴.

Питання кількості німецький військ, яким вдалося вирватися з оточення напряму пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких солдат, вже за першими результатами дозволяють виявити сумнів відносно втрат німців. Ці документи виявлені автором під час роботи над матеріалом, формуляр справ свідчить про їх введення у науковий обіг саме у цій статті²⁵. Всього в районі активних бойових дій по знищенню оточеного корсунь-шевченківського угруповання відразу по бойових діях обліковано трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт по масовому похованню трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородження бойовим орденом Червоної зірки²⁶.

Втрати радянських військ: 24286 безповоротні, 55902 санітарні — всього 80188²⁷.

Проте навіть та обставина, що повне знищення оточеного під Корсунь-Шевченківським угруповання німецьких військ, є одним із радянських міфів, не змінює оцінки цієї операції як перемоги Червоної армії над сильним і вмілим противником. В результаті склались сприятливі умови для подальшого рішучого наступу радянських військ. Як позитивний, так і негативний досвід, набутий у ході операції, у наступному, безумовно, був використаний, особливо при проведенні подальших операцій на оточення. Певні труднощі та помилки не применшують ролі радянського командування, а тим більше мужності і героїзму десятків і сотень тисяч воїнів у перемозі над ворогом.

У результаті Корсунь-Шевченківської операції противника було остаточно відкинуто від Дніпра, а всі його надії на відновлення оборони по середній течії ріки поховані. Були створені сприятливі умови для подальших операцій радянських військ на Правобережній Україні і звільнення всього півдня країни від гітлерівських окупантів. З ліквідацією виступу вивільнилася значна кількість військ Червоної армії, що сприяло створенню ударного угруповання для подальшого наступу 2-го Українського фронту на Умань і Могилів-Подільський. До того ж запеклі бої в районі канівського виступу прикували половину всіх танкових дивізій противника, що знаходилися на Правобережній Україні. Це сприяло успішним діям радянських військ на інших напрямках.

Здійснення маневру на оточення завжди визнавалося найскладнішим видом операції, вершиною воєнного мистецтва. Успіх у такій операції ґрунтується, насамперед, на правильному використанні усіх видів збройних сил і родів військ відповідно до конкретних умов обстановки та їх чіткій взаємодії.

Прорив частини військ з оточення зовсім не означає неуспіх операції. В 216 р. до н.е. в битві під Каннами з оточення вирвалось 16 тис. римського війська, проте саме ця битва увійшла в історію воєнного мистецтва як зразок оточення противника та прославила навічно ім'я полководця Ганнібала.

Слідом за Корсунь-Шевченківською операцією п'ять інших операцій на Правобережній Україні (Нікопольсько-Криворізька, Проскурово-Чернівецька, Березнеговато-Снігерівська, Поліська та Одеська), що передбачали оточення ворожих угруповань, теж досягли своїх цілей не в повній мірі. Сукупність фактів свідчить про певну тенденцію. На думку автора, незавершений характер операцій на оточення зимово-весняної кампанії 1944 р. був зумовлений браком сил та засобів у радянської сторони та ефективним врахуванням німецькими військами досвіду сталінградської катастрофи.

Зауважу також власну гіпотезу щодо деяких змін в оперативному плануванні загального ходу стратегічних дій радянських військ на Україні за результатами та наслідками Корсунь-Шевченківської операції. Чималу роль, на мою думку, тут відіграв суб'єктивний фактор.

12 лютого через обставини, які ніколи не висвітлювались, Г. Жуков особисто Й. Сталіним був усунутий від спостереження за ліквідацією корсуньського угруповання німців, М. Хрущов відізваний з посади члена військради 1 Українського фронту, а М. Ватутін відсторонений від керівництва військами в Корсунь-Шевченківській операції та відправлений під Шепетівку. Всі сили і засоби передавались в підпорядкування І. Конєва (директива Ставки ВГК № 220022 від 12.02.44 р.)²⁸. Маршал Г. Жуков свідчить: «М.Ф. Ватутін був дуже вразливою людиною... Столиця нашої Батьківщини 18 лютого салютувала військам 2-го Українського фронту. А про війська 1-го Українського фронту не було сказано жодного слова. Я гадаю, що це була непростачна помилка Верховного»²⁹.

Після цього полководець М. Ватутін ініціює нові оперативні плани щодо розвитку стратегічного наступу радянських військ на Україні. Він пропонує зосередити основні зусилля на наступі не в західному напрямку, а завдати головного удару силами 1-го Українського фронту з півночі на південь, від Дубно–Шепетівка–Любар на Чернівці та оточити проскурівсько-вінницьке угруповання противника. Ці міркування 20 лютого Г. Жуков доповів у Ставці. Пропозиції були схвалені, так народжувався замисел найграндіознішої операції на оточення ворожого угруповання, яка пізніше отримає назву Проскурівсько-Чернівецької операції, та мала би затьмарити Корсунь-

Шевченківську. Однак здійснити задумане Миколі Федоровичу не вдалося. В ході підготовки до операції 29 лютого за доволі загадкових обставин він був поранений. Г. Жуков, що вступив на посаду командувача 1-го Українського фронту до кінця задумане не реалізував.

Отже Корсунь-Шевченківська операція в силу об'єктивних та суб'єктивних обставин стала прологом Проскурівсько-Чернівецької та Умансько-Ботошанської операцій радянських військ.

¹ Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): дис. ... кандидата іст. наук: 20.02.22 / Сало Анатолій Якович. — К., 2005. — 277 с.

² Сало А. Особливості та результати Корсунь-Шевченківської операції 1944 р. / Анатолій Сало // Воєнна історія. — 2005. — № 1–2. — С. 96–106

³ Бешанов В.В. Десять сталинских ударов / Владимир Васильевич Бешанов. — М. Мн., 2005. — 768 с.

⁴ Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі — ЦАМО РФ). — Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 34, арк. 313.

⁵ Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 / Валерій Миколайович Грицюк // Енциклопедія історії України: У 8 т. — К., 2007. — Т. 4. — С. 330–331.

⁶ Москаленко К.С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. — М., 1973. — Кн. 2: 1943–1945. — 644 с.

⁷ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 36, арк. 11.

⁸ Там само. — Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 36, арк. 8–9

⁹ Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм. — К., 2000. — 208 с.

¹⁰ Рыжиков И.И. Медицинское обеспечение общевойсковой армии в операции на окружение (по опыту Корсунь-Шевченковской операции): Дис. ... канд. мед. наук. — Харьков, 1957. — 212 с.

¹¹ Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — С. 55.

¹² ЦАМО РФ. — Ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 114, арк. 8–9.

¹³ Там само. — Ф. 53 А, оп. 17628сс, арк. 25.

¹⁴ Там само. — Ф. 4 гв. А, оп. 4522, спр. 114, арк. 9.

¹⁵ Там само. — Ф. 20 тк, оп. 210949с, спр. 1, арк. 19.

¹⁶ Там само. — Ф. 6 ТА, оп. 5179, спр. 17, арк. 24

¹⁷ Карсль П. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944 / Пауль Карсль. — М., 2003. — 432 с.; Нацмер О. Операции окруженных сил: Немецкий опыт в России. Историческое исследование / генерал-лейтенант Ольдвиг фон Нацмер и 7 др. — Вашингтон, Армейский департамент, 1952. — 74 стр. с илл. (11); Meiser A. Die

Hölle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. — Schnellbach: Verlag Siegfried Bublies, 2000. — 384 p.

¹⁸ Конев И.С. Операции на окружение // Военно-исторический журнал. — 1976. — № 7. — С. 79.

¹⁹ Strassner P. European Volunteers. 5 SS Panzer Division. — J.J. Fedorowicz Publishing, 1988.

²⁰ Маништейн Э. Утерянные победы. — М., 2002. — С. 616.

²¹ Мелентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг.: боевое применение танков во Второй мировой войне: / Пер. с нем. — М. СПб., 2005. — С. 334

²² Туннельскирх К. История Второй мировой войны: Пер. с нем. — М., 1956.

²³ Лисенко О.Е. Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. — К., 2000. — С. 323.

²⁴ Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): автореф. дис. На здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 20.02.22 «військова історія» / А. Я. Сало. — К., 2005. — С. 14.

²⁵ Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 166, оп. 3, спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. — 198 арк.

²⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 166, оп. 3, спр. 349. Списки, сведения о воинах Красной Армии захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ № 106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. — 130 арк.

²⁷ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. — М., 1995. — С. 102.

²⁸ ЦАМО РФ. — Ф. 132-А, оп. 2642, спр. 13, арк. 201–202.

²⁹ Жуков Г.К. Спогади і роздуми / Григорій Костянтинович Жуков. — К., 1985. — С. 627–630.

В статтє досліджується ход, результат и особенности одной из крупнейших операций окружения больших группировок войск противника на территории Украины в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Корсунь-Шевченковская битва, Днепровско-Карпатская стратегическая наступательная операция.*

In the article development, result and features of one of the largest operations on encirclement of large groupments of German troops at the territory of Ukraine in the years of World War 2 are studied.

Keywords: *World War 2, Great Patriotic war, Korsun-Shevchenkivskiyi battle, Dniipro-Carpathians strategic offensive operation.*

ВИКОРИСТАННЯ ХІМІЧНИХ ВІЙСЬК ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЯХ НА УКРАЇНІ у 1944 році

У статті на основі архівних матеріалів досліджується досвід застосування вогнеметних частин та підрозділів в операціях радянських військ по визволенню України в 1944 році.

Ключові слова: Друга світова війна, Червона армія, наступальні операції по визволенню України, хімічні війська, вогнеметна зброя.

Застосування хімічних військ Червоної армії в Другій світовій війні і на території України зокрема майже не висвітлена в історіографії. Це і зрозуміло — тема непроста. Разом з тим аналіз історичних фактів свідчить про достатньо інтенсивне бойове застосування частин та підрозділів хімічних військ. Найширше використовувались: нейтральні дими для маскування військ та об'єктів (здійснювалось окремими взводами, ротами та бригадами хімічного захисту) і вогнеметна зброя для знищення живої сили, броньованих об'єктів та оборонних споруд противника (окремі вогнеметні роти та батальйони).

В даній статті автор на основі архівних матеріалів здійснює спробу дослідити досвід застосування вогнеметних частин та підрозділів в операціях радянських військ по визволенню України в 1944 році. Проаналізовано ряд бойових документів першої половини 1944 року пов'язаних з проведенням Корсунь-Шевченківської операції на оточення угруповання німців, бойові донесення 1 Українського фронту та 2 Українського фронту¹, документи 60-ї армії щодо використання хімічних військ при штурмі Тернополя².

Роки війни стали суровою перевіркою бойовою практикою засад застосування, організаційної структури, озброєння та технічного забезпечення хімічної служби та хімічних військ Червоної армії³.

Основним завданням хімічної служби першого початкового періоду війни було безумовне забезпечення протихімічного захисту. 22 липня 1941 року, через місяць після початку війни, в інформаційних повідомленнях наголошувалося на наявності точних даних про підготовку німецьких військ до широкого застосування в ході війни хімічної зброї. Командування Червоної армії вимагало рішучими засобами присікати недооцінку хімічної небезпеки. Поряд з акцентуванням уваги на питаннях хімічного захисту, в період 1941–1943 років приділялась значна увага розвитку теорії та практики хімічного забезпечення бойових дій військ. Підтвердженням цього є факт

відкриття на початку 1943 року в м. Нагінську, що під Москвою, на базі однієї з запасних (навчальних) вогнеметних частин вогнеметного училища⁴.

Створення такого училища, збір і узагальнення бойового досвіду, підготовка офіцерських кадрів створило передумови для розвитку теорії і практики збройної боротьби з застосуванням вогнеметного озброєння.

Поряд з тим, необхідно зауважити, що Червона армія мала певний досвід застосування вогню в збройній боротьбі. Досвід війни в Іспанії, бойових дій на р. Халхін-Гол, досвід подолання укріплених районів під час радянсько-фінської війни свідчив про існування досвіду застосування вогнеметних підрозділів та частин в бойових діях.

Вогнеметні засоби знаходились на озброєнні до початку війни, і були удосконалені в період 1941–1943 років. В роки Великої Вітчизняної війни на озброєнні РСЧА знаходилися: ранцеві вогнемети РОКС-2, РОКС-3; автоматичні танкові вогнемети АТО-41 та АТО-42; фугасні вогнемети ФОГ-1 та ФОГ-2⁵.

Технічні данні вогнеметів і основні відмінності наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристика вогнеметів

Параметри	Тип		
	РОКС-2, РОКС-3	ФОГ-1, ФОГ-2	АТО-41, АТО-42
Маса не знятого вогнемету, кг	14	33–35	–
Маса знятого вогнемету	23	52–55	–
Робоча місткість резервуару, л	10	25	100 (200)
Дальність вогнеметання	30-35	80–100	до 100
Кількість вогнеметних пострілів з одної зарядки, шт.	6-8	1	10
Джерело тиску	Стиснуте повітря	Порохові гази	
Тактична позначка			

Щодо форм і способів застосування вогнеметних підрозділів і частин, то формування сучасної для того часу теорії їх застосування розпочалося з

жовтня 1941 року. В серпні 1941 року було закінчено формування перших 50 окремих вогнеметних рот фугасних вогнеметів. Зазначені вогнеметні підрозділи за 1941–1943 рр. пройшли шлях укрупнення та моторизації.

Здобутий бойовий досвід використання таких частин показав доцільність їх масованого застосування на широкому фронті. Це призвело до появи в 1943 році окремих моторизованих протитанкових вогнеметних батальйонів (*омпвб*) та окремих вогнеметних батальйонів (*овб*). В грудні 1943 року до штату перших додатково були включено кулеметну роту, він мав 540 фугасних вогнемети, 9 станкових кулеметів і 72 автомобілі. Окремий вогнеметний батальйон мав 576 аналогічних вогнеметів, 26 автомобілів та 45 коней⁶.

В ході звільнення України від німецьких військ станом на 20 січня 1944 року в складі 1-го Українського фронту діяло п'ять вогнеметних батальйонів, серед яких 3 моторизованих. В роботі нумерація батальйонів подається порядкова.

1 та 2 *омпвб* — діяли на Шепетівському напрямку з метою протистояти контрударам противника;

3 *омпвб* та 4 *овб* — діяли в складі Уманського угруповання і приймали участь у відбитті контратак противника;

5 (за бойовою нумерацією — 22-й) перебував у готовності до дій по оточенню Корсунь-Шевченківського угруповання противника;

Крім того в склад 2-го Українського фронту входило два вогнеметні батальйони та 1 рота ранцевих вогнеметів;

6 *омпвб* зайняв оборону на танконебезпечному напрямку південно-східніше Каніжа;

7 *овб* з аналогічною задачею зайняв оборону в районі с. Верблюдівка.

Показовим прикладом використання вогнеметних частин для блокування оточених угруповань противника можуть служити дії 22 *овб*. Батальйон діяв у складі загальновійськової армії і просувався разом з нею, уздовж внутрішнього кільця оточення і до 24.00 1 лютого 1944 року закріпився на околицях с. Шандерівка. Зліва і справа діяли частини укріплених районів. Попереду окремий кулеметно-артилерійський батальйон УР.

На вогневих позиціях 22 *овб* було встановлено 177 ФОГ-2 при загальному фронті у 4 км. При цьому глибина району оборони вогнеметного батальйону склала 500 м⁷. Місцевість була мало пересічена і добре прострілювалася. Загальна ситуація на фронті склалася так, що саме позиції 22 *овб* постали на напрямку головного удару противника.

Наступ німців розпочався зранку 9 лютого 1944 року. Вогнеметними 2 роти підпустили німців на відстань 40–50 метрів і провели залпове вогнеметання першою лінією встановлених ФОГ-2. Вогнемети спрацювали всі. При цьому було утворено зону суцільного вогню, спалено до 50 солдат

і офіцерів противника. Решта почала хаотично відступати. Вогнеметники вогнем з стрілецької зброї знищили ще до 30 окупантів.

Противник оговтався і через короткий час знову перейшов в наступ. Перша рота залишила рубіж використаних вогнеметів і відійшла в другий ешелон свого батальйону. О 13.00 11 лютого 1944 року німці ввели в бій до полку піхоти. Вогнем 22 *овб* на цьому етапі бойових дій були знищені до 150 чол. живої сили противника.

О 4.00 12 лютого німці перейшли в атаку. Вразивши артилерійським і мінометним вогнем дві кулеметні роти окремого кулеметно-артилерійського батальйону противник змусив їх відійти за позиції 22 *овб*. При цьому ворог підійшов до рубежу вогнеметів 2-ї вогнеметної роти. Вогнеметники утримували оборону до 7.00 12 лютого, та зазнали втрат по особовому складу до 30% і, не маючи підтримки від підрозділів окремого кулеметно-артилерійського батальйону змушені були відійти. Бій тривав ще 5 годин⁸.

Зранку 13 лютого противник новим ударом силами до полку відновив наступ, відтіснив 1-у та 2-у вогнеметні роти. 3-я рота батальйону продовжила бій із значними силами противника і перебуваючи в частковому оточенні змусила противника розгорнутися на свої вогневі позиції уміло застосувала вогнемети, нанесла йому вогневий удар. Противник побіг в паніці.

За час боїв 22 *овб* було знищено до 700 солдатів і офіцерів противника, в тому числі, вогнеметами до 400 чоловік⁹.

Показові приклади застосування вогнеметних частин подає нам штурм міста Тернополя у березні–квітні 1944 року. Важливий вузол комунікацій, великий населений пункт — Тернопіль був узятий радянськими військами у впертій і кровопролитній боротьбі. При цьому безперервний штурм міста із застосуванням, в тому числі, вогнеметних частин вівся протягом 17 днів.

У звіті штабу 60-ї армії щодо результатів проведення операції по визволенню Тернополя детально розглянуті питання застосування фугасних вогнеметів в наступі¹⁰. Він свідчить про наступне.

Командир 15-го стрілецького корпусу 9 квітня 1944 року поставив підпорядкованому йому *овб* завдання: діючи спільно з особовим складом 302-ї та 336-ї стрілецьких дивізій, випалювати вогневі точки противника, який зайняв оборону в будинках міста Тернопіль. 1-а і 2-а роти батальйону наказом командира корпусу були придані командиру 302-ї, 3-а рота — командиру 336-ї стрілецьких дивізій.

До 10 квітня вогнеметний батальйон зосередився на східній околиці м. Тернопіль. Протягом 11 квітня командири рот уточнювали задачі і проводили ретельну рекогносцировку вогневих позицій, в ході якої встановлювалися: шляхи підвезення вогнеметів, пункти рот і взводів розвантаження, шляхи підносу вогнеметів на розвантажувальні пункти, рубежі

вогнетання, пункту постачання, пункт медичної допомоги, командні пункти командирів рот.

В ході рекогносцировки виявилось, що для виконання задач вогнемети необхідно було встановити в 40–50 м від противника. Батальйон не мав досвіду установки фугасних вогнетивів у великих населених пунктах. Прийшла на допомогу винахідливість. Командуванням батальйону була прийнята запропонована капітаном Біляковим станина для перевезення ФОГ-2, що при виготовленні не вимагала великих витрат часу. В ніч на 12 квітня роти приступили до установки вогнетивів в смузі дій 302-ї стрілецької дивізії. Умови виходу з пунктів розвантаження на рубежі вогнетання були значно ускладнені. Противник вів безперервно вогонь з кулеметів. Встановлення вогнетивів на станинах здійснювалось перед призначеними до штурму будинками під прикриттям маскуючих димів. Протягом ночі на рубежах вогнетання було встановлено: 1-ю та 2-ю ротами — 43 вогнета (установка звичайним способом); 3-ю ротою — 36 вогнетивів (установка на виготовлених станинах).

В 6 годин 45 хвилин 12 квітня роти були готові до вогнетання. Після артилерійської підготовки і повітряного удару в 13.00 по сигналу загально-військових командирів вогнемети були приведені в дію. При цьому вогнева система противника була порушена та частково знищена. Стрілецькі підрозділи оволоділи центром міста.

В смузі 336-ї стрілецької дивізії 13 квітня вогнетний батальйон встановив 51 вогнет. Вогнемети були направлені на сильно укріплені будинки противника. Після 10-хвилинної артилерійської підготовки вогнемети були підірвані і провели приголомшуючу дію на противника. Штурмові групи рішучим кидком знищили противника.

14 квітня до 17.00 основні сили тернопільського гарнізону були розгромлені. Частина тернопільського гарнізону (до 1500 солдатів і офіцерів) 15 і 16 квітня продовжувала утримувати Загребелля (західне передмістя м. Тернопіль).

117-а стрілецька дивізія отримала задачу спільно з вогнетним батальйоном знищити супротивника. Штурм Загребелля був призначений на ранок 16 квітня. Попередньої ночі вогнетний батальйон встановив на рубежі вогнетання 80 ФОГ-2, у тому числі підготував вогонь 30 вогнетивів по школі — основному вузлу опору противника. Німці помітили це і зробили відчайдушну спробу вирватись із смертельної пастки. В 3 години 50 хвилин 16 квітня, зосередилися в районі школи, противник раптово перейшов в контратаку. Зосередженим вогнем станкових кулеметів і автоматів частин 117-ї стрілецької дивізії атака була відбита.

Противник повернувся в початкове положення, але, провівши перегрупування, знов перейшов в контратаку. Несучи втрати від кулеметного вогню,

противник вийшов на рубежі вогню вогнеметів. Вогнеметання примусило його неорганізовано відступити, залишивши на полі бою багато убитих і спалених солдатів і офіцерів.

Піхотні підрозділи спільно з вогнеметниками 2-ї і 3-ї роти атакували противника і в рішучому рукопашному бою захопили будівлю школи. 17 квітня залишки тернопільського гарнізону в Загребеля були повністю знищені.

Не менш важливим для вивчення є досвід застосування частин та підрозділів ранцевих вогнеметів.

Формування таких частин та підрозділів розпочалося в травні 1942 року. В цей час було створено перших одинадцять окремих рот ранцевих вогнеметів (*оррв*). Пізніше, в листопаді 1943 на їх базі було сформовані відповідні батальйони (*обрв*), на озброєні яких знаходилося по 240 вогнеметів. Основною технічною особливістю РОКС-2(3) є мобільність, яка дозволяє їх застосовувати при штурмових діях в населених пунктах та у траншейних боях. Згадані батальйони з'явилися в складі Червоної армії на передодні широкомасштабних наступальних дій і призначалися для дій в складі штурмових загонів і груп стрілецьких з'єднань та об'єднань.

За архівними даними в складі 2-го Українського фронту діяла 1-а *оррв*. Придана 8-й стрілецькій дивізії вона децентралізовано діяла в складі штурмових груп.

В період 10–20 лютого 1944 року в районі населених пунктів Глушки, Моренці, Нова-Буда особовим складом роти було спалено до 22 солдат противника. Крім того, особовим складом 3 взводу цієї роти, 17 лютого 1944 року, була зупинена атака піхотного батальйону противника. Використовуючи результати вогнеметання бійці взводу вимусили противника змінити напрямок атаки та попасти під фланговий вогонь стрілецької зброї та гранат. При цьому взводом було знищено до 120 солдат і офіцерів та взято в полон 25 німців¹¹.

Підсумовуючи, хотілось би зауважити наступне.

В ході війни солдати і офіцери Червоної армії проявляли мужність і героїзм в боротьбі з німецькими загарбниками. Серед них були і воїні-хіміки. В ході Великої вітчизняної війни радянська армія успішно застосовувала хімічні війська, при цьому теорія їх застосування постійно удосконалювалася.

За успішні бойові дії на теренах України ряду частин хімічних військ були присвоєні почесні найменування¹²:

512 окремий вогнеметно-танковий батальйон — Євпаторійський;

26 окремий вогнеметний батальйон — Карпатський;

75 окремий батальйон хімічного захисту — Севастопольський;

80 окремий батальйон хімічного захисту — Севастопольський.

Досвід застосування згаданих частин та підрозділів, що набувався військами під час бойових дій, вивчався, ретельно аналізувався і структурувався у відповідних органах управління. Звітність і рекомендації доводилися до військ. Структура прийняття рішень того часу дозволяла конвертувати набутий в боях досвід в достатньо швидке розв'язання питань щодо створення нових організаційно-штатних структур згаданих підрозділів та їх озброєння.

¹ Использование огнемётных частей при окружении и уничтожении крупных группировок противника 1-м и 2-м Украинским фронтами / [подготовил подполковник Михеев]. — ЦАМО РФ. — Ф. 236, оп. 2673, д. 1255, л. 1-20. Оборонительный бой 22-го огнемётного батальона (По материалам 1-го Украинского фронта. На примере Корсунь-Шевченковской операции в феврале 1944) // Сборник тактических примеров по опыту Отечественной войны (Отд. по использованию опыта войны Ген. штаба Красной Армии). — 1944. — № 9. — С. 92–95.

² Применение хим. средств в боях за город / [подготовил начальник хим. службы 60-й армии гв. майор Золотарь]. — Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее — ЦАМО РФ). — Ф. 417, оп. 10584, д. 665, л. 91–92.

³ Дмитриев Д.М. Боевой опыт химических войск и химической службы в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): Сборник примеров / Дмитрий Маринович Дмитриев, Василий Емельянович Якубов. — М., 1989. — 231 с.

⁴ Химические войска Советской Армии / [В.Е. Якубов, Д.М. Дмитриев, С.А. Долодонов, В.И. Жив]. — М., 1987. — С. 24.

⁵ Там само — С. 36–37.

⁶ Блекот О.М. Війська радіаційного, хімічного, біологічного захисту (історичний аспект, сьогодення, перспективи) : Монографія / Олексій Миколайович Блекот. — К., 2005. — С. 97–99.

⁷ ЦАМО РФ. — Ф. 236, оп. 2673, д. 1255, л. 8.

⁸ Оборонительный бой 22-го огнемётного батальона (По материалам 1-го Украинского фронта. На примере Корсунь-Шевченковской операции в феврале 1944) // Сборник тактических примеров по опыту Отечественной войны (Отд. по использованию опыта войны Ген. штаба Красной Армии), 1944. — № 9. — С. 92–95.

⁹ ЦАМО РФ. — Ф. 236, оп. 2673, д. 1255, л. 13.

¹⁰ Там же. — Ф. 417, оп. 10584, д. 665, л. 91–92.

¹¹ Дмитриев Д.М. Боевой опыт химических войск и химической службы в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.): Сборник примеров / Дмитрий Маринович Дмитриев, Василий Емельянович Якубов. — М., 1989. — С. 79.

¹² Складено за: Химические войска Советской Армии [В.Е. Якубов, Д.М. Дмитриев, С.А. Долодонов, В. И. Жив]. — М., 1987. — 79 с.

В статье на основе архивных материалов исследуется опыт использования огнеметных частей и подразделений в операциях советских войск по освобождению Украины в 1944 году.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Красная армия, наступательные операции по освобождению Украины, химические войска, огнеметное оружие.*

The experience of usage of flame-thrower units in the operations of Soviet troops during liberation of Ukraine in 1944 is probed in the article on the basis of the archival materials.

Keywords: *World War 2, Red army, offensive operations during liberation of Ukraine, chemical troops, flame-thrower weapon.*

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 94 (477). 08

В. Стецкевич (Кривий Ріг)

ЛЮДНІСТЬ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОБУ ОКУПАЦІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ БУТТЯ І ВИЖИВАННЯ

В повідомленні на основі архівних документів дослідженні деякі аспекти життя людності Наддніпряницини в добу окупації (1941–1944 рр.). Зокрема їх боротьбу за виживання, міграційні процеси, прояви адаптації і колаборації та обліку місцевого населення.

Ключові слова: окупація, Наддніпряницина, боротьба за виживання, реєстрація, міграція, остарбайтери.

Окупація Придніпров'я тривала майже 31 місяць з середини серпня 1941 р. до лютого 1944 р. Найдовшою вона була в південно-західних регіонах краю — від 29 до 31 місяці, а найкоротшою на Лівобережних теренах — від 24 до 26 місяців. Панувала тут виключно німецька окупаційна влада, хоча в містах і райцентрах міста були військові з'єднання і союзників Рейху: італійці та румуни; опріч того були тут з'єднання тилових частин РОА генерала Власова, підрозділи колаборантів — калмиків тощо. Але вони практично не виконували функції окупаційної влади, не створили жодної інституції яка б мала владні повноваження саме в цій сфері. Ці військові з'єднання окупаційна адміністрація не допускала до управління краєм і не передавала їм жодних з таких функцій. Інша справа — різноманітні шуцманські (поліційні) загони, які часто-густо буквально силою втілювали в життя розпорядження окупаційної влади і підтримували власне сам її режим.

Під владою окупантів опинилося близько 2 млн цивільних громадян краю (станом на 1939 р. тут проживало 2273 тис. чол.: в містах жило 53%, а в селах 47)¹. Одні з тих, хто залишився, свідомо не захотіли покидати насиджені й обжиті місця. Це, головно, було сільське населення, до того ж його ніхто навіть й не планував евакуюувати. Відтак під окупантами опинилося за нашими підрахунками більше 90% мешканців сіл області. З міст краю було евакуювано значно більшу частину населення, але і тут до 70% городян залишилися під окупантами. Причини такого явища були різні, але достеменно відомо, що серед таких були й ті, хто свідомо чекав на окупантів і покладав на них надії. До того ж тут було ще й декілька тисяч

військовополонених, розкиданих в концтаборах області, і невелика кількість мігрантів біженців.

Усю цю масу населення окупанти розглядали як резерв дармової робочої сили. Більшу частку з них вони планували використовувати в місцевих господарствах і особливо на сільськогосподарських ланах, іншу — на підприємствах Рейху.

Спочатку було оголошено про добровільний набір, головно, молоді, на роботи до райху. Для цього була задіяна широка пропагандистська машина. Обіцялися «золоті гори»: матеріально підтримати родини остбатерів, хороші умови роботи та проживання, заробітної плати та відпочинку. У містах і селах області масово вивісили привабливі плакати-афіші. На одному з таких — усміхнені юнаки і надпис російською мовою: «Мы работаем в Германии для мира и восстановления Родины!». На іншому плакаті — найбільш серійному і широко поширеному в області зусиллями активістів, старост, десятників тощо — було зображено щасливу й усміхнену родину, яка стоїть біля свого приватного, дуже ошатного та затишного і дешевого будиночка з газо- або електрокухнею, ванною та садом — рай земний і годі! А, головне, що це чекає на всіх, хто буде своєю працею зміцнювати Райх. Зважимо, що в умовах вкрай тяжкого життя під окупантами, невпевненості в завтрашньому дні і суцільної економічної скрути обіцянка допомогти матеріально родині, яка тут залишається, надати їй певні пільги, у тому числі й «нарізати додатково землі до садиби» чи «дати наділ у полі», чи просто «город під картоплю і овочі» — усі ці та інші «обіцянки» на перших порах відіграли певну роль. Окупаційна влада видала цілий ряд відповідних документів, які декларували певну матеріальну підтримку сім'ї й тих селян і робітників, які добровільно поїхали до рейху. Зазвичай така допомога надавалась або фінансово (як правило, 100–130 крб щомісяця), або продовольством. Та потік добровольців дуже швидко вичерпався, як тільки почали приходити перші листівки з Німеччини, а родини на місцях не отримали всіх пільг, яких їм обіцяли. Отримати таке було досить складно. Особливо продовольчі пайки. Та й фінансові субсидії не видавались автоматично та щомісяця. Щоб отримати їх, треба було персонально з'явитись у відповідний відділ управ, або на біржу (праці), скласти там типову за формою і змістом заяву, в кінці якої писалося, хто з родини виїхав до Німеччини, а також додавалась така обов'язкова фраза: «Я даю присягу, что мои показания верны», а посадова особа, підписуючи, засвідчувала, що «сведения верны». Як правило, прохачам давали 100–130 крб².

І все ж добровольці були: перші ешелони відправляли з квітами... Так, скажімо, тільки по одній Чаплинській сільуправі. 25.05.1942 р. таких «кентузіастів» було 20, 16.06. — 15, 19.06. — 17, а 12.10.1942 р. — 15, а всього станом на кінець року — 90 осіб³. З Новописької сільуправи

межівського району було 208 добровольців, а з Ново-Петрівської — 60. «Вербовки» на роботи в Німеччині були і надалі, а до того ж — ще й у німецьку армію, у кінний гарнізон Дніпропетровської поліції, в інші загони шуцманів тощо⁴. Вишукували та вербували німці кваліфікованих робітників відповідного фаху і для роботи як на місцевих підприємствах, так і за межами України. Так, на Криворіжжі було відібрано, а згодом і відправлено, близько 6 тис. робітників гірничих спеціальностей для роботи на копальнях Руру⁵. Та коли виконання планів «відправки транспортом придатних до відбуття трудової повинності до Німеччини» почало систематично зриватися, а потік добровольців закінчився, окупанти вдалися до введення трудової повинності, яка була рівноцінною примусовому набору. Проводилася вона на підставі розпорядження Імперського міністра східних областей, виданого ще в грудні 1941 р. Відповідно до нього, той, хто отримає повідомлення, мусить (зобов'язаний був!) «прийняти роботу поза межами свого міста і навіть східних зайнятих областей... ваша робота буде оплачуватися за тарифом. У випадку неявки це зобов'язання буде приведенне в дію примусом проти Вас або Ваших рідних. Невиконання наказу тягне за собою арешт, тюремне ув'язнення або заслання на примусові роботи»⁶. На Дніпропетровщині саме так окупанти почали діяти вже в кінці 1942 р. Втім місцеве населення, принаймні значна його частина, намагалася ухилитися від таких наборів. Невипадково в Дніпропетровську у вересні 1943 р. штадткомісар міста видав спеціальне розпорядження, в якому відверто констатувалося, що ті, хто підлягав вивезенню (а це народжені в 1926–1927 рр., тобто підлітки 16–17 років) «або зовсім не з'явилися для відправки, або втекли під час відправки...». Тому й видано нове розпорядження про те, що в усіх сім'ях, члени яких будуть ухилитися від другого транспортування, буде конфісковано увесь їх інвентар та майно⁷. Почалися облави. Частіш за все їх влаштовували в людних місцях: на ринках, у кінотеатрах, на вокзалах, у парках, прямо на біржах праці. Особливо це було характерно для міст. Та людність області, вже більш менш обізнана з «принадами» життя оstarбайтерів, особливо після переможної Сталінградської битви, про яку більшість краян знала, стала все більш активно уникати ешелонів, які відправлялися до Німеччини. І це незважаючи на те, що окупанти діяли вкрай жорстоко відносно до тих, хто намагався уникнути примусового вивезення. У Дніпропетровську саме за невиконання наказу про виїзд до Райху було демонстративно, щоб залякати інших, розстріляно 150 залізничників⁸. Окупанти лютували так, що навіть один із посадовців вимушений був визнати: в Дніпропетровську «надзвичайно сильно тероризують населення... Методи цього набору перетворюються просто-таки на полювання на людей...»⁹. Не кращою була ситуація в Нікополі і Дніпродзержинську, Марганці і Кривому Розі, Межевій і Синельниково. На Кри-

воріжжі цю роботу особливо брутальними методами виконували калмики-колоборанти.

Цікаво, що і радянські підпільники, й оунівці у своїх повідомленнях про настрої серед населення області однастайні щодо масового ухиляння молоді від виїзду на роботи в Німеччину. У 1943 році оунівський агент доносив, що молодь Дніпропетровщини, яка «не може рішитися на втечу, маючи до вибору військову службу в СС та виїзд в Німеччину, вибирає перше... добровільці (до СС — *Авт.*) потішають себе надією, що поки їх вишколять, — війна закінчиться. Більш передбачливі хлопці вступають у ряди різного роду допоміжних поліцій або в німецькі військові майстерні. Невелика частина... втікає на села, ... Дівчата у більш безвихідному положенні. Більшість слухає наказу та віддає (тобто погоджується — *Авт.*) добровільно на вивіз. Частину з них звільняють за різну ціну німецькі шефи. Треті, врешті, втікають... Однак їх мало, бо бояться репресій, тим більш, що німці для постраху засудили десяток молоді на кару 1,5–2 роки тюрми... Бояться ще й тому, що не хочуть наражувати на переслідування сім'ю, бо німці останнім часом зовсім «по-більшовицьки» за провинку одного члена сім'ї карають всіх, включно з дітьми»¹⁰.

З огляду на репресивні методи формування загонів «добровольців» для роботи в Німеччині, досить важко визначити кількість тих, хто дійсно став остарбайтером добровільно, а хто ні. За різними оцінками українських дослідників, добровольців було не більше 15–20% від загальної кількості вивезених з України на роботу до Німеччини. То ж припускаємо, що і на Дніпропетровщині їх відсоток був таким же. А загалом армія остарбайтерів з Дніпропетровщини налічувала близько 180 тис. осіб¹¹. Щоправда, є певні сумніви, що ця цифра відповідає дійсності. Принаймні ще в 1965 р. І.І. Слинько стверджував, що *тільки з Дніпропетровська* вивезли 130 тис. робітників. Отже, питання щодо кількості остарбайтерів-дніпропетровців ще залишається відкритим.

Серед вивезених левову частку складала молодь 16–20 років; рідше зустрічалися ті, кому за 20; підлітки, які до війни частіше за все не були далі райцентру чи обласного міста, потрапивши в Німеччину, — у повному розумінні відірвані від дому, від Батьківщини — не завжди виносили тягар остарбайтера. Навіть якщо вони потрапляли в більш-менш «сносні умови життя» — все ж у поштових картках простежується сум, ностальгія і жаль за рідними. Аналіз тих поштових карток, — а таких можна було послати з Німеччини чи Австрії в Україну не більше двох на місяць, — показують, що ніхто не радів з того, що він працює далеко від дому, ніхто не агітував і не звав туди ж друзів і рідню. Прямо сказати, що він ненавидить роботу в Німеччині і не хоче там бути, практично не можна було: цензура ретельно вичитувала написане. Не випадково німці не дозволяли остарбайтерам

писати листи в запакованих конвертах; вісточку можна була писати лише на відкритій поштової карточці (Postkarte, Antwortkarte) з поштовою маркою, на якій зображено фюрера, і завбачливо надрукованим надписом трьома мовами — німецькою, російською та українською — кому, куди і відправник. Читаючи їх, перш за все, складається враження, що 90% остарбайтерів — це дівчата. Листи від юнаків трапляються значно рідше. Принаймні, це зачіпка дослідникам докопатися і встановити, а чи дійсно це так. У листах додому, як правило, традиційне: « я жива (живий), але скучаю і багато плачу за Вами, працюю...», але головні запитання: «а як там Ви? Як сестри–брати? Як подруги і друзі? Де хто? Напишіть мені все-все про себе». Ось саме такі запитання і передають найточніше стан юнаків, які опинилися на чужині. А ще звичайно ж у листах багато цікавих спостережень і порівнянь «як тут у них і у нас дома» або повідомлень про щось з їх точки зору екстраординарне. Ось лише два типові фрагменти; один з листа юнака Івана: «... у нас часто тривога, один город бомблять пошти кожний день, бомбить Англія»; а другий Тані С. до батьків: «... ми всі дівчата попали в місто і даже живемо в одній кімнаті лозівці (напевне, назва села — *Авт.*) і наші, дають три рази в день їсти. Роблю з Марусею Р. на однім станку... Нам видали постіль, матрас, подушки і по два одіяла. Дома напевно зими а ми ходимо в тухлях і костюмах тут зелено і гарно тільки погано що скучаю за вами. ...дівчата які давно тут живуть так посправляли багато одежі...». І насамкінець традиційні запитання, сльози і «скучаю, скучаю, скучаю», «хочу до Вас», «хочезя до дому... в село до дівчат...»¹².

На жаль, не всі з них повернулися в Україну після закінчення війни. Лиш в одному містечку в Німеччині на кладовищі Каушвітц м. Плауен, що в Саксонії, покоїться прах 58 уроженців Дніпропетровщини. І серед них 22 жінок-остарбайтерів: Басанської Катерини — 23 роки з с. Нововасилівка Софіївського району; Біненко Марії — 19 років з м. Кривий Ріг, Бутано Ольги — 20 років з м. Новомосковськ, Гаркавенко Марії — 23 роки з с. Бабайківка Царичанського району, Борисової Тетяни — 21 рік з с. Єлизаветівка Апостолівського району, Герасименкової Ганни — 29 років з с. Хашеве, що на Новомосковщині, Горобець Марії — 22 роки з с. Дідове на Верхньодніпровщині, Запорожець Ніни — 19 років з с. Майянівка, Казак Олени — 26 років з м. Павлоград, Круаської Марії — 19 років з с. Межиріч Павлоградського району, Кузьменко Емілії — 22 роки з м. Нікополя, Лютої Домахи — 19 років з с. Байківка П'ятихатського району, Малопевної Надії — 25 років з с. Бразилове на Павлоградщині, Нечаєвої Анастасії — 25 років з смт Солоне, Олійникової Фросі — 19 років з с. Китайгород Царичанського району, Пономаренко Марії — 18 років з с. Межиріч Павлоградського району, яка померла у свій день народження — в день свого вісімнадцятиріччя — 20 травня 1943 р., Потійко Ольги — 19 років з

с. Прядівка Царичанського району, Терещенко Віри — 20 років з с. Гупалівка Магдалинівського району, Філіпової Полі — 21 рік с. Романівка Синельниковського (чи Криворізького?) району, Чабаненко Галини — 19 років з с. Шестірня Широківського району, Чуприни Катерини — 21 рік з с. Знаменівське Синельниківського району ...¹³.

Не всі примусово працювали на німців. Більшість вимушена була йти працювати, шукаючи в такий спосіб порятунку. Та були й добровольці. Який був відсоток саме таких — впевнено сказати сьогодні важко. Проте, що їх була меншість — це безперечно. І особливо таких, хто готовий був вірою і правдою працювати на Райх. Ось промовистий документ, який свідчить саме про таких — заява до Петриківської райуправи та шляхового відділу від В. Медяника: «Прошу прийняти мене на роботу дормастера де я працював на цій посаді з 1936 р. по 1941 рік, расчитан по мобілізації на війну 1.09.1941 року. Бажаю працювати не покладаючи рук на користь німецької влади аби скоріше прийти до перемоги. Прошу не відмовити». До цього... (підпис і дата 17.07.1942 р.)¹⁴. Проте такі заяви в архівосховищах трапляються рідко. Адже переважна більшість тих, хто працював в часи окупації в різноманітних закладах і установах, на заводах і фабриках, працювали там вимушено, шукаючи шляхів до виживання. Саме це та ще тиск з боку окупантів і спонукав їх до певної співпраці, якщо це можна так назвати, але лише в тих її (співпраці) межах, формах і змісті, яка допомагала їм вижити, а не задля того, щоб скоріше привести до перемоги Німеччину і допомогти ворогові; це не була свідома праця на ворога, на користь німецької влади, як писав дормастер, задля зміцнення його потужності, хоча опосередковано вона до певної міри і була такою...

Драматично і не менш трагічно склалася доля радянських військово-полонених. Їх утримували в спеціальних таборах, яких на теренах області було не менше 16. Окрім того, в області були ще й табори для «м/н» (тобто для мирного населення); таких тут було 4 — у Криворізькому і Софіївському районах та у Дніпропетровську по вул. Лагерній і на Ігрени¹⁵.

У них, в основному, були бранці, які потрапили в полон у ході літніх боїв на території Дніпропетровщини або в сусідніх областях. Проте достеменно відомо, що у 1942 р. після падіння Севастополя, скажімо, на Криворіжжі в селищі Залізничне (до війни ст. ім. Л. Кагановича) було створено табір, в якому перебували головно матроси-захисники морської фортеці. Втім, він був там не — довго, згодом полонених матросів «порозкидали» по різних таборах з тим, щоб вони не були всі разом; очевидно, що німці побоювалися навіть полонених героїв-моряків.

Найбільший табір був в обласному центрі в районі Тихвінського монастиря. За різними даними, в ньому перебувало не менше 40 тис. бранців, і 30 тис. з них, за даними судово-медичної експертизи, там знайшли

свою смерть: одні були закатовані і розстріляні, інші померли від ран, хвороб та нелюдських умов існування. Тисячі їх померло і в інших таборах.

Тяжка і трагічна доля спіткала і євреїв області. Фашистська ідеологія не знаходила для них бодай маленької ніші в межах Великого Райху. Євреї підлягали суцільному винищенню з метою «остаточного вирішення єврейського питання». Методично втілюючи в життя такі плани, в області була проведена ціла низка каральних заходів проти євреїв. Практично в усіх містах області окупанти влаштували на них тотальне полювання. Та, перш за все, їх було взято на ретельний облік. А згодом почалося методичне і цинічне винищення цієї людності. Винищували всіх, як казали, «під корінь, щоб і сліду не залишилося». Іншими словами, йшлося про етночистки, які вилилися в брутальний етноцид. Є підстави стверджувати, адже автор опитав десятки свідків тих подій, що перші такі жакливі акції розпочалися в Правобережній частині області в селах колишнього Сталіндорфського району — єдиного в 30 роки ХХ ст. в області єврейського національного району¹⁶. Саме тут в селах і колгоспах «Роте фане» («Червоний прапор»), «Нойес лебен» («Нове життя»), «Нойес дорф» («Нове село»), Лошкарьовка та інших вже в кінці серпня — на початку вересня 1941 р. з'явилися німецькі спецкоманди, які разом з місцевими помічниками (поліцаями) зганяли євреїв у колони біля сільрад або шкіл, а згодом, не гаючи часу, як правило, за околицями сіл, безжалісно знищували. Та попередньо перед цим забирали усі речі.

У цьому районі в довоєнний час євреї склали більшість серед усього населення. Та після війни їх там практично не залишилося жодного, а села, в яких вони жили, згодом отримали інші назви. Не випадково в документі, що подає загальні відомості про жертви серед *цивільного населення* області в розділі «вбито і замучено мирних громадян», кількість таких у цьому районі в порівнянні з іншими районами перевищує в декілька разів: тут окупанти винищили мирних громадян більше ніж в будь-якому іншому — 3911, а всього в 26 районах області — 16468. Тут порівнюються лише сільські райони області без урахування міст. Документ, на який посилається автор, як виявилось, не носив ще доконано завершеного вигляду. Це — робочий, підготовчий документ, копія.

І все ж він дає уявлення про події в Сталіндорфському районі та дозволяє зробити порівняння і певні узагальнення¹⁷: цілком очевидно, що сумну «першість» цей район займає тому, що там жили переважно євреї.

Згодом акції з винищення євреїв перекинулися в Кривий Ріг, Широке, Інгулець, Дніпродзержинськ, Нікополь і Дніпропетровськ. На Криворіжжі екзекуції відбувалися біля шурфів шахт. Так, у районі селища ім. Талахова, (нині — ім. Т. Шевченка) саме біля шахти № 5 шурф, як свідчать очевидці,

«був забитий трупами невинних євреїв — сюди після розстрілу скидали жінок, дітей, стариків»... Знищено євреїв того погожого осіннього дня 1941 р. було не менше 2000. «Їх гнали колоною по 4 чоловіки в ряд, а колона була метрів 500... За пішою колоною їхали брички... на них знаходилися старі чи хворі євреї, які, непевне, не могли йти. Після бричок з євреями йшла колона червоноармійців, багато з яких були поранені... Що це за люди у військовій формі — євреї, комісари, командири? — ніяких версій не чув до цього часу», — згадує очевидець тієї події А. Немченко і продовжує: «Біля шурфу німці встановили 2 кулемети. Декілька німців одягли протигази, взяли відра і пішли в балку. Там вони почали збирати дітей... і підносити їх до німців з відрами. Ті виймали з відер щітку (квач) і ширяли ним в обличчя дитині. У відрах вірогідно була сильна отрута тому, що діти миттєво ціпеніли і їх кидали на підводи... а потім підвозили до шурфу і кидали в нього. Тих, хто не віддав дітей били в обличчя прикладом рушниць... а потім забирали дітей... Після страти першого гурту, трупи скидали в шурф... По закінченні в шурф було кинуто декілька гранат. Потім під'їхали дві вантажівки, з яких поліцаї скинули в шурф сіль (це я встановив по залишках солі біля шурфу через декілька днів). Інші поліцаї копали 4 ями на невеликій відстані від шурфу, потім підвезли 4 авіабомби (а може артилерійські снаряди) і... підірвали»¹⁸. Так окупанти намагалися знищити сліди злочину, проте поголос про цю екзекуцію миттєво пішов містом, адже свідків тієї події було дуже багато. Тактика й організація винищення євреїв області була однотипна і проводилася за усталеною схемою: оголошення коменданта про необхідність — під загрозою смерті! — зібратися у визначеному місті із зазначеними в оголошеннях речами (серед яких обов'язково й цінні речі!), а потім етапування під дулами автоматів до місця масових страт. Зауважимо: євреїв німці знищували головно *масово* і до певної міри демонстративно, посилаючи решті населення, що перебувало під окупацією, знак: ось що може статися з усіма, хто буде чинити спротив новій владі або порушувати її закони і розпорядження. Прикро, але факт: в акціях з винищення євреїв брали участь і місцеві. Принаймні у конвоюванні їх до місць страти, в облавах на них, у мародерстві тощо. Як свідчать очевидці, поліцаї брали в цих акціях активну участь, але безпосередньо в розстрілах участь не брали; свідчень про це не має, проте є масові свідчення про те, що місцеві поліцаї активно грабували євреїв, а потім приторговували на базарах «реквізованими» речами, міняли їх на самогон та харчі і при цьому, не криючись, казали, що це «все жидівське».

Доля військовополонених і євреїв заслуговує на копіткі розвідки та окремі розлогі новели. Та не менш вагомим підстави є й для того, аби спеціально було досліджено і широко висвітлено тему про долю дітей і жінок. Зокрема, щодо останніх, то варто акцентувати увагу бодай лише на

деяких сюжетах. Як постає із документів і свідчень очевидців у добу окупації, на плечі жінки впав величезний тягар; вона змушена була дбати не лише про себе, але й про сім'ю, доглядати й оберігати дітей і німецьких батьків, заробляти і знаходити, як і чим в умовах суцільного злидарювання їх прогодувати, як поповнити сімейні «закрома» тощо.

Із архівних документів, які несуть інформацію про демографічну ситуацію, випливає, що під окупацією жінок опинилося значно більше, а ніж чоловіків. Причому: їх було не взагалі більше, а більше саме в тому віковому діапазоні, який відносився до категорії «рабсила». Отож і тягар, який окупанти поклали на цю «рабсилу», перш за все, несли на своїх плечах в основному жінки. І особливо — на селі. Не випадково і серед остарбайтерів більшість складають жінки.

Проте є ще одне питання, яке довгі роки замовчувалося. Це питання про те, що жінки часто-густо зазнавали прямого сексуального насильства і наруги з боку загарбників, які вважали, що жінки — це їх законні трофеї. Вже після закінчення війни у спеціальних довідках-інформаціях про події в окупованих селах і містах області знаходимо безліч повідомлень про гвалтування жінок, про сексуальне рабство, про наруги над жінками і дівчатами. Особливе горе було молодим, вродливим і привабливим.

Усі вони перманентно перебували в першій — найвищій — зоні ризику. Найбільше знущань зазнали жінки від вояків фронтових з'єднань, які захоплювали в ході боїв села, селища і міста області. Так, у хуторі Грузькому Терноватської сільуправи окупанти, ледь увійшовши в село, згвалтували групою — 15 вояків — колгоспницю Гончаренко Дар'ю, а потім її розстріляли; та разом з тим тут «знасиловано іще було ряд колгоспниць»¹⁹. Не краща ситуація була і в сусідніх селах. Приклад, наведений вище, на жаль, далеко не поодинокий, а швидше типовий.....

Окрім того, документи донесли відомості і про інший бік справи, а саме про примусове захочення «жити з німцем» (або з поліцаєм). Щоправда, маємо у своєму розпорядженні й документи, які свідчать, що були й ті, хто самі шукали зустрічі з «панамі німцями (офіцерами)», у т.ч. і «заради налагодження знайомств для пропітання...». Та після визволення усіх їх, як сказано в одному з повідомлень, було покваліфіковано як «німецькіе подстилкі». Особливо важко з усіх точок зору було тим, хто жив у селах, де все на виду і всі про всіх все знають. Так, лише в с. Новолозуватка Криворізького району за актом, складеним 27.03.1945 р., «з німцями і німецькими офіцерами жили 34 жінки», а в с. Анастасівка 3 жінки²⁰. І це типова інформація. Як, до речі, і пояснення деяких з них: «... поліцай сказав, що як не буду, то здасть в етап»; «німець погрожував, що вб'є маму і тата...», «він (поліцай) мене і не питав, а тільки кричав, що видасть німцям, як комсомолку і вижене в лагерь...».

Зважимо й на те, що почасти від таких «зв'язків» ще народжувалися й діти, які згодом про своїх батьків воліли краще не згадувати, соромилися їх й усіяко уникали розмов на ці теми.

Шукаючи шляхів до виживання, частина міського населення переселялася в села. Частіш за все такі мігранти по суті поверталися до рідних місць: свого часу вони правдами і не правдами втекли від принад колгоспного життя й голодомору на підприємства міст і робітничих селищ. Але окупація змусила їх повертатися до села: тут біля землі було легше виживати. Німці не забороняли таку міграцію. Втім облік таких вели ретельно. Кожна сіль управа обов'язково подавала відомості про новоприбулих за усталеною формою: прізвище, ім'я та по батькові, рік народження, кваліфікація, партійність, місце народження, останнє місце роботи за радянської влади, місто (селище) з якого прибув до села, евакуйований чи самостійно вирішив поселитися в селі тощо.

Аналіз архівних джерел показує, що на Дніпропетровщині такий міграційний рух — із міст в село — набув масового характеру. Достеменно назвати кількість таких важко. Втім, що таке явище мало масовий характер свідчить, наприклад, аналіз списків новоприбулих до Березовської сільуправи Покровського району: в с. Широке прибуло 46 чол., в с. Березовку — 35... а всього, за іншими підрахунками, тільки в села цієї сільуправи і головно з Донбасу прибуло близько 500 чол.; переважна більшість приїжджала сім'ями, але були й одинаки. В списках новоприбулих було й чимало військовополонених, яких відпускали з концтаборів за умови, що вони повертаються лише у рідні села, стають на облік і працюють²¹. В 1941 р. на початку 1942 р. в громадських господарствах цієї ж управи їх було близько 300 чоловік... Цікаво, що в складених списках «місцевих військовополонених» є обов'язкова примітка про перебування в полоні, але ось серед таких Запорізького громадського господарства майже половина з 46 заявили, що вони в полоні не були...²². Якщо це дійсно так, то тоді виникає закономірне і логічне питання: якщо ті хто стали на облік були вояками Червоної Армії, але не були у полоні, то чому вони опинилися на окупованій території поза межами своїх військових частин? Це були ті хто потрапив в оточення, але уник концтабору чи не нароком в круговерті боїв і відступу армії відстав? А може свідомо кинув зброю і ім'я йому дезертир? Чи втратив документи про звільнення з табору? Принаймні аналіз джерел, які є в розпорядженні автора, відповіді на ці запитання не дають, але свідчать про інше: поміток у справах про новоприбулих — «в полоні не був» — є чимало.

Цікаво, що «на комісарів і політруків та комсостав» списки склалися окремо. В тій же Березовській сільуправі таких виявили 5 чоловік: «1. Никифоренко С. Л. — політрук істребительного батальону; 2. Василенко Н.А. — зводний командир; 3. Клименко А.І. — командир отделения;

4. Прищип І.С. — політрук звода; 5. Яровий С.І. — ст. лейтенант.»²³. Німці не випадково виявляли такий контингент. Та одночасно вони ретельно вишукували і тих кого «образила» радянська влада, а саме — розкуркулених, дезертирів, репресованих, ув'язнених та й загалом незадоволених «советами». Останні їм потрібні були для того аби опиратися на них та залучати таких до співпраці, на яку останні охоче йшли. Так тільки в Дніпродзержинську підпільники виявили чимало осіб, які пішли служити окупантам: 157 в поліцію, 117 інженерно-технічних працівників та 217 осіб які працювали на різних посадах, у тому числі і на керівних²⁴.

Неблагонадійних членів партії, активістів, комсомольців, керівний склад і комсостав армії — обліковували і ставили під пильний нагляд. А найбільш ідейно — політично небезпечних вони, як правило ізолювали або тримали під контролем. Так, тільки в П'ятихатському районі було «відправлено до Дніпропетровська» для ретельної перевірки і фільтрації 206 осіб із 339 заарештованих членів і кандидатів в члени ВКП (б) та комсоставу²⁵.

Отже на підкупаційних землях Наддніпрянщини в 1941–1944 рр. опинилася значна частина цивільного населення. Не менше 80 відсотків його зазнали усіх жахів окупації. Німецька адміністрація розглядала цю людність, перш за все, як дармову робочу силу, усіяко його контролювала та уярмлювало; воно ж в свою чергу шукало усіяких шляхів до виживання: їхало до Німеччини, вимушено йшло працювати до різних установ та шукало прихистку на селі.

¹ Історія міст і сел. УРСР. Дніпропетровська область. — К., 1969. — С. 40.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 2540, оп. 1, спр. 1, арк. 1–10.

³ Там само. — Ф. 2311, оп. 2, спр. 18, арк. 5.

⁴ Там само. — Ф. 2311, оп. 2, спр. 54, арк. 145; Ф. 2545, оп. 2, спр. 148, арк. 105.

⁵ Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 89.

⁶ ДАДО. — Ф. 2310, оп. 1, спр. 1, арк. 31.

⁷ Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 461.

⁸ Грозные версты. — Днепропетровск, 1985. — С. 127.

⁹ Історія міста Дніпропетровська. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 461.

¹⁰ Молодь України. — 1992. — 25 вересня.

¹¹ Дніпропетровську — 200. — Дніпропетровськ, 1976. — С. 85.

¹² ДАДО. — Ф. 2540, оп. 1, спр. 1, арк. 4–6.

¹³ <http://www.volksbund. — sachen.de>

¹⁴ ДАДО. — Ф. 2310, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ України) — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 19–21.

¹⁶ В 1941 р. цей регіон було перейменовано в Сталінський, а згодом у Лошкарьовський, а потім — ліквідовано, а його землі увійшли до Апостоловського, Криворізького та Софіївського районів (див.: «Відомості Верховної Ради УРСР. — 1945. — № 7–8. — С. 9.»).

¹⁷ ЦДАВОВ України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 58–58а.

¹⁸ Війна в пам'яті поколінь. — Вип. 2. — Кривий Ріг, 2010. — С. 26.

¹⁹ ЦДАВОВ України. — Ф. 4620, оп. 3, спр. 259, арк. 39.

²⁰ Там само. — Спр. 353, арк. 53.

²¹ ДОДА. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 127, арк. 1–3, 6, 13, 19.

²² Там само. — арк. 106, 23–29.

²³ Там само. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 127, арк. 6.

²⁴ Валерій Шайкан. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни. — Кривий Ріг, 2010. — С. 264.

²⁵ ДАДО. — Ф. 2311, оп. 1, спр. 99, арк. 79.

В статье на основе архивных документов затронуты некоторые вопросы жизни местного населения Приднепровья в период оккупации (1941–1944 гг.). В частности, это борьба за выживание, проявления адаптации, коллаборации, миграционные процессы.

Ключевые слова: оккупация, Приднепровье, борьба за выживание, регистрации, миграция, оstarбайтеры.

The article elucidates some questions of everyday life of local population of Dnipropetrovsk region during occupation (1941–1944) on the ground of documentary sources. Among all attention is focused on struggle for survival, adaptation, collaboration, migration processes.

Keywords: occupation, Dnipropetrovsk region, survival, registrations, migration, Ostarbeiters.

МІСЬКІ УПРАВИ В СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ ВЛАДИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ТА ПРОБЛЕМИ СЛУЖБОВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті розглядається проблема створення та функціонування міських управ, які діяли в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» в 1941–1944 рр.

Ключові слова: *окупація, міська управа, Райхскомісаріат «Україна», апарат влад.*

Однією із проблем історії нацистського окупаційного режиму встановленого в 1941–1944 рр. в Україні продовжує залишатись питання функціонування органів управління Райхскомісаріату «Україна» міського рівня. Існуючі дослідження стосуються переважно вищих органів управління^{1, 2}. Історіографічний доробок сучасних вчених можна доповнити публікаціями Т. Заболотної, у центрі уваги якої перебувають проблеми структури окупаційних органів влади у Києві³ та В. Дудник, яка розглядає діяльність Київської міської управи у перші місяці окупації, використавши у якості джерельної бази дослідження матеріали окупаційної преси⁴.

Відповідно до зазначеного, об'єктом даної публікації визначається нацистський окупаційний апарат влади, предметом — організаційна структура та особливості функціонування міських управ.

Міські управи створювались за ініціативою військових органів управління, ще до створення Райхскомісаріату «Україна». В окремих регіонах військова адміністрація представлена VII відділами фельд- та ортскомендатур проіснувала майже рік, після чого відповідні території були передані цивільним установам Райхскомісаріату.

У перших наказах виданих військовими комендатурами, повідомлялося про перехід певного населеного пункту під її владу. Цей наказ оголошувався серед німецьких військових частин та присутніх у місті установ. Так, у наказі № 1 від 11 вересня 1941 р., який було видано ортскомендатурою у Миколаєві повідомлялося, що наказом по фельдкомендатурі № 193 її призначено керувати містом. У цьому ж наказі визначався порядок проведення реквізицій та конфіскацій, отримання наказів військовими частинами, встановлювався час перебування військовослужбовців на вулицях, регулювався порядок зайняття військовими частинами житла, про проведення затемнення, часу прийому хворих міськими лікарями, використання робо-

чих команд євреїв та військовополонених тощо. Таким чином, в одному наказі врегульовувалося відразу 9 питань, у яких чітко визначався порядок життя у місті⁵. За кілька днів один із пунктів попереднього наказу, який врегульовував питання використання єврейських робочих команд був відмінений, оскільки передбачалась «евакуація» євреїв⁶.

Для управління підлеглими місцевими адміністративними органами влади військовими комендантами видавалися накази та розпорядження. При цьому, видавалися як акти індивідуального рівня так і нормативні документи, що охоплювали відразу ряд питань. Частина розпоряджень виготовлялись типографським способом та перекладалась на українську мову. Так, польовою комендатурою № 679, що дислокувалася в Запоріжжі було видано ряд постанов, кожна з яких врегульовувала кілька проблем. Зокрема, у постанові № 7–42 від 27 квітня 1942 р. порушувались такі питання: «1. Постанова про ремісництво; 2. Про ненімецькі фільми; 3. Забезпечення утриманців загиблих та тих, що втратили працездатність у боротьбі з партизанами; 4. Право районних шефів та посадників (керівників міст — *Авт.*) на оштрафування за порушення порядку; 5. Обов'язки відмічатися і нагляд за новоприбулими; 6. Нагляд за могилами німецьких бійців; 7. Вбирання падла; 8. Про одруження; 9. Школи; 10. Користування профілірованими ґрунтовими дорогами; 11. Бувші червоноармійці; 12. Дозвіл на рух через кордон; 13. Виплата видатків, витрачених в службових поїздках службовцям українських самоуправлінь; 14. Плата за користування цивільними кіньми і машинами; 15. Страхування на випадок хвороби; 16. Забезпечення сімей робітників, завербованих на роботу до Німеччини і т.д.»⁷.

Ортскомендатури часто передислоковувалися. Покидаючи «насаджені» місця вони передавали справи іншим комендатурам. Так, ортскомендатура № I/853 у м. Миколаєві вже наприкінці вересня 1941 р. була переведена до іншого місця, а відтак передала справи ортскомендатурі № I/272 (V)⁸. Рівень правонаступництва між двома військовими установами був досить високий. Комендатура № I/272 (V) продовжувала працювати, видаючи практично ідентичні накази, що врегульовували як військові так і цивільні справи. При цьому фактів «повторів» та дублювання вже прийнятих наказів у її діяльності не спостерігається. Вона ж передала владу цивільній адміністрації генерального округу «Миколаїв». Після цього усім військовослужбовцям та військовим установам було заборонено без посередництва гебітс-комісаріату мати будь-які стосунки з місцевими (українськими) органами влади.

Після передачі відповідних територій цивільній адміністрації, остання «просіювала» кадровий склад міських управа, часто-густо змінюючи його. Характерно, що перші заходи цивільної адміністрації Райхскомісаріату фактично повторювали попередні дії військових. Гебітскомісаріати збирали

статистичні дані, які у свій час вже були отримані військовими. Дублювалась значна кількість наказів та розпоряджень. Останні обставини засвідчують наявність певних відомчих непорозумінь, а також відсутність реальної передачі справ військовими управліннями своїм цивільним колегам.

Створені під керівництвом німецьких служб органи місцевого управління мали різну організаційну та адміністративно-територіальну структуру. Станом на 13 жовтня 1941 р. у складі Київської міської управи було утворено 11 районних управ (Богданівську, Подільську, Софіївську, Печерську, Шевченківську, Залізничну, Ярославську, Володимирську, Святошинську, Дарницьку, Київську)⁹. Станом на 1 серпня 1942 р. у складі міської управи перебувала Куренівська управа, а от Київської вже не існувало¹⁰. Куренівська управа була створена 24 жовтня 1941 р. шляхом поділу Подільського району¹¹. У червні 1943 р. у Києві було утворено 5 районів: Київ-Центр (Шевченківський), Київ-Ост (Дарницький), Київ-Вест (Володимирський), Київ-Зюд (Ярославський), Київ-Норд (Подільський)¹².

Станом на 6 жовтня 1941 р. у складі Київської міської управи діяли відділи: фінансовий, культури та освіти, охорони здоров'я, пропаганди та преси, праці, кадрів, суспільної опіки, міських підприємств, торгівлі та харчування¹³.

Станом на 1 серпня 1942 р. в організаційній структурі міської управи перебували відділи: транспортний, адміністративний, ремісничий, контрольно-інспекторський, паливний, статистичний, зв'язку, правничий, а також управління міського інженера¹⁴. Таким чином, відділи інформації, кадрів та праці були ліквідовані. Із 17 квітня 1942 р., відповідно до розпорядження штадткомісара прийом на роботу та звільнення проводився виключно через Біржу праці¹⁵.

У структуру Запорізької міської управи входили відділи: загальний (який складався із ЗАГСу та консультаційного бюро), адміністративно-господарський, фінансовий, міського господарства, соціального забезпечення, охорони здоров'я, ветеринарний, торговий, промисловий, сільськогосподарський, транспортний, будівельний, народної освіти, а також житловий підвідділ та підвідділ міських підприємств.

Окреме місце у структурі Запорізької міської управи займала поліція з 30 працівниками, серед яких значились: начальник поліції та його заступник, начальник політичного та кримінального відділів із відповідними слідчими, начальник паспортного столу з паспортистами. У штатному розписі управи перебувала допоміжна поліція з 200 поліцаями, 16 осіб з яких займали керівні посади. Поліційним органом вважалася і пожежна охорона Запоріжжя з 47 працівниками. Всього, в міських поліційних органах Запоріжжя перебувало 247 осіб. Разом з поліційними формуваннями в

Запорізькій міській управі станом на I квартал 1942 р. нараховувалось 497 працівників¹⁶.

Свої особливості мав процес формування Вінницької міської управи, яка до 1 листопада 1941 р. мала назву «Тимчасове Самоврядування Міста». Наказом № 75 від 1 листопада 1941 р. по Вінницькій обласній управі було утворено Вінницьку міську управу. Причина цього реорганізаційного кроку вказана в тексті наказу — «Внаслідок того, що незалежне існування Самоврядування м. Вінниці зустріло низку труднощів, які негативно відбивались на вирішенні питань як міського так і обласного значення, виникло питання про злиття органів самоврядувань і про підпорядкування міста Вінниці Обласній Управі з реорганізацією «Тимчасового Самоврядування міста» в «Вінницьку міську управу»¹⁷.

Після проведеної реорганізації Вінницька міська управа складалася з головного управління та відділів: загального відділу (секретаріат та нотаріальне бюро), культурно-шкільного, медично-санітарного, соціального забезпечення, торгівлі і постачання, міського господарства (група промислових підприємств, група комунальних підприємств, земельна група, група благоустрою, група бухгалтерії, паспортно-реєстраційного бюро, господарчої групи)¹⁸.

Організаційна структура Вінницької міської управи була доопрацьована і 5 травня 1942 р., після погодження з міським комісаром у ній з'явилися житловий та фінансовий відділи з бюджетним та податковим підвідділами. Земельна група підпорядковувалася відділу міського господарства. До складу житлового відділу входив госпрозрахунковий підрозділ — будівельна контора. До складу медико-санітарного відділу увійшла ветеринарна інспекція. Паспортно-реєстраційний відділ увійшов як паспортний підвідділ до складу загального відділу¹⁹. Всього станом на 1 травня 1942 р. у складі Вінницької міської управи працювало 406 осіб, з яких апарат управління становив — 145, а зовнішній апарат — 261 особу²⁰.

Організаційна структура місцевих управ за наказами німецьких керівників зазнавала постійних реорганізацій. Одним з перших у грудні 1941 р. був ліквідований відділ пропаганди Київської міської управи. Офіційною причиною став той факт, що начальник відділу допустив «розвал роботи», внаслідок чого було надруковано відозву до української молоді від неіснуючої організації. На його місці був створений відділ інформації²¹, який згодом на правах секції інформації підпорядковувався відділу культури та освіти.

За планами німецьких чиновників управлінський апарат управ мав зменшуватись, але він навпаки, — постійно збільшувався та до того ж розростався усілякими відділами та підвідділами, секціями та підсекціями, а також різноманітними інспекціями. Так, станом на 31 січня 1942 р.

Вінницька міська управа складалась із загального відділу (34), культурно-світнього відділу (3 чол.), шкільної інспекції (5), відділу торгівлі та постачання (6), медично-санітарного відділу (6), ветеринарної інспекції (2), відділу міського господарства (10), відділу опіки (8), житлового відділу (80), паспортно-реєстраційного відділу (10), фінансового відділу (18), земельної групи (5), транспортного відділу (2)²².

Реорганізації управ тривали до останніх днів окупації. Так, відповідно до постанови голови м. Києва від 6 червня 1943 р. районні управи розподілялись на секції та підсекції. Для прикладу, Північна (Подільська) управа складалась з 12 секцій: адміністративна (підсекції: загальна, адміністративна, праці), шкіл та культури, охорони здоров'я, фінансова (підсекції: бюджетна, податкова та ревізійна), харчування та сільського господарства (підсекції: харчування, земельна), міських та господарчих підприємств, муніципальних садиб та приватного житлофонду, районний інженер, торгівлі, ремісництва та промислів, транспорту²³.

У окремих міських управах діяли відділи, які в інших аналогічних адміністративних органах не зустрічаються. Так, до організаційної структури Миколаївської міської управи входив контрольно-ревізійний відділ, керівник якого перевіряв правильність нарахування заробітної плати працівникам організацій та установ, підпорядкованих міській управі²⁴. У Полтавській міській управі в 1943 р. існував інспекторський відділ на який покладалося завдання виконання судових рішень²⁵. В окремих міських управах функціонували відділи реєстрації актів громадянського стану, які видавали різноманітні довідки, метричні виписки тощо²⁶. У більшості міських управ ці функції виконували інші відділи.

Німецькі керівники контролювали діяльність місцевих управлінців. Так, на персональний відділ Полтавської міської управи покладался обов'язок завести персональні справи як на службовців управи так і на працівників усіх підлеглих установ за спеціально розробленою картотекою. У персональних справах відображувався увесь службовий рух працівників, від їх прийому на роботу до звільнення. Усі керівники відділів управи подавали списки підлеглих працівників з усіма особистими даними, а також домашніми адресами. Їх також зобов'язували приймати на роботу робітників і службовців виключно через персональний відділ²⁷.

Відділами управи керував відповідний управлінець, а от частина структурних підрозділів могла перебувати у підпорядкуванні міського голови. Так, у Києві (станом на 10 листопада 1941 р.) безпосереднє керівництво відділом кадрів та правовим відділом залишалось за міським головою²⁸.

Керівник підрозділу повинен був мати безапеляційний авторитет. Поза ним не приймалося жодне рішення. Ініціатива підлеглих каралася. Без погодження з безпосереднім керівництвом заборонялося звертатися до

вищих за службовим статусом осіб. Це питання унаочнює один з наказів по відділу культури та освіти Київської міської управи від 22 липня 1942 р. № 637. Наказом оголошувалась догана директору оперети, який звернувся по службових справах до заступника голови міста. Реакція була миттєвою: «Директорові оперети п. Димнікову М.М., який 18.VII.-42 р. своїм листом за № 01/б звернувся в службових справах безпосередньо до заступника Голови міста п. Волкановича без погодження зі мною і без мого на це дозволу, повідомляючи лише в копії наказу секцію Мистецтв і Штадт-комісаріат, і цим порушив постанову Голови міста і відповідні мої накази щодо порядку листування, — оголошую догану». Керівник відділу міської управи ще раз нагадав підлеглим про порядок службового листування та звернень. Відповідно до цього наказу заборонялось звертатися безпосередньо і до нього, оскільки у штатному розписі відділу культури і освіти існували посади інспекторів²⁹.

Жодне з рішень прийнятих керівником органу місцевого управління не дозволялось оспорювати або критикувати. «Прошу всіх заходів вжити щоб викоринити панібратство. Начальник діє одноособово і його наказ не підлягає ніякій критиці, а тільки виконанню. Обов'язково слідкуйте, аби Ваші накази в термін виконувались і добросовісно. Авторитет Начальника, в першу чергу, залежить від дисципліни. Я буду рішуче боротися зі всяким панібратством, групівщиною, неорганізованістю роботи і, в першу чергу, відповідальність за це несуть самі керівники», — пояснювалось у тексті одного з наказів по Київській міській управі³⁰.

Відповідно до тогочасних інструкцій, тимчасових правил та інших нормативних актів органи працівники органів місцевого управління мали працювати ефективно, без бюрократичної тяганини. «Забезпечте чемне і гідне поводження з відвідувачами», — так інструктував підлеглих голова управи м. Києва. Надаючи вказівки щодо ведення ділового листування він пропонував оформлювати його у стислому й конкретному вигляді: «Всяку історичну писанину, непотрібні пояснення та запитання, непринципові й неділові доповіді пропоную з практики вивести». Усі офіційні звернення, що направлялися німецьким органам влади мав право підписувати лише керівник управи³¹.

З особливою прискіпливістю німецькі управлінці ставились до проблем дотримання трудової дисципліни у органах місцевого управління. Практично в усіх тогочасних нормативних актах з цього приводу зазначалося: «Гебітскомісар звернув увагу на те, що в установах м. Переяслав і на підприємствах до цього часу є недостатня дисципліна. Робітники і службовці на роботу з'являються з запізненням, перерву на обід роблять як коли забажається, а також із роботи йдуть несвоєчасно». Для покращення ситуації із трудовою дисципліною було введено звуковий сигнал — «гудок»³².

Одним з основних структурних підрозділів міських управ став адміністративний відділ. Так, 11 вересня 1941 р. міський голова Вінниці отримав доповідну записку керуючого справами у якій зазначалося: «На сьогодні створилося неможливе становище з таким важливим питанням як підтримка порядку в м. Вінниці.

Міліція має настанову нести виключно вартову службу і всіх хто звертається до неї із заявами про крадіжки, бійки та інше, — відсилає до Самоуправління «по належності».

Існуючий карний відділ завалено такими заявами і він по своїй структурі не має ніякої можливості займатися розглядом цих заяв, поскільки компетенція його зовсім інша.

Відсутність такої служби, яку за дореволюційних часів несла поліція, в час існування Укр. Нар. Республіки — міліція і за радянських часів — міліція тобто: нагляд за виконанням постанов і притягнення до відповідальності винних в порушенні, боротьбу з крадіжками, тобто службу порядку приведено до такого стану, що грабежі, самоуправство, непідкорення вимогам санітарної інспекції набуло масового характеру.

Тому виникає потреба створити такий орган в функції котрого входило б підтримання порядку в м. Вінниці.

Таким органом повинен бути адміністративний відділ міського Самоврядування. Положення про цей відділ і структуру його додаю.

Що до карного відділу, — то постільки функції його цілком входять до Адміністративного відділу — як частина роботи, вважаю доцільним ліквідувати»³³.

Отже, автор проекту вважав за необхідне передати адміністративному відділу завдання підтримання порядку в місті. Проте під час роботи над проектом з нього було викреслено ряд положень, зокрема, пропозицію щодо створення слідчого відділу і завдання проведення слідства про «грабежі, розбої, вбивства» та дії щодо розшуку пограбованого майна і злочинців³⁴.

Загалом, на адміністративні відділи міських управ покладалися завдання у житловій сфері: контроль за умовами проживання мешканців будинків та утримання ними майна, перевірка роботи двірників; у галузі санітарії та охорони здоров'я: контроль за санітарним станом будинків, житлових приміщень, примусова госпіталізація «заразно хворих»; у галузі ветеринарного догляду: контроль за виконанням розпоряджень про заборону незаконного забою тварин, реєстрацію собак та коней; у галузі зовнішнього упорядкування міста: контроль за роботою будинкоуправлінь. Окрім цього на адміністративні відділи покладалися обов'язки контролю за додержанням протипожежної безпеки, питань з прописки та виписки мешканців міста, надання допомоги торгово-промисловій поліції щодо контролю за роботою базарів³⁵.

Ще однією ділянкою роботи, яка доручалася адміністративному відділу став облік жінок, які займалися проституцією. Облік цих жінок мав ретельний характер, перевірялися їх родинний та матеріальний стан. У інструкціях про проведення обліку зазначалося про недопустимість помилок, адже «неправдиве занесення до списків проститутток це є велика образа честі жінки»³⁶. За подання неперевіреної інформації або її приховування передбачалася кримінальна відповідальність. Адміністративний відділ зобов'язувався забезпечити явку цих жінок на щотижневі медичні огляди, а у разі їх відмови мав право звертатися за допомогою до міської поліції.

При відділі існувала посада виконавця, на якого покладався обов'язок виконувати різні адміністративні стягнення, здебільшого грошові штрафи, які накладалися відповідними постановами голів управ³⁷. Законність винесення постанови про накладення адміністративного стягнення перевіряв юридичний консультант управи, після чого направляв відповідну копію виконавцю відділу³⁸.

Певний час під керівництвом адміністративного відділу здійснювалась конфіскація майна осіб, які без відповідного дозволу виїздили з населеного пункту або ж ухилялись від відправки на роботу. Проте у жовтні 1942 р. це право було скасоване. Конфіскація зазначеного майна здійснювалась виключно на підставі рішень німецьких судових установ³⁹.

Через адміністративний відділ проходили рішення про застосування до осіб, які вчиняли певні правопорушення застосування такого виду покарання як направлення до табору примусової праці. За хуліганство, виготовлення та продаж самогону, образу службової особи до винного направляли в цей табір строком на 2 тижні. У більш складних випадках пропонувалося звертатися до штадткомісара, який мав право направити до табору примусової праці на 4–6 тижнів⁴⁰.

З метою однакового застосування адміністративних покарань 15 квітня 1942 р. було прийнято Тимчасове положення про заходи адміністративного покарання у м. Києві. Відповідно до цього нормативного акту адміністративне покарання застосовувалось до осіб, які: зневажливо поводити себе в церкві та під час релігійних обрядів; зневажливо ставились до приватних осіб та органів міського самоврядування; не виконували законних розпоряджень представників органів управління; скоїли хуліганські вчинки, які порушують громадський спокій і лад та зневажають суспільство; вчинили бійки та наклепи; вчинили непристойні надписи та малюнки у громадських місцях, «якщо вони не скеровані проти представників влади та не мають політичного змісту»; жебрачили; з'являлися у громадських місцях у стані сп'яніння; порушили правила торгівлі та промислів; порушили санітарні, будівельно-технічні та протипожежні правила, а також правила проживання у будинках та риболовства; подавали неправдиві відомості під час прийому

на роботу; ухилялись від реєстрації на біржі праці або відмовлялись від наданої роботи⁴¹.

Для забезпечення виконання постанов Київської міської управи при її адміністративному відділі було створено бюро виконавців постанов голови м. Києва та підлеглих йому районних управ⁴². З метою правильного й однакового застосування заходів адміністративного впливу головою Київської міської управи було прийнято постанову про затвердження «Тимчасового положення про заходи адміністративного покарання в м. Києві» та доданий до нього «Перелік дрібних правопорушень, за вчинення яких застосовуються заходи адміністративного покарання»⁴³. Право накладати адміністративні покарання мали міський голова за поданням адміністративного відділу управи, а також голови районних управ за поданням начальників охоронної поліції⁴⁴.

Для більш ефективного виконання вказівок місцевої влади та контролю за населенням у Київській міській управі було запроваджено дільничну інспекцію приватного сектору, на яку покладалося завдання:

«а) догляд за виконанням окремих доручень адміністративного відділу щодо прописки та виписки населення, яке мешкає в будинках приватного сектору, відповідних дільниць, а також в справах пашпортизації цього населення,

б) догляд за набором на роботу осіб, які мешкають у будинках приватного сектору,

в) догляд за затемненням будинків приватного сектору згідно встановлених правил,

г) догляд за обліком різного майна, що знаходиться в будинках приватного сектору та підлягає обов'язковій реєстрації, як наприклад: друкарські машинки та інші множильні апарати, радіоапаратура, безгосподарче майно,

д) догляд за обліком різних тварин у будинках приватного сектору,

е) видача мешканцям у будинках приватного сектору довідок про мешкання в даному приміщенні, про родинний стан, про перебування на утриманні, про заняття випадковою особистою працею (поденники, хатні прачки, домашні вчителі та інші), про смерть тощо».

Одна дільнична інспекція припадала на 400 будинків, для чого районні управи розподіляли належну їм територію на відповідні ділянки, в залежності від розміщення садиб та кількості населення. Роботу дільничних інспекторів (з точки зору законності та одноманітності практики) контролював адміністративний відділ управи. У межах дільниць створювались відповідні канцелярії, у яких проводився прийом населення. Усього по м. Києву було введено 30 посад дільничних інспекторів. У Шевченківському та Богданівському районах, зважаючи на невелику кількість садиб приват-

ного сектору ці посади не вводились, а функції інспекторів передавались працівникам житлового відділу⁴⁵. Таким чином, інститут дільничних інспекторів став найнижчою службовою інстанцією, яка контролювала населенням, від його прописки до зайняття проституцією

Важливою складовою частиною органів місцевого управління стали контрольно-інспекторські відділи, що були створені у деяких управах. Так, перевіркою проведеною відповідним відділом Київської міської управи було виявлено ряд недоліків та грубих порушень посадових обов'язків окремих працівників Залізничного району, дії яких ознаки злочину. Виявилось, що керівник житлового відділу районної управи привласнив шестикімнатну квартиру, безпідставно виселивши з неї мешканців. Зайняту квартиру за кошти житлового відділу було відремонтовано. Окрім цього, спільно з керівником будинкового управління він продав 300 кг. комбікорму, який був виданий для стимулювання праці візників. Враховуючи ці обставини Київський міський голова зобов'язав районне керівництво звільнити цих осіб з роботи та передати справу до поліції безпеки⁴⁶.

Одним з напрямків діяльності міських управ став тотальний контроль за місцевим населенням. Тому паспортно-реєстраційні заходи стали невід'ємним атрибутом роботи міських управ. Переписи населення, постійні зміни у видачі документів, що засвідчували особу — явище характерне для усіх без винятку відповідних органів управління. Окрім того, штрафи за порушення встановлених правил видачі паспортів, прописки стали важливим джерелом поповнення місцевих бюджетів. Так, за серпень 1943 р. паспортно-реєстраційний відділ Вінницької міської управи отримав 13548 крб (штрафи, плата за видачу паспортів та довідок)⁴⁷. За відсутність прописки накладався штраф у сумі 300 крб, а у разі несплати визначених коштів особа підлягала покаранню у вигляді примусових робіт строком на 2 місяці⁴⁸.

Майже в усіх міських управах діяли відділи суспільної опіки. На цей відділ покладалися завдання соціального забезпечення вразливих категорій населення — пенсіонерів, інвалідів, неповнолітніх. У підпорядкуванні цього відділу перебували будинки інвалідів. Особи, які мали право на певні виплати розподілялися наступним чином: пенсіонери за старістю, інваліди із загальних, професійних захворювань та нещасних випадків, «інвалідів імперіалістичної війни», «інвалідів Червоної армії» (за період з 1 березня 1923 до 1 січня 1939 р.), військовослужбовців «сторожевої служби» (очевидно прикордонної служби — *Авт.*). Було передбачено необхідність розроблення тимчасового положення про пенсії, яке у кінцевому рахунку затверджувалось німецьким керівництвом. Відділ суспільної опіки проводив роботу по організації надання допомоги потерпілим від військових дій, вибухів, «репресованих советами» та погорільців. Окрім цього передба-

чалось надання допомоги «видатним українським діячам» та членам їх родин⁴⁹. На цей відділ покладался обов'язок організації допомоги родинам, члени яких виїхали роботу до Німеччини. Для цього проводилось обстеження матеріально-побутових умов проживання утриманців, формувалися відповідні списки тощо⁵⁰.

Про необхідність повноцінної роботи зазначеного відділу говорити зайве, адже за попередніми підрахунками міської управи лише у Києві восени 1941 р. нараховувалось близько 10 тис. дітей-сиріт. Проте, реальність вносила свої корективи у роботу відділу. Поряд з тим, що катастрофічно не вистачало коштів та матеріальних ресурсів, у наявності був і незадовільний професійний рівень його працівників. Критика, що прозвучала на їх адресу мала наступні підстави: а) несвоєчасність виконання районними відділами вимог міської управи щодо надсилання статистичної інформації; б) відсутність оперативності в роботі, зайва бюрократична тяганина та подвійне службове листування; в) відсутність відповідної уваги до відвідувачів та «різноманітність» рішень⁵¹.

У компетенції міських управ перебували питання налагодження господарської інфраструктури, контролю за санітарним станом міста. Для цього проводилися заходи з елементарної очистки міста від різноманітного бруду та непотребу, якого в умовах недавніх військових дій скопичилося доволі немало. Відповідали за цю ділянку роботи житловий відділ та будинково-управління⁵². З приводу санітарного стану міста та підтримки чистоти відбувалися неодноразові службові наради⁵³. Закінчувалися вони прийняттям «масштабних» рішень, які утім не підкріплювались конкретними матеріально-технічними ресурсами і зводилися здебільшого до адміністративних заходів.

Керівники та співробітники міських управ одержували грошову винагороду і продовольчі картки, що давало їм можливість утримувати свої родини. Відповідно до розпоряджень райхскомісара про порядок оплати праці, що поширювались на «всі установи та німецькі військові організації, включаючи українські управи та заготівельні організації, які працюють з німецьким завданням, а також виробництва, які працюють для німецького цивільного управління чи військового командування, якщо в них зарплата та робочі умови не врегульовані окремими розпорядженнями», залежно від характеру роботи усі категорії працівників розподілялись на 8 груп.

До першої групи належали «наукові та технічні службовці» із закінченою вищою освітою, а також рівноцінні їм особи, які займали керівні посади та мали «особливі високоцінні досягнення». У розпорядженні Райхскомісара наводились приклади: «Керівник Українського Управління при Обласному Комісарі», бургомістри великих міст (понад 20000 мешканців), головні лікарі, головні аптекарі, керівники великих підприємств і т.п.

До другої групи службовців належали «наукові та технічні службовці» із закінченою вищою освітою, що займали посади керівників відділів в окружних управліннях, районні шефи, бургомістри середніх міст (від 10000 до 20000 мешканців), лікарі, педагогічний персонал ряду закладів освіти.

Третю групу становили «наукові та технічні службовці із закінченою вищою освітою на посадах референтів», технічні службовці із закінченою середньою освітою, районні шефи, бургомістри малих міст (менш як 10000 мешканців), завідувачі аптек, вчителі технічних шкіл.

Службовці, що займали «посади особливого значення» входили до четвертої групи. До них належали перекладачі, касири, фельдшери, зоотехніки, інспектори відділів тощо.

До п'ятої групи входили службовці «з ґрунтовними спеціальними знаннями» у галузі управління (працівники реєстратур, завідувачі канцелярій, бухгалтери, перекладачі (для розмов), майстри, завідувачі магазинів).

Шосту групу становили службовці, які могли виконувати роботу по «складанню документів за наданими вказівками, ведення особливих картотек, бухгалтерських переводів, рахунків, складання наказів та письмових розпоряджень, чистових листів на німецькій мові». Це були стенографісти, креслярі, машиністи, рахівники, виховательки дитячих садків.

До сьомої групи належали службовці з «постійною роботою в конторі, регістратурі, касах, бухгалтерії, канцелярії». На них покладалися завдання із ведення «письмових щоденників, списків з визначенням змісту, ведення простих картотек, контрольних списків, заповнення гербових паперів та складання статистичних циркулярів, завідування канцелярським устаткуванням, сортування листів».

Найнижчою за кваліфікацією визначалась восьма група службовців, які могли виконувати переважно «механічну роботу в конторі». До них належали посильні, прибиральники тобто — допоміжний персонал необхідний у будь-якій установі чи організації.

Для усіх категорій службовців встановлювався відповідний рівень оплати праці. Перша категорія службовців отримувала 1200, друга — 950, і відповідно — 750, 600, 480, 400, 340 та 280 крб. на місяць. Ставки по заробітній платі для євреїв становили 80%.

Тривалість робочого дня встановлювалась на рівні 48 годин на тиждень. Було передбачено додатковий робочий час на рівні 54 годин на тиждень. Розпорядженням вводились надбавки до заробітної плати за продуктивність праці, підвищення кваліфікації та володіння німецькою мовою (у залежності від «здібностей, досвіду і політичної благонадійності і при гарній поведінці»). Це питання вирішувалось німецьким керівником — генеральним комісаром або гебітскомісаром. Гебітскомісари мали право встановлювати нижчий розмір оплати праці⁵⁴.

Рішення у міських управах приймалися її керівником одноособово, після чого погоджувалось з німецькими управлінцями. Виключенням з цього правила стала Київська міська управа, де спостерігалися явища колегіальності, оскільки у її структурі існувала Президія, на затвердження якої направлялися різні вадливі питання⁵⁵.

Фінансові та фіскальні заходи міських управ спрямовувалися як на економічне пограбування та експлуатацію місцевого населення, так і на утримання наявної господарської інфраструктури, підтримки інвалідів, дітей-сиріт тощо. Цю ділянку роботи очолювали керівники фінансових відділів. З однієї сторони вони знаходились у підпорядкуванні голів міських управ, а з іншої — мали право звертатися у службових справах безпосередньо до німецьких управлінців, якщо на їх погляд рішення керівництва суперечило встановленим нормативно-правовим актам. Показовим у цьому плані є конфлікт між Вінницьким міським головою професором Севастьяновим та заступником начальника фінансового відділу старшим інспектором-ревізором Іларіоновим. Останній звернувся до штадткомісара Вінниці з доповідною запискою у якій повідомив про ряд порушень, вчинених міським головою, зокрема, відсутність погодження дій між керівником управи та відділом з питань фінансового характеру. Іларіонов повідомив, що голова міської управи на власний розсуд розв'язував певні фінансові питання. До того ж він заборонив фінансовому відділу вести службову переписку з штадткомісаріатом. Заступник начальника відділу звернувся до основної нормативної бази, яка врегульовувала компетенцію фінансового відділу — розпорядження фельдкомендатури № 1 «Про порядок урядування», опублікованому у місцевому виданні «Вінницькі вісті» від 1 жовтня 1941 р. У цьому документі вказувалося, що усі фінансово важливі рішення необхідно погоджувати з фінансовим відділом, керівник якого у разі заперечень має право звертатися до VII відділу фельдкомендатури або ортскомендатури. Тому, він прохав штадткомісара:

«1. Дозволити фінансовому відділу по спірним і незрозумілим питанням звертатися безпосередньо до штадткомісара.

2. Зобов'язати фінансовий відділ направляти копії ревізійних актів Штадткомісару.

3. Зобов'язати старосту м. Вінниці вирішувати фінансові питання лише після висновку фінансового відділу.

4. Вирішити чи має право староста м. Вінниці видавати знижки по безхозному рухомому майну, оренді торгових і жилих приміщень та іншим фінансовим операціям в необмеженому розмірі, чи мається певний встановлений ліміт.

5. Чи має право староста м. Вінниці вирішувати фінансові питання всупереч висновкам фінансового відділу»⁵⁶.

Зазначений конфлікт було розв'язано на користь фінансового відділу. Голови міських управ поза їх санкцією не мали права приймати самостійні рішення з відповідних питань.

Отже, міські управи були створені військовими комендатурами та передані цивільній адміністрації Райхскомісаріату «Україна» упродовж 1941–1942 рр. «Строкатий» характер організаційної структури міських управ свідчить про високий рівень самостійних дій місцевих німецьких керівників.

Жодного ступеня самостійності, навіть у розв'язанні дріб'язкових проблем міські управи не мали. Фактично, вони виконували роль допоміжних німецьких органів місцевого управління.

¹ Лисенко О., Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 762–769.

² Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944) // УІЖ. — 1997. — № 3. — С. 90–101

³ Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська. — К., 2006. — С. 769–774

⁴ Дудник В. Діяльність Київської міської управи у перші місяці фашистської окупації // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 2. — С. 205–213.

⁵ Наказ № 1 по оргскомендатурі № І/853 (м. Миколаїв) від 11 вересня 1941 р. — Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-1432, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁶ Наказ № 2 по оргскомендатурі № І/853 (м. Миколаїв) від 11 вересня 1941 р. — ДАМО. — Ф. Р-1432, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁷ Розпорядження № 7–42 польової комендатури № 679 від 27 квітня 1942 р. — Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 19, 20.

⁸ Наказ № 6 по оргскомендатурі № І/853 (м. Миколаїв) від 27 вересня 1941 р. — ДАМО. — Ф. Р-1432, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

⁹ Постанова Київської міської управи № 13 «Про утворення районних управ м. Києва» від 13 жовтня 1941 р. — Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4, арк. 227.

¹⁰ Список районних управ, їх керівників та заступників станом на 1 серпня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5, арк. 43.

¹¹ Постанова № 52 Київської міської управи від 24 жовтня 1941 р. «Про утворення Куренівської районної управи шляхом роз'єднання Подільської Управи на дві управи». — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

¹² Розпорядження голови м. Києва № 187 «Про присвоєння назв районам м. Києва» від 18 червня 1943 р. — ДАКО. — Ф. Р-2360, оп. 14, спр. 51, арк. 5.

¹³ Постанова № 12 Київської міської управи «Про затвердження відділів Київської міської управи, керівників цих відділів та їх заступників» від 6 жовтня 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5, арк. 7.

¹⁴ Список відділів міської управи м. Києва, їх керівників та заступників станом на 1 серпня 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5, арк. 42.

¹⁵ Наказ № 80 голови м. Києва від 17 квітня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1, арк. 60.

¹⁶ Штатное расписание по Запорожской городской управе на I квартал 1942 г. — ДАЗО. — Ф. Р-1433, оп. 3, спр. 1, арк. 34–37.

¹⁷ Наказ № 75 від 1 листопада 1941 р. по Вінницькій обласній та міській управах. — Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. Р-1311, оп. 1, спр. 286, арк. 102.

¹⁸ Персональний склад урядовців Вінницької міської управи відповідно до затверджених п. Міським комісаром штатів міської управи з 1-го травня 1942 р. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2, арк. 2–8.

¹⁹ Наказ по Вінницькій міській управі від 4 травня 1942 р. № 41. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2, арк. 9.

²⁰ Структура та штати Вінницької міської управи з 1 травня 1942 р. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2, арк. 10.

²¹ Постанова № 275 голови міста Києва «Про ліквідацію відділу пропаганди управи» від 19 грудня 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

²² Наказ № 9 по управі м. Вінниці від 31 січня 1942 р. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2 а, арк. 104.

²³ Витяг з наказу № 242 по Північній районній управі від 17 червня 1943 р. — ДАКО. — Ф. Р-2360, оп. 8, спр. 1, арк. 26.

²⁴ Резолюція керівника контрольно-ревізійного відділу Миколаївської міської управи на копії тарифних ставок оплати праці від 28 серпня 1942 р. — ДАМО. — Ф. Р-2780, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

²⁵ Повідомлення інспекторського відділу Полтавської міської управи до суду від 26 липня 1943 р. — Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. Р-2360, оп. 1, спр. 7, арк. 12.

²⁶ Метричний випис з книги актів про смерть по м. Полтаві. — ДАПО. — Ф. Р-2360, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

²⁷ Наказ № 84 по Полтавській міській управі від 1 червня 1942 р. — ДАПО. — Ф. Р-2293, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

²⁸ Розпорядження № 4 голови м. Києва від 10 листопада 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

²⁹ Наказ по відділу культури і освіти управи м. Києва від 22 липня 1942 р. № 637. — ДАКО. — Ф. Р-2425, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

³⁰ Наказ № 522 голови м. Києва від 27 березня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2, арк. 72.

³¹ Наказ № 522 голови м. Києва від 27 березня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2, арк. 72 зв.

³² Наказ по Переяславській районній управі від 13 березня 1943 р. — ДАКО. — Ф. Р-2539, оп. 1, спр. 11, арк. 50.

³³ Доповідна записка керуючого справами Самоуправління голові Тимчасового Міського Самоуправління від 11 вересня 1941 р. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 10, арк. 6.

³⁴ Проект положення про адміністративний відділ. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 10, арк. 7, 8.

³⁵ Інструкція «Про переведення Райадмінвідділами управи м. Києва адміністративного догляду» від 4 листопада 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 12, арк. 26–31.

³⁶ Наказ по адміністративному відділу Київської міської управи № 868 від 26 серпня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 12, арк. 13.

³⁷ Постанова голови управи Куренівського району м. Києва № 201 від 5 грудня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 12, арк. 38.

³⁸ Службове подання юридичного консультанта виконавцю адміністративного відділу Куренівської районної управи від 30 вересня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 13, арк. 36.

³⁹ Постанова голови м. Києва № 197 від 7 жовтня 1942 р. «Про скасування інструкції від 4 серпня 1942 р. № 175 про порядок конфіскації майна». — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 13, арк. 39.

⁴⁰ Вказівка адміністративним відділам районних управ м. Києва від 26 грудня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 1, спр. 13, арк. 41.

⁴¹ Постанова голови м. Києва від 15 квітня 1942 р. № 70 «Про затвердження Тимчасового Положення про заходи адміністративного покарання в м. Києві». — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2, арк. 43–45.

⁴² Постанова голови м. Києва № 65 від 28 березня 1942 р. «Про затвердження Положення та Інструкції про виконавців постанов Голови м. Києва та голів районних управ». — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 92.

⁴³ Постанова № 70 голови м. Києва «Про затвердження Тимчасового Положення про заходи адміністративного покарання в м. Києві» від 15 квітня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 101.

⁴⁴ Постанова № 103 голови м. Києва «Про адміністративні покарання за втрату або незаконну передачу паспортів та тимчасових посвідчень особистості мешканцями м. Києва іншим особам» від 18 травня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 157.

⁴⁵ Вказівка керівника адміністративного відділу Подільського району Київської міської управи від 20 листопада 1942 р. про виявлення жінок, які займаються проституцією та план роботи по боротьбі з поширенням венеричних захворювань. — ДАКО. — Ф. Р-2360, оп. 7, спр. 6, арк. 98–100.

⁴⁶ Наказ № 140 по управі м. Києва від 28 серпня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 4, спр. 2, арк. 32.

⁴⁷ Матеріально-фінансовий отчет паспортно-регистрационного отдела Винницкой городской управы за август 1943 г. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 10, арк. 88, 89.

⁴⁸ Постановление № 304 паспортно-регистрационного бюро Винницкой городской управы № 304 от 14 октября 1943 г. — ДАВО. — Ф. Р-1312, оп. 1, спр. 10, арк. 112.

⁴⁹ Резолюція на доповіді заступника відділу суспільної опіки Київської міської управи від 26 грудня 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 3, спр. 1, арк. 1, 2.

⁵⁰ Наказ відділу суспільної опіки Куренівської районної управи «Про обслідування родин, осіб, що виїхали на роботу до Німеччини». — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 3, спр. 1, арк. 17.

⁵¹ Резолюція наради представників районних відділів суспільної опіки м. Києва, що відбулась 29 грудня 1941 р. при відділі суспільної опіки міської управи. — ДАКО. — Ф. Р-2362, оп. 3, спр. 1, арк. 9, 10.

⁵² Постанова № 10 голови міста Києва від 31 січня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 10.

⁵³ Рішення наради в справі поліпшення санітарного стану міста Києва від 2 січня 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 1, арк. 11–14.

⁵⁴ Розпорядження Райхскомісара України «Про врегулювання зарплати та умов роботи для всіх службовців з місцевого населення, що працюють у німецьких установах» від 19 лютого 1942 р. — ДАКО. — Ф. Р-2515, оп. 1, спр. 1, арк. 2–8.

⁵⁵ Постанова № 16 Київської міської управи «Про затвердження керівника правничого відділу» від 13 жовтня 1941 р. — ДАКО. — Ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4, арк. 224.

⁵⁶ Доповідна записка заступника начальника фінансового відділу Вінницької міської управи штадткомісару м. Вінниця. — ДАВО. — Ф. Р-1311, оп. 1, спр. 282, арк. 44.

В статье рассматривается проблема создания и функционирования городских управ, которые действовали в системе оккупационного аппарата власти «Рейхскомиссариата «Украина» в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: оккупация, городская управа, Райхскомиссариат «Украина», аппарат власти.

In this article is showing a problem of the building and function an urban menegment, what doing in the system of the ocyption aparat of the pawer Raixskomisariat «Ukraine» in 1941–1944 ycars.

Key words: ocyption, urban menegment, Raixskomisariat «Ukraine», aparat of the pawer.

СПАЛЕНІ СЕЛА (1941–1944 рр.): УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР ТРАГЕДІЇ

У статті на основі архівних документів, спогадів очевидців, краєзнавчих досліджень здійснений історико-статистичний аналіз проблематики населених пунктів, спалених під час каральних акцій в роки нацистської окупації України.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська окупація України, радянський партизанський рух, УПА, спалені села.

Те, що відбувалося на окупованій території України в роки Другої світової війни не вписується в жодні рамки уявлення про війну, які існували до 1941 року. З одного боку, керівництво нацистської Німеччини сплановано «очищало» майбутні території Великого Райху від «недолюдей» (євреїв, циган, слов'ян тощо), з іншого — кремлівський диктатор зі своїм оточенням розгорнув у тилу Вермахту таку безоглядну і провокаційну диверсійну війну, яка додатково стимулювала німців та їх союзників застосувати терор проти мирних мешканців.

На окупованій території тривало збройне протистояння між радянськими партизанами, УПА, Армією Крайовою й тилowymi частинами Вермахту. Кожна ворогуюча сторона у цьому протистоянні застосовувала терористичні засоби проти цивільного населення. Складовою цього терору було спалення сіл.

Воно цілком офіційно вважалося адекватним засобом боротьби проти нападів партизанів на установи окупаційної адміністрації або військові частини. Ще до початку німецько-радянської війни — 13 травня 1941 р. у Берліні було затверджено директиву «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» і про особливості повноваження військ», якою Вермахт зобов'язувався придушувати будь-який опір новому окупаційному режиму в середовищі цивільного населення і знищувати всіх запідозрених у симпатії до партизанів¹.

Заради справедливості слід зазначити, що радянські партизанські групи від початку війни і до середини 1942 р. майже цілковито склалися зі співробітників НКВС, яких залишали за лінією фронту (в Україні було залишено 1565 таких груп, чисельністю 34 979 осіб²) і які не мали особливих сентиментів до власних громадян, а тому зовсім не цуралися атакувати німців на відпочинку в селах³, прирікаючи місцевих мешканців на подальші репресії з боку гітлерівців.

У світі знають долю чеського села Лідице і французького села Орадур-сюр-Глан. Німці спалили ці села з сотнями мешканців. Але мало хто знає, що в Україні було спалено, за далеко не повними даними, 334 таких села⁴.

Тривалий час тема спалених сіл, зокрема справжніх причин та обставин їхньої трагедії, провокаційної ролі в цьому підпільних антифашистських формувань замовчувалася. І нині вона, зазвичай, не виходить за межі краєзнавчих студій.

Першим досвідом роботи над темою спалених сіл у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни стало створення в одному з експозиційних залів карти України з позначеними на ній місцями злочинів нацистів, зокрема переліку цих населених пунктів, систематизованих за областями, з фіксацією точної дати каральної акції та результатами трагічних наслідків. Подібне експозиційне рішення носить радше емоційний, ніж науково-дослідний характер. Науковці Меморіального комплексу, намагаючись заповнити дослідницьку прогалину, збирають матеріали та вивчають долі спалених населених пунктів. У цьому повідомленні здійснено спробу проаналізувати причинно-наслідкову залежність каральних акцій окупантів, а також представлені деякі результати пошукової роботи співробітників музею.

Бібліотечно-фондовий відділ музею має солідну підбірку опублікованих матеріалів про спалені села. Це перші реліквійні видання 1942–1944 років, складені на матеріалах повідомлень Радінформбюро, Надзвичайної Державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР по всіх областях України⁵. Значний фактичний матеріал представлений у газетному секторі фондозбірні — це газети «Радянська Україна», «Красная Звезда», «Правда», видання партизанських з'єднань і загонів, що діяли на території республіки — «Більшовик», «Щорсівець», «Червоне Полісся» та інші⁶. У музейних фондах Меморіального комплексу зосереджені також листівки, брошури, акти, спогади очевидців та їх нащадків⁷, котрі дозволяють відтворити основні етапи становлення досліджень терору проти цивільних мешканців українських сіл.

Ще в роки Великої Вітчизняної війни були опубліковані збірники документів, повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. Фактично першою спробою подати всі документи було видання збірника «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», що вийшов у 1963 році. У цій праці, підготовленій Інститутом історії партії ЦК Компартії України та Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, було представлено близько 300 документів, зокрема і матеріалів по спаленим

села. Видавалися різні публіцистичні матеріали, як всеукраїнського, так і місцевого значення. 1969 року вийшов з друку тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 років», в якому українські історики узагальнили свідчення по проблемі, що розглядається. Багато праць присвятили темі нацистського окупаційного режиму історики В. Коваль, М. Коваль, Т. Першина. Цінний матеріал для дослідників містить видання «Історія міст і сіл Української РСР» у двадцяти шести томах, що вийшло за загальною редакцією академіка П. Тронька, де викладена детальна історія кожного населеного пункту України, зокрема і в зазначений період⁸.

1987 року під головуванням Героя Радянського Союзу письменника Юрія Збанацького було випущено серію «Дзвони пам'яті» — збірники присвячені селам, знищеним гітлерівцями по областях України. Використання архівних документів і свідчень очевидців дало можливість авторам — письменникам і журналістам — розкрити трагічні сторінки подій Великої Вітчизняної⁹.

Нечисленні дослідження заявленої теми узагальнені у виданні «Вінок безсмертя: Книга-меморіал», що вийшла друком у 1988 році¹⁰. Авторський колектив очолював відомий письменник, дослідник багатьох трагічних сторінок української історії, зокрема Голодомору, Володимир Маняк, а головою редколегії був двічі Герой Радянського Союзу, відомий партизанський командир О. Федоров. Це була перша спроба звести воедино і увічнити в пам'яті народу спалені українські села. Видання містить цінні архівні документи, свідчення очевидців.

За даними видання «Вінок безсмертя» найбільша кількість спалених сіл у Житомирській області — 112, найменше у Львівській — 1, у дванадцяти областях не спалено ні жодного села. Загальна найбільша кількість знищених сіл припадає на Житомирську, Сумську, Чернігівську, Хмельницьку області, де були лісові масиви та дислокувалися великі військові сили радянських партизан, у польських повстанців та збройних сил націоналістичного спрямування.

Якщо звести відомості про спалені села у хронологічному порядку, то отримаємо таку картину:

Таблиця 1

Роки	Кількість спалених сіл
1941	8
1942	76
1943	170
1944	43

Враховуючи військову і політичну ситуацію в Україні в 1941–1944 роках, зазначимо, що найбільша кількість спалених сіл припадає на 1943 рік, найменша — на 1941 р., дату спалення 23 сіл встановити неможливо, 22 села палили двічі у різні дати, у різні роки.

Першим за хронологією в цьому сумному мартиролозі є село Баранівка Миргородського району Полтавської області. В експозиції залу «Нацистський окупаційний режим в Україні» представлена унікальна окупаційна листівка 1941 року, а в фондозбірні зберігається газета «Радянська України» за 1944 р., що з різних джерел розкривають хронологію цієї страшної події¹¹.

4 листопада 1941 року до села прибуло 6 німецьких військових з важливими документами для командування сухопутних військ, вони зупинилися у селі переночувати. До того моменту в селі не бачили жодного німця. Про появу гітлерівців у селі дізналися партизани, які в ніч на 5 листопада атакували будинок, вбили чотирьох німецьких військових та захопили документи.

Вдень 5 листопада 1941 р. Баранівку було оточено силами двох батальйонів 677-го саперного полку. Керував «антипартизанською операцією» місцевий гебітскомісар Гохман. Солдати зігнали селян на площу і вимагали видати партизанів та повернути захоплені документи. Не одержавши відповіді і не бажаючи шукати справжніх винуватців, вони розстріляли 10 заручників і спалили село¹². Пожежа не вщухала два дні. Горіло одне з найкращих українських сіл, засноване ще в першій половині XVII століття. Тарас Шевченко в цих місцях вивчав козацькі могили. До маєтку Василя Капніста, що був по сусідству, приїздив Державін. З Диканьки, Великих Сорочинців, Миргорода і Баранівки списував свої знамениті містечка й села Гоголь. Короленко, який жив неподалік, часто рушав на Псьол з баранівськими рибалками.

Отже, це було не лише каральною акцією, а й намаганням знищити душу народу, його культуру, генетичну пам'ять. З літа 1942 р. нацистський терор призвів до зростання опору. Якщо раніше партизанські групи склалися переважно зі співробітників НКВС та партійних функціонерів, то з 1942 року їх активно поповнюють місцеві мешканці — втікачі від вивезення на роботу в Німеччину, з голодуючих міст і таборів для військовополонених. Зростання опору відповідно посилило і німецькі репресії. Гітлерівські функціонери були впевнені, що спротив можна придушити лише масовими екзекуціями, стверджуючи, що «коли йдеться про радянське населення, не слід роздумувати над тим, розстрілювати чи не розстрілювати, коли маєш справу з росіянами, потрібно розстрілювати, і тоді буде порядок»¹³.

Одним із перших знищених разом із мешканцями сіл України стало село Кортеліси на Волині. У травні 1942 р. в селі сформувалася група колишніх компартійних функціонерів, червоноармійців-оточенців, які жили по навко-

лишніх селах, і декілька місцевих комуністів. Вони почали нападати на поліцейські дільниці. Зокрема, в ніч з 25 на 26 травня партизани атакували поліцейську залозу Кортелісів, що налічувала 11 осіб. Поліцейських убили, захопили 2 кулемети, чотири автомати і п'ять гвинтівок. Наступного дня — 26 травня німці спробували силою поліції та жандармерії містечка Ратне відновити гарнізон у селі, але партизани зустріли карателів вогнем¹⁴. Не вважаючи поліське село стратегічно важливим пунктом для себе, німці залишили Кортеліси в спокої й воно перетворилося на партизанську «столицю». Невдовзі навколишні ліси зайняло велике радянське партизанське з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О. Федорова, що прибуло з Білорусії. Партизани почали атакувати німецькі гарнізони в містечках і знищувати залізничне полотно. У відповідь командир 15-го поліцейського полку Голлінг наказав 22 вересня 1942 р. силами 3-го поліцейського батальйону оточити село Кортеліси і навколишні хутори Борки, Заболоття, Борисівку. Операція розпочалася вранці 23 вересня 1942 року. Людей вигнали з домівок до центру села, відібрали всю худобу і майно, яке повантажили на вози¹⁵. Після цього з натовпу «вичитали» прізвища тих селян, родичі яких служили в допоміжній поліції або співпрацювали з німецькою адміністрацією. «Вичитаних» відправлено до найближчого містечка, а більшість мешканців були загнані до будинків школи, церкви і ще декількох житлових будівель, що були підпалені. Хто не потрапив до смертоносного вогню, був розстріляний на сільському цвинтарі й нашвидкуруч закопаний у заздалегідь підготованих ровах¹⁶. Протягом дня в Кортелісах і на навколишніх хуторах було живцем спалено або розстріляно 2875 чол., а наступного дня — 24 вересня 1942 р. цілковито спалено все село¹⁷.

У роки нацистської окупації на Чернігівщині було повністю спаленого гітлерівцями 41 село. Цей північно-східний регіон України, який межує з Росією та Білорусією, вкритий великими лісовими масивами, що стали важливими базами для радянських партизанських з'єднань і диверсійних груп. Сучасні дослідники відзначають, що радянські партизани в 1942 р. були відносно впливовою силою лише у північно-східному регіоні України¹⁸.

Одним із центрів формування великого радянського партизанського з'єднання імені М.Щорса стало с. Піски на Чернігівщині. Часті партизанські диверсії неподалік села не могли не турбувати окупантів. Вранці 28 грудня 1942 р. до села прибув каральний батальйон поліції. Піски були оточені та підпалені з усіх боків. Понад 300 цивільних громадян загнали до церкви і спалили. 100 осіб розстріляли на гноєвищі, ще понад 300 убили на центральній площі села і понад 100 загинуло на власних подвір'ях. Усього протягом дні полягло 860 піщан, 670 дворів було пущено з димом¹⁹.

Ще одна з радянських партизанських груп сформувалася в лісовому масиві поблизу с. Козари, очолив її колишній секретар Носівського райкому компартії М. Стратилат. Наприкінці 1941 р. партизани зруйнували міст через р. Остер, а 5 грудня 1941 р. напали на поліцейську дільницю в с. Козари. Будівля дільниці була оточена і підпалена, знищено десяток поліцейських, набраних із місцевих мешканців²⁰. Німців не дуже непокоїла доля місцевої поліції, а тому відновлювати дільницю вони не поспішали. Протягом усього 1942 р. господарями Козар були партизани. Однак на початку 1943 р., після важких поразок під Сталінградом, поліційне командування заходилося прискореними темпами «наводити порядок» у безпосередньому тилу військ. Начальник оперативного відділу німецького генштабу генерал Хойзінгер у лютому 1943 р. віддав наказ, яким зобов'язував придушити партизанський рух у тилівій зоні фронту²¹. Оперативне командування каральними групами в Бобровицькому і Носівському районі Чернігівщини здійснював Генріх Дросте, люди якого вступили у важкі бої із партизанами. У лісовому масиві неподалік Козар партизани мали гарно обладнаний і укріплений табір, який 8 березня 1943 р. був розгромлений гітлерівцями. До того ж нацистів драгували подальші напади дрібних партизанських груп на їхні комунікації поблизу сіл Козари і Стависька. Зранку 11 березня 1943 р. 350 карателів на 10 вантажівках прибули до с. Козари. Населений пункт був оточений, на перехрестях вулиць встановлено кулемети, а гітлерівці почали ходити від хати до хати убиваючи мирних мешканців і підпалюючи хати. Типову сцену знищення селян описала дивом уціліла Марія Савонько: «Не люди, ой, не люди фашисти. Діточок моїх усіх до одного забили. А я ж, мати їхня, лишилася. За що таке покарання? Все на очах у мене. Повставали ми раненько. Надворі ледь сіріло. Старшенька моя дочка, десятикласниця, вийшла з хати по воду. А за хвилину чую зойк, глухі удари. Кинулась у сіни. Карателі добирають прикладами Ганнусю. Я закричала дико, і автоматна черга вдарила в груди... коли я прийшла до тями, побачила, що лежу в хаті, у купі трупів, у крові своїх дітей: Ганнусі, Оленки, Євдокії, Гриші. У колісці забитий онучок, а поруч — його мати, моя невісточка Маруся. До хати забігли поліцаї, спорожнили шафу, шухляди комоду, тягли через поріг клунки з нашими речами, потім розлили гас і підпалили. А в мене сили немає підвестися. Полум'я швидко охопило все навколо. З тріском лопнуло і розсипалося віконне скло. Я почала задихатися... Не пам'ятаю, як виповзла надвір. Свіже повітря додало крихту сили. Огледілася. Горіли і валилися сусідні хати, чулися страшенні крики, тупотіння ніг, стрілянина. Я ледве доповзла до картопляної ями, звалилася у студену воду, знепритомніла... Троє діб пролежала у крижаній воді. Потім ті, хто врятувався, знайшли мене, виходили...»²².

Людей убивали на подвір'ях і у власних хатах, розстрілювали просто в церкві, де селяни намагалися знайти порятунку, палили зігнаними у великі

дерев'яні стодоли. До вечора 11 березня 1943 р. у с. Козари було застрелено або спалено 4800 селян, з яких понад тисяча — діти. Село перетворилося на суцільне згарище. Згоріли всі громадські будівлі й 870 дворів. Уцілілі мешканці Козарів лише встановили високі дерев'яні хрести на місцях колишніх хат, де покоїлися обгорілі кістки їхніх родичів і сусідів²³.

Того ж кривавого березня 1943 р. на території України було вчинено найбільше спалення населеного пункту — містечка Корюківки на Чернігівщині. Ця трагедія теж пов'язана з діями радянських партизанів.

Оточений лісами районний центр Корюківка від кінця 1941 р. притягував до себе народних месників. Містечко з майже 10-тисячним населенням лежало осторонь від основних комунікацій і в перші місяці окупації навіть не мало відповідного німецького цивільного апарату. Оточенці й партизани не ховаючись пересувалися містечком, збирали із селян харчовий податок, налагодили роботу радіоточки, приймаючи передачі з-за лінії фронту. Лише 13 грудня 1941 р. німецька поліція вигнала з містечка оточенців, а в районному центрі встановила окупаційну адміністрацію²⁴. Перша хвиля терору прокотилася Корюківкою у січні 1942 р., коли в містечку було розстріляно понад 300 місцевих євреїв. Наприкінці лютого 1942 р. терор посилювався. До містечка прибув з еміграції син колишнього корюківського поміщика Добровольського, який взяв під свій контроль місцеві органи окупаційної адміністрації. Добровольський організував у населеному пункті активні пошуки комуністів, комсомольських функціонерів і людей, які мали родичів серед партизанських груп. Виявлених 130 осіб наприкінці лютого 1942 р. розстріляли²⁵.

Жорстокі заходи призвели лише до того, що частина корюківчан повтікала в ліси і приєдналася до партизанських груп. У самому містечку продовжували діяти підпільні групи, які видавали листівки та заклики. На початку 1943 р. під впливом поразок німців на східному фронті 40 місцевих корюківських поліцейських дезертирувало з німецької служби і втекло до лісу²⁶. Намагаючись відновити свою владу в містечку, окупанти направили до райцентру угорську піхотну бригаду «Гонвед», яка зайняла населений пункт вночі на 24 лютого, а після повернення угорців до попереднього місця дислокації в містечку з'явилися німецькі жандарми²⁷. 26 лютого 1943 р. було арештовано близько 400 місцевих мешканців, сто з яких були розстріляні в місцевій колгоспній стодолі. У Меморіальному комплексі зберігаються свідчення деяких очевидців цих подій²⁸. Ось що вони згадують: «Ще одну групу арештованих хотіли розстріляти на світанку 27 лютого. Але в цю ніч партизани оточили Корюківку і звільнили заарештованих. Захопили ворога несподівано. Знищили німецького коменданта — начальника станції, у центрі Корюківки розгромили гестапо, застреливши сімох фашистів. Так Корюківська операція закінчилася визволенням із в'язниці приречених до

розстрілу. Вцілілі фашисти відступили і виїхали на Щорс. 28 лютого фашисти прибули в Корюківку, підбрали трупи своїх і знову поїхали на Щорс»²⁹.

Цікаво, що у повоєнні роки в радянській літературі з'явилася цифра про начебто 140 гітлерівців, знищених партизанами у Корюківці 27 лютого 1943 р.³⁰ Однак, очевидно, що реальна кількість убитих німців не могла перевищувати два десятки людей. Прагнучи помститися за втрати і бажаючи відновити контроль над містечком, генерал Хойзінгер спланував на 1 березня 1943 р. проведення каральної експедиції проти Корюківки. Оточене загонами жандармерії, допоміжної поліції і гестапо містечко було піддане жорстокій паціфікації. Спершу всім мешканцям було запропоновано з'явитися на центральну площу начебто для перевірки документів. Однак, коли більшість людей зійшлися до центру містечка, їх оточили і групами по 50–100 осіб почали заводити до приміщень місцевого театру, церкви, школи, їдальні, клубу, земельного відділу тощо. В цих приміщеннях цивільних громадян, які не мали жодного відношення до руху Опору, безжально розстрілювали. Решту мешканців містечка, які не прийшли на площу, почали вбивати прямо на їхніх подвір'ях і в хатах. Очевидець подій А. Скрипка розповідав: «Мені було 16 років, коли в Корюківку увірвались гітлерівці. Вони під'їхали до нашого дому на машині й одразу ж почали стріляти. Ми встигли вискочити з дому і кинутися бігти. Гітлерівці обстріляли нас з кулемета. Ті, що лишилися живими, скотилися в канаву і поповзли до найближчої садиби. Там ми залізли у підвал, де вже сиділи жінки, старі, діти. Чуємо, до двору заїхала машина. Фашисти оточили підвал і наказали виходити. Ми вийшли. Нас вишикували в шеренгу і почали стріляти з автомата. Ми з матір'ю кинулися бігти. Куля наздогнала мене, і я, поранений у ногу, впав. Мати, поранена в груди, впала на мене. Гітлерівець добив мою маму з пістолета. Я втратив свідомість. А коли прийшов до пам'яті, знову поповз у підвал. Там сидів Микита Стельмах і якась жінка з хлопчиком на руках. Вона злякалась мене і вибігла у двір. Жінка з дитиною вилізла на дах сараю, а Стельмах, побачивши свою дружину і двох малих дітей мертвими, закричав не своїм голосом. Гітлерівець повернувся. Стельмах кинувся на нього і схопив убивцю за горло. На крик прибігли інші фашисти, застрелили Микиту, підпалили хату, сарай і дали чергу з автомата по підвалу. Але в мене не попали. Я бачив, як у вогні билася жінка з дитиною. Вона закутала хлопчика і кинула в сніг. Гітлерівець підхопив його на багнет і кинув у вогонь. Мати закричала, як божевільна, і кинулася за дитиною в полум'я. А коли фашисти пішли з Корюківки, далекі родичі витягли мене з підвалу і відвезли до себе»³¹.

Протягом 2–3 березня 1943 р. карателі добивали виявлених корюківчан і палили містечко. 1290 будинків, із 1300 наявних у Корюківці, було пущено

з димом, 7 тис. мешканців — убито і спалено в ході каральної операції³². Жорстокі каральні акції гітлерівців відносно мирного населення не зупиняли партизанських командирів. Досить сказати, що через два тижні після корюківської трагедії в районі знову проводили операції партизани під командуванням Героя Радянського Союзу М. Попудренка³³.

Наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. радянський партизанський рух почав поступово поширюватися на Правобережній Україні. Перші з'єднання «червоних» партизанів приходили з півночі — з Білорусії і розповсюджувалися на лісистих терени Житомирщини. Відповіддю на появу партизанів і диверсантів став немилосердний терор з боку нацистського окупаційного апарату. Безкомпромісність протистояння та ігнорування обома силами інтересів пересічного селянства, якнайчіткіше проявилася в Житомирській області, де гітлерівці повністю або частково спалили 112 сіл. Найтрагічнішою була доля великого поліського села Копище, що розташоване неподалік містечка Олевськ.

В Олевському районі Житомирщини під час гітлерівської окупації діяли як радянські партизани, так і українські національні загони «Поліської Січі» отамана Тараса Боровця («Бульби»). Віддалене від головних шляхів сполучення, оточене лісами і болотами с. Копище розглядалося всіма партизанськими угрупованнями як важлива база. Не дивно, що саме в цьому селі мало не з кожної хати чоловіки партизанили або в «червоних», або в «січовиків»³⁴. І мабуть, не завжди приналежність до тих чи інших відповідає їхнім ідеологічним уподобанням. Літо 1943 р. стало періодом чи не наймасштабніших партизанських боїв на Волині — радянські, польські, українські партизани воювали один проти одного і всі разом проти німецької адміністрації. У відповідь гітлерівці проводили масові каральні акції, одна з яких, під кодовою назвою «Пані Хельга», розгорнулася на українському Поліссі в липні 1943 р.³⁵.

На початку липня 1943 р. частини і з'єднання німецької поліції та жандармерії почали одне за одним займати села у віддалених районах Полісся, що слугували партизанськими базами. Мирне населення, боячись розправи, втікало до лісів, намагаючись там перчекати закінчення операції. Так само, зробили мешканці Копища, адже село, яке розкинулося вздовж річки Уборть, було оточене колом густих лісів і непрохідних боліт. 10 липня 1943 р. німецькі каральні сили чисельністю до тисячі осіб, зведені в один посилений штурмовий батальйон під командуванням гауптштурмфюрера Гюнфхера, увійшли до населеного пункту, але не застали там людей. До селян було відправлено парламентаря, який оголосив, що німецька поліція не зачепить жодного мирного мешканця, бо німці знають, що селяни не підтримують партизанів. Також селянам обіцяли видати дефіцитні в ті роки товари, якщо вони негайно повернуться до домівок для перевірки доку-

ментів. 11 липня 1943 р. мешканці села організовано повернулися до своїх домівок під гарантії недоторканності з боку поліції. Однак, словесні гарантії виявилися порожнім звуком. 12 липня, щойно село залюднилося, як карателі зранку оточили населений пункт і зігнали його мешканців на центральну площу³⁶. Керівник каральної операції звітував поліцей-фюреру генеральної округи «Житомир» Лейзеру: «Доповідаю, що доручену мені бойову операцію «Пані Хельга», передбачену згідно з планом «Прип'ять – 2», здійснено успішно, відхилень у часі не було. До самого початку акції зберігалася тиша і спокій. Ми відмовилися від команди могильщиків, які своїми лопатами і ямами жахають туземців. Для ліквідації тіл використовували дерев'яні будинки в якості одноразових крематоріїв. Кілька бандитів кинулись тікати, але їх підкосили кулеметники, виставлені заздалегідь на околицях. У цей же момент до лісу метнулася зграя дітей, частину з яких спіймано і розстріляно, а частину, що розсіялась по болотах, було виявлено і ліквідовано до закінчення дня. Операцію розпочато о 3 год. 15 хв. і закінчено о 14 год. 27 хв. Конфіскацію збіжжя і худоби проведено також згідно з планом. Для вивезення зерна підвід залучено вдосталь, для супроводу худоби, якої виявилось: корів — 1409; волів — 385; телят — 196 (а ще 47 коней, свиней і поросят — 540, овець — 190), додатково викликано з Олевська взвод охоронної поліції. Чисельний підсумок акції: чоловіків — 349, жінок — 1189, дітей до 12 літ — 1347; підлітків — 351. У силу того, що довелося діяти у видовженому населеному пункті, попереджувати напади бандитів, які могли підійти з болота, допущено перевитрату боєприпасів, яких використано: гвинтів очних патронів — 864, автоматних — 3125, кулеметних — 1520, гранат — 14, ракет — 57. Втрат у батальйоні не виявлено, двох вахмістрів відправлено до госпіталю з розладами шлунку, чотирьох до штабу 11-го поліцейського полку СС для здачі виявлених і конфіскованих цінностей у встановленому порядку. Гюнфхер (підпис)»³⁷.

Як бачимо з надзвичайно холодного і цинічного звіту каральний батальйон убив 3236 осіб, з яких абсолютна більшість були жінками, дітьми, підлітками...

У цитованому вище документі вражає також відвертість, із якою гітлерівці писали про місцеве населення як про неповноцінних туземців. Нацисти намагалися поводитися серед європейців подібно до конкістадорів у підкорюваній Америці. Така поведінка викликала обурення і протест навіть серед тверезо мислячих співробітників окупаційного апарату. Так, чиновник із адміністрації райхскомісара України Е. Коха Гайнц фон Хомайер 15 жовтня 1943 р. відправив до міністра А. Розенберга лист в обхід свого шефа Е. Коха. У посланні чиновник наголосив: «Керуючи країною, необхідно позитивно до неї ставитися, прагнути до розуміння і співчуття, а не відмовляти в них... Я не можу примусити працювати тих, кому я затикаю

рот. Я не можу очікувати, що за мене буде боротися той, кому я, в якості винагороди, обіцяю рабство. Не можна безкарно позбавити залишків людської гідності навіть найбільш жалюгідних людей. Це істини загальнолюдського характеру, а не докази слов'янської неповноцінності. Я дуже часто запитував своїх колег, як вчинили б ми у випадку, якби Німеччиною подібним чином керувала інша держава, як це робимо ми в Україні? Відповідь була завжди одна: всі ми стали би партизанами! (...) Ми не можемо перетворити в негрів 40 мільйонів людей, які від природи мають білу шкіру. Ми як затяті вороги більшовизму в Європі, не можемо насаджувати рабство»³⁸.

Однак подібні висловлювання представників окупаційного апарату були лише «криками волаючих у пустелі», основним засобом управління окупованою Україною залишався терор, що не був послаблений і в останні місяці німецького панування. Навпаки, відступаючи, німецька армія застосовувала тактику «випаленої землі», знищуючи вздовж лінії оборони населені пункти. З цих причин восени 1943 р. було майже повністю спалено 7 сіл Броварського району вздовж річки Десна на підступах до Києва³⁹. Тільки у 1944 р. підрозділами вермахту було спалено 43 села.

Підсумовуючи, слід констатувати, що жертвами гітлерівських каральних операцій, в ході яких спалювалися села, в Україні стало 49 тис. 274 мирних мешканців⁴⁰. Три чверті з них були діти, жінки, старші люди. Поведінку окупаційних військ можна пояснити намаганням втілити в життя абсурдні та злочинні ідеї про завоювання життєвого простору для німців і знищення «неповноцінних туземців».

Подальша робота в архівних установах України та дослідження документів з музейної колекції, робота з очевидцями вказують, що наведені дані далеко не остаточні. Заслугове на увагу один документ із музейної колекції — акт від січня 1944 р., складений комісією Довгополівського хутора Володарського району Київської області. У ньому зокрема зазначалось: «Напередодні того, як німці залишили хутір, 23.12.1943 р. вони зігнали в три будинки 144 людини — чоловіків, жінок і дітей, потім виводили з дому по одному і розстрілювали, заповнили три будинки трупами і підпалили їх... Поховати всіх спалених неможливо, так як на пожежі залишилися шматки одягу, кістки, дитячі чобітки, по яких рідні пізнавали своїх близьких»⁴¹. Абсолютно випадково, збираючи матеріал про українських оstarбайтерів, співробітники музею записали інтерв'ю з Антоніною Осадчук, мати й молодші брати й сестри якої загинули під час описаної в Акті трагедії⁴². Про трагедію своєї родини вона дізналася з розповідей вцілілих односельчан: «Я заїхала, а мені кажуть, дядьки: «Ой дочко, дочко... (дуже сумно і повільно) ...ти приїхала — нема нікого... всіх спалили... нема в тебе ні сестричок, нікого немає... всіх попалили, живими попалили». Всіх

збирають: «Собирайтеся, собирайтеся на допроси». І вони ж ідуть на допроси. Ідуть і думають, які допроси, що вони роблять? А вони їх на смерть повели... Да... Та жінка прийшла, Надю взяла на руки... Вона ж думала, що це буде помилювання, що це ж з дитиною. З дитиною, то нікуди не відправлять. От. Ідуть вони з цими дітьми, зібрали всіх людей... Скільки їх загинуло? Сто... почекайте, чи сто п'ятдесят шість, чи що? Чи сто шістдесят чотири? Щось забула... Ну більш як сто. Оце їх зібрали всіх, всіх позбирали... І повели у... і в одній хаті, і в другій хаті — і давай їх палить. Кого вбили, а кого... взяли дітей тих... хати запалили, і діти там погоріли, попалили всіх... Да...»⁴³. Про наслідки трагедії на хуторі (тепер село Нове Життя) Лобачівська сільська рада у своєму листі на наше прохання написали так: «Під час цієї трагедії загинуло 136 чол. з 260, які жили у селі. Їхні прізвища викарбувані на меморіальних плитах біля пам'ятника «Жертвам фашизму», який споруджений на місці трагедії». Проте у жодному виданні не має згадки про цей хутір, і немає жодного документу в Київському обласному архіві. Отже, робота зі встановлення кількості постраждалих населених пунктів та їхніх жителів ще не закінчена.

Так само опрацювання колекції повідомлень 1963–1967 рр. з обласних архівів на прохання Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, подає зовсім інші цифри спалених українських сіл, ніж подає видання «Вінок безсмертя» (1988 р.). Ці нові обчислення подані у таблиці 2.

Таблиця 2

№№ з/п	Області	Кіл-ть спалених сіл (Вінок безсмертя)	Кіл-кість спалених сіл	Примітки
1	Вінницька область	14		
2	Волинська область	18	72	ЦДАГО України, Ф. 57, оп.4, спр.212, арк. 8–11
3	Дніпропетровська область	3		
4	Донецька область	–	–	
5	Житомирська область	112	89	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 225, арк. 29–33.
6	Закарпатська область	–	–	
7	Запорізька область	–	–	
8	Івано-Франківська область	–	–	
9	Київська область	17	45	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 230, арк. 4–100

№№ з/п	Області	Кіл-ть спалених сіл (Вінок безсмертя)	Кіл-кість спалених сіл	Примітки
10	Кіровоградська область	–	6	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 231, арк. 25–28
11	Луганська область	–	–	
12	Львівська область	1	38	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 235, арк. 1.
13	Миколаївська область	–	12	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 266, арк. 26.
14	Одеська область	–	–	
15	Полтавська область	6	6	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 270, арк. 118
16	Рівненська область	15	323	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 275, арк. 48–60
17	Сумська область	65	100	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 277, арк. 51–56.
18	Тернопільська область	7	4	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 279, арк. 8.
19	Харківська область	–	266	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 280, арк. 11–15.
20	Херсонська область	–	–	
21	Хмельницька область	28	33	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 279, арк. 50.
22	Черкаська область	8		
23	Чернівецька область	–		
24	Чернігівська область	41	302	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 286, арк. 111–123.
25	Автономна Республіка Крим	–	81 (антипартизанські акції) 125 (разом з інших причин)	ЦДАГО України, Ф. 57, оп. 4, спр. 233, арк. 3–44.
	В с ь о г о	334		

Одночасно неможливо заперечувати провокаційну роль радянських командирів, які не надто переймалися моральністю проведення бойових операцій безпосередньо в населених пунктах чи поблизу них, наперед знаючи, що вони спричиняють відповідні дії окупаційної влади.

У кривавому протиборстві не було місця й часу замислюватися над долею пересічного українця, тим більше, що він «залишився на окупованій території» і вже від цього придбав клеймо «зрадника», незалежно від віку, статі, обставин.

Можна сподіватися, що подальша робота над темою, дослідження відомих джерел, пошук і комплектування нових, дадуть можливість глибше вивчити названу проблему, розв'язати питання, що ще залишаються, втілити їх у музейній практиці.

¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — С. 17.

² Попов А. НКВД и партизанское движение. — М., 2003. — С. 47.

³ Хессе Э. Советско-русская партизанская война 1941–1944 гг. // Антипартизанская война в 1941–1945 гг. — Москва–Минск, 2005. — С. 40.

⁴ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — С. 518 (підрахунки).

⁵ Там само. — КН-54683 К-12181; КН-19121 К-365; КН-5030 К-211; КН-54684 К-1282; КН-145802/2 К-17666/2.

⁶ Там само. — КН-197479/7 Г-16798/7; КН-215799 Г-76083; КН-16530 Г-890; КН-16380 Г-801; КН-16046 Г-685; КН-54055 Г-11636; КН-194823/5 Г-71268/5.

⁷ Фонди НМІВВВ, КН-212822 Д-35047; КН-12067 Д-2259; КН-212797 Д-35023.

⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. — К., 1969, т. 2–3; Історія міст і сіл Української РСР. — К., 1968, т. 1–26.

⁹ Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, далі фонди НМІВВВ, КН-14238 К-17338, КН-123059 К-16059.

¹⁰ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — К., 1988. — 518 с.

¹¹ Фонди НМІВВВ, КН-16355 Л-1085; КН-215826 Г-76083.

¹² Фашистський розбій на Україні. — б.м.: Українське видавництво, 1943. — С. 10–11; Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 331–333.

¹³ Соколов Б. Оккупация. — М., 2002. — С. 82.

¹⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1965. — С. 594.

¹⁵ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 224.

¹⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1965. — С. 595–596.

- ¹⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 229.
- ¹⁸ *Гогун А.* Сталинские командос. Советское партизанское движение на Украине. — М., 2008. — С. 76.
- ¹⁹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 101–102.
- ²⁰ *Гусаченко И.* Козары // Зеркало недели. — 17 июня 2006.; Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 105.
- ²¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 106.
- ²² Там само. — С. 107.
- ²³ Там само. — С. 107–108.
- ²⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — К., 1965. — С. 361.
- ²⁵ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 44.
- ²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — С. 362.
- ²⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 44.
- ²⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. — С. 362; Архів науково-дослідного відділу НМІВВВ.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ *Артозеев Г.С.* Партизанская быль. — М., 1954. — С. 126–130.
- ³¹ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 49–50.
- ³² Там само. — С. 44, 51.
- ³³ Там само. — С. 51.
- ³⁴ *Кавун О.* Полум'яніють квіти біля пам'ятника розстріляним і спаленим дітям // Голос України. — 03 вересня 2003.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 139.
- ³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 440, 449.
- ³⁹ Державний архів Київської області. — Ф. р-4758, оп. 2, спр. 8.
- ⁴⁰ Вінок безсмертя. Книга-меморіал. — С. 578 (підрахунки).
- ⁴¹ Там само. — КН-212796 Д-35022.
- ⁴² «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» — К., 2006. — 544 с.
- ⁴³ Там само. — С. 341–342.

В статье на основе анализа архивных документов, воспоминаний очевидцев, краеведческих исследований проведен историко-статистический анализ проблематики населенных пунктов, сожженных во время карательных акций в годы оккупации Украины.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, нацистская оккупация Украины, советское партизанское движение, УПА, сожженные села.*

The article presents the historical and statistical analysis of problems of settlements, burned during punitive actions in the years of occupation of Ukraine, on the basis of studying the archival documents, memoirs of eyewitnesses, and regional researches.

Keywords: *World War 2, Nazi occupation of Ukraine, Soviet partisan movement, UPA, burned villages.*

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ В ГЕОСТРАТЕГІЧНИХ ТА ВОЄННИХ ПЛАНАХ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

У статті представлено плани нацистського керівництва напередодні нападу на Радянський Союз відносно використання сільськогосподарських ресурсів України для розширення сировинної і продовольчої бази Третього райху.

Ключові слова: *сільське господарство України, Друга світова війна, економічні плани Райху.*

У геостратегічних та воєнних планах нацистської Німеччини сільськогосподарському потенціалу України відводилася особливо важлива роль. Саме за його рахунок керівництво Райху мало намір розв'язати одну зі стрижневих проблем — створити сировинну й продовольчу базу, необхідну для забезпечення як Німеччини і окупованої нею Європи, так і Вермахту на період війни на Сході. Про це неодноразово відверто заявляли Гітлер та інші керівники Райху.

Ще в своїй програмній праці «Майн кампф» (вийшла друком у 1924 р.) майбутній фюрер, ставлячи питання про завоювання Німеччиною світового панування і закликаючи до війни, наголошував: «коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі насамперед тільки Росію і ті окраїнні держави, що їй підлеглі»¹. Цілком зрозуміло, що до числа підвладних Німеччині у майбутньому «нових земель» Гітлер включав і Україну. Прийшовши до влади, Гітлер постійно конкретизував і доповнював свої геополітичні плани, а їх реалізацію незмінно пов'язував з Україною, зокрема, з її сільськогосподарським потенціалом. Про мотиви дій Гітлера щодо України промовисто свідчать його висловлювання, зафіксовані у протокольних і щоденникових записах, листах та записках. У 1936 р. на з'їзді правлячої націонал-соціалістичної партії фюрер заявив: «Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні плодоносні рівнини України знаходились у межах Німеччини, — ми мали б усе»². Уже після початку Другої світової війни в розмові з представником Ліги Націй Карлом Якобом Буркгардом Гітлер зазначив: «Мені потрібна Україна, щоб нас знову не заморили голодом, як в останній війні»³. 21 червня 1941 р., за день до нападу на СРСР, Гітлер писав Муссоліні, що в результаті війни на Сході «вдасться забезпечити на тривалий час в Україні загальну продовольчу базу»⁴.

22 серпня 1941 р. у записці з приводу плану подальшого ведення війни проти СРСР Гітлер вказував, що одним з найважливіших завдань має бути «оволодіння районами України і Причорномор'я, які є важливою сировинною і продовольчою базою»⁵. В одній із своїх вечірніх бесід, зафіксованих його «літописцями», Гітлер говорив, що в Європі не існує жодної країни, яка могла б бути в такій мірі автаркічною (тобто здатною до створення самодостатньої економіки. — *Авт.*), як Україна⁶. Отже, Гітлер розглядав Україну не як етнічну чи національну одиницю, а лише як країну необмежених економічних можливостей, зокрема, сільськогосподарських в інтересах Німеччини.

Подібне бачення перспектив використання Німеччиною сільськогосподарського потенціалу України було притаманне також іншим керівникам Райху. Так, райхскомісар східних територій А. Розенберг зухвало зазначав: «Завдання України полягають у тому, щоб забезпечити продуктами харчування Німеччину і Європу, а континент — сировиною»⁷. Майбутній райхскомісар України Е. Кох заявив: «Україна мусить бути і буде тим, для чого вона призначена, згідно з розміщенням у сприятливих ґрунтових умовах, а саме — житницею Європи»⁸. Іншого разу цей кривавий кат українського народу цинічно заявляв: «Один центнер української пшениці важить для мене більше, ніж взагалі все українське питання»⁹. А один із головних ідеологів німецького нацизму Геббельс, пояснюючи економічну мету війни проти СРСР, писав: «Це ... війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ... війна за сировину...»¹⁰.

Роль, яку відводили сільськогосподарському потенціалу України в своїх планах гітлерівці, зумовлювалася тим, що в довоєнний період у Німеччині відчувалась велика нестача сільськогосподарської продукції. Власне виробництво не покривало навіть потреби населення у продовольстві. Дефіцит продовольчого балансу в 1934–1935 рр. (у % до потреб) складав по птиці та яйцях від 20 до 30%, морській рибі — від 30 до 40%, жирах (включаючи масло, свиняче сало і маргарин) — від 40 до 50%, рослинних жирах — від 95 до 99%¹¹. Власним виробництвом Німеччина забезпечувала лише 80% потреб країни, у тому числі в хлібі, картоплі, цукрі та молоці на 90–95%. В умовах війни ситуація ускладнювалася тим, що порушились встановлені раніше торговельні зв'язки з іншими державами, а також тим, що сільське господарство в результаті мобілізації втратило величезну кількість робочих рук і одержувало менше машин і знарядь праці¹².

Наявний дефіцит продуктів харчування Німеччина намагалася покрити за рахунок окупованих, залежних і «нейтральних» країн Західної Європи. До 1941 р. із Голландії було завезено 39 тис. т жирів. Данія у перші 12 місяців після захоплення поставила 257 тис. т яловичини та свинини, майже 60 тис. т яєць, 73 тис. т оселедців та інші продукти. Із Польщі в 1940–

1941 рр. завезено понад 1 млн т зерна та багато інших сільськогосподарських продуктів, із Норвегії — майже 100 тис. т риби. Франція щорічно поставляла понад 2 млн гл вина, 150 тис. т м'яса й жирів, 90 тис. т зерна, а також велику кількість молочних продуктів і т.п. Крім того, окупаційні війська Німеччини в Європі постачалися продовольством в основному за рахунок окупованих країн¹³. Однак, підкоривши й пограбувавши майже всю Європу, Німеччина не володіла достатнім продовольчим резервом для ведення війни проти СРСР, а тим більше для реалізації своїх стратегічних планів.

Принагідно звернемо увагу на такий парадокс. Як відомо, у передвоєнні роки економіка України працювала не тільки на воєнно-промисловий комплекс СРСР, а й на ВПК Німеччини. Про це свідчить укладення і реалізація радянсько-німецьких торговельних угод 1938–1940 рр. А після підписання 11 лютого 1940 р. Молотовим і Ріббентропом радянсько-німецької торговельної угоди СРСР зобов'язався поставити Німеччині протягом 18 місяців товарів, головним чином стратегічної сировини, на загальну суму понад 650 млн рейхсмарок. У переліку товарів, які в основному поставляла Україна (за винятком бавовни, платини й більшої частини нафти), найбільшу їх частину за вартістю становила продукція сільського господарства — кормове збіжжя та бобові: 1 млн т на суму 120 млн райхсмарок. А якщо взяти до уваги, що до загарбання Німеччиною природних ресурсів і виробничих потужностей Західної та Центральної Європи влітку 1940 р. головним сировинним джерелом, яким живилася німецька воєнна машина, був СРСР, і, насамперед, Україна¹⁴, то цілком очевидним є те, що одним із таких джерел було і сільське господарство України.

Основні ідеї керівників нацистської Німеччини щодо використання сільськогосподарського потенціалу України знайшли своє втілення в директивних документах Райху, які визначали плани на період війни та на перспективу, зокрема, у складених ще до війни «Директивах по керівництву економікою нових окупованих східних областей» («Зелена течка» Герінга).

У «Зеленій течці» наголошувалося, що використання окупованих східних областей «...має здійснюватися насамперед у галузі продовольчого та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії... Першим завданням є якнайшвидше здійснення забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей, щоб таким чином «полегшити продовольче становище в Європі і розвантажити транспорт...»¹⁵. Ці директиви спочатку призначалися для керівництва господарством зайнятих німецькими загарбниками районів СРСР, що знаходилися під військовим управлінням, а потім указом Герінга від 3 липня 1941 р. «Зелена течка» була оголошена обов'язковою й для областей, переданих під

цивільне управління. У ході війни положення цього основного документа були доповнені та конкретизовані різного роду наказами та розпорядженнями вищих нацистських чиновників, військового та цивільного керівництва щодо його застосування.

У матеріалах Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями зазначено, що гітлерівці планували вивезти до Німеччини з півдня і південного сходу Радянського Союзу (тобто з України — *Авт.*) всі продукти харчування та сировинні матеріали, які вони вважали «надмірними». Для місцевого населення, яке виробляло продукти та сировину, залишалось менше мінімуму, потрібного для існування цього населення. Нацистами була встановлена наступна послідовність у розподілі продуктів харчування: «1) для діючої армії, 2) для решти військ на ворожій території, 3) для військ, що знаходяться у Німеччині, 4) для німецького цивільного населення і, в останню чергу, для населення окупованих країн»¹⁶.

Гітлерівське керівництво сподівалося, що Німеччина після перемоги над СРСР не тільки повністю забезпечуватиме потреби своєї армії й країни в сільськогосподарській продукції, а й матиме надлишки для експорту продовольства на світовий ринок. Стосовно кількісних показників, то відомо, що гітлерівці розраховували щорічно вивозити до Німеччини з окупованих областей СРСР 10–11 млн т зерна, майже 400 тис. т рослинної олії, 1 млн т жмихів, понад 260 тис. т цукру¹⁷, значну кількість м'ясних та інших продуктів. Потреба ж німецьких військ у продовольстві на радянсько-німецькому фронті також була надзвичайно великою. Так, за чисельністю Вермахту на весну 1942 р. його щорічна потреба досягала 1,5 млн т хліба, 1,8 млн т вівса, 600 тис. т м'яса, 100 тис. т жирів і т.п.¹⁸ Планувалося, що більшу частину цього продовольства повинна була поставляти саме Україна.

Таким чином, керівництво нацистського Райху відводило важливу роль сільськогосподарському потенціалу України в своїх загарбницьких планах і ретельно готувалося до його всебічної експлуатації.

¹ Гітлер А. Моя боротьба / Пер. с нем. — М., 1992. — С. 482.

² Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. — С. 525.

³ Война Германии против Советского Союза 1941–1945. — Берлин, 1998. — С. 32.

⁴ «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и матер. — М., 1967. — С. 189.

⁵ Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — С. 116.

⁶ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. — С. 535.

⁷ Германский империализм и Вторая мировая война (материалы научной конференции комиссии историков СССР и ГДР в Берлине 14–19 декабря 1959 г.). — М., 1961. — С. 369.

⁸ Обзор международного положения 1939–1946 гг. Гитлеровская Европа. / Под ред. Арнольда Тойнби и Вероники Тойнби. Оксфорд Юниверсити Пресс, Лондон–Нью-Йорк–Торонто, 1954. — С. 622.

⁹ Лаута С.П. Назв. праця. — С. 117.

¹⁰ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плана «Ольденбург». О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. — М., 1974. — С. 46.

¹¹ Германский империализм и Вторая мировая война. — С. 518.

¹² Загорулько М.М., Юденко А.Ф. Назв. праця. — С. 36.

¹³ Там само. — С. 40.

¹⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — С. 526.

¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матер. — К., 1963. — С. 4–5.

¹⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. В 7-ми томах. — Т. 3. — М., 1958. — С. 432–433.

¹⁷ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Назв. праця. — С. 59.

¹⁸ Прозэктор Д.М. Агрессия и катастрофа. — М., 1968. — С. 132.

В статъе проанализированы планы нацистського руководства накануне нападения на Советский Союз относительно использования сельскохозяйственных ресурсов Украины для расширения сырьевой и продовольственной базы Третьего рейха.

Ключевые слова: сельское хозяйство Украины, Вторая мировая война, экономические планы Рейха.

In the article the plans of Nazi rulers before attacking the Soviet Union are analyzed in relation to the usage of agricultural resources of Ukraine for expansion of resource and food base of the Third Reich.

Keywords: agriculture of Ukraine, World War 2, economic plans of Reich.

ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

УДК 355.452.4(477)

М. Слободянюк (Дніпропетровськ)

НАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Ця стаття присвячена з'ясуванню рівня вивченості історії антифашистського руху Опору в Україні. У статті здійснюється змістовний та порівняльний аналіз сучасної української історіографії, встановлюються тенденції наукових пошуків, окреслюються напрямки подальших досліджень.

Ключові слова: історіографія, антифашистський рух Опору, термінологія.

Величезна заслуга М. Грушевського полягала в тому, що він перший поглянув на історію українського народу як на історію цілком самостійну, незалежну та самодостатню. Автор «Історії України-Руси» сконструював схему, яка об'єднала минувшину різних українських земель в один історичний потік. Це дозволило говорити про єдність української нації у просторі та часі¹. Пізніше відродження української державності стало яскравим прикладом вірності концепції М. Грушевського. Проте якби Михайло Сергійович був живий, йому довелося б знову відстоювати свою концепцію окремого від Росії історичного розвитку України та дописувати свою «Історію України-Руси» до початку ХХІ ст.

Проблема сучасної української історіографії полягає в тому, що вона ніяк не може остаточно позбутися погляду на історію України часів Другої світової війни як на частину історії СРСР (читай — Росії). Така роздвоєність свідомості українського історика проявляється, наприклад, у назві і в змісті праці М. Ковалюка «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах»². Хоча сам автор у передмові до цієї книги пише про потребу переосмислення «всього тисячолітнього шляху українського народу» та створення «повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу». Подібне ж обминання «гострих кутів» спостерігається в авторів «Новітньої історії України (1900–2000)»³.

Гостро критикує стан роздвоєності історіографії Другої світової війни Ю. Шаповал: «Якщо давати загальну оцінку стану цих досліджень у сучасній Україні, то доводиться констатувати, що вони все ще перебувають

під вирішальним впливом агресивних ретроградів, які ідеологізують і міфологізують цю проблематику, продовжують популяризувати сумнівні стереотипи сталінсько-брежнєвської історіографії... Невеличка когорта відносно молодих... дослідників, здатних мислити незаангажовано, de-facto змушена маневрувати між старими і новими підходами. А це, зрозуміло, не сприяє з'ясуванню багатьох важливих речей. Окрім усього, ще існує чималий комплекс проблем, що його представники «правильних» поглядів вважають зовсім необов'язковим чи не таким уже й важливим для «єдино правильного» уявлення про війну. Тим не менш істина пробиває собі шлях, і ті, хто прагне правди, виокремлюють українські сюжети війни»⁴.

Отже, вже розуміючи необхідність створення нової концепції, ми ще не в силі повністю позбутися радянських стереотипів, щоб не дай Боже, не образити тих, хто внутрішньо продовжує жити в СРСР. Така «політкоректність», «подвійна лояльність» вже відірвала нас від радянської історичної спадщини, але заважає створювати нову історію, національну.

Це проявляється у викладенні подій, в їх оцінці, у виборі тем монографій та підручників, у напрямках досліджень. При розмаїтті конкретно-історичних досліджень з історії руху Опору в Україні, ми не маємо системності ані в цих пошуках, ані в теоретичному осмисленні вже дослідженого. Потрібна розробка державницької концепції новітньої історії України, яка б відмовилася від тієї радянської спадщини, що негативно позначається на наукових дослідженнях, і розробила б власні підходи, термінологію та оцінки подій. Кожен історик має право на власну думку, але разом з тим, є очевидною потреба в розробці узгодженого загальноприйнятого бачення тогочасних подій.

Про потребу «уточнення концептуальних і методологічних підходів, інвентаризацію і перекодування в сучасну наукову мову понятійного апарату... пошук і досягнення термінологічної автентичності» пише О. Лисенко⁵. Великим кроком у цьому напрямі стала підсумкова публікація робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА⁶.

Вивчаючи історію України ми не можемо не бачити, що її червоними лініями (які проходять через усі історичні епохи вітчизняної історії) є:

1) віковічне прагнення українського народу до створення власної держави і боротьба за неї при щонайменшій нагоді (*козацька держава Б. Хмельницького, повстання І. Мазепи та запорожців проти Москви у 1708 р., місія В. Капніста до Берліна, творчість та ідеї Т. Шевченка, Українська національна революція 1917–1921 рр., Акт 30 червня 1941 р., боротьба ОУН-УПА, дисидентський рух, проголошення державної незалежності України у 1991 р. тощо*);

2) прагнення до соборності та відчуття національної єдності українців, в якій би частині України вони не жили (*бажання Б. Хмельницького створити*

Руське князівство «від Дону до Вісли», прагнення І. Мазепи стати гетьманом обох берегів Дніпра, ідеї народовського та громадського рухів, Злука 1919 р., ідея Української Соборної Самостійної Держави (УССД), похідні групи ОУН, УГВР, ідеї дисидентів, гасло Майдану 2004 р. «Схід і Захід разом» тощо);

3) волелюбність та демократизм українського народу (*інститут «віча» у Київській Русі, феномени козацтва та гайдамаччини, ідеї Конституції П. Орлика, селянські повстанські рухи часів Української національної революції 1917–1921 рр., боротьба ОУН та УПА, антифашистський рух Опору, шістдесятницький та дисидентський рухи, помаранчева революція, впливова парламентська опозиція до всіх трьох президентів незалежної України тощо).*

Отже, державницька концепція — це не замовчування незручних фактів чи придушення інших теорій, але погляд на історію України періоду Другої світової війни, перш за все, як на процес боротьби українців за самозбереження та власну державу. І навколо цього головного стрижня повинні нанизуватися факти та досліджуватися процеси минулого.

У розв'язанні цього завдання велику роль відіграло б створення узагальнюючої наукової праці з історії руху Опору в Україні. Зокрема першочерговим завданням такої праці є не просто описати минулі події (значною мірою це вже зроблено), а осмислити їх, простежити закономірності генези руху Опору в Україні, порівняти його розвиток з розвитком антифашистського Опору в окремих європейських країнах та в Європі в цілому, зробити певні теоретичні узагальнення.

Але на цьому шляху перед дослідниками постає кілька проблем, серед яких першою є проблема термінології та тлумачення термінів. А саме: застарілість радянської термінології і неузгодженість використання термінів серед сучасних українських дослідників. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, це змушує автора запропонувати свій понятійний апарат.

Насамперед, слід розуміти, що будь-яке поняття не може вважатися досконалим і може мати кілька тлумачень. І це нормально, адже в ході наукового розмаїття та дискусії народжується загальприйнята і зручна термінологія. Проблема «різночитання» вирішується тільки шляхом точного визначення понять, якими користується дослідник. Причому при розробці понятійного апарату має значення не тільки відповідність поняття своєму ж визначенню, але й зручність, «милозвучність» та лаконічність поняття. Наприклад, поняття «Київська Русь», «Візантія», «монголо-татари», «декабристи» не були відомі самим учасникам тих історичних подій, а терміни «фашисти», «німецько-фашистські загарбники» не вповні відповідають тим явищам, до яких їх прийнято застосовувати. Проте, незважаючи на певну

штучність і умовність, ці терміни є вдалимими і зручними для використання. Такі ж підходи слід застосовувати і при розробці термінів з історії антифашистської боротьби в Україні.

Досі дискусійним залишається питання про те, кого слід вважати членами руху Опору. Радянські, деякі українські та російські історики відмовляються вважати ОУН та УПА учасниками антифашистської боротьби, звинувачуючи їх в пасивності у веденні антифашистської боротьби, певних контактах і домовленостях з окупантами, в антикомунізмі. Що стосується пасивності, у порівнянні з радянським рухом Опору, то вона пояснювалася відповідною стратегією. Така стратегія була притаманна багатьом некомуністичним учасникам європейського руху Опору і називалася «атантизм», тобто тримання зброї напоготові⁷. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та в чеканні слушного моменту для збройного виступу. Цей аспект позиції ОУН розкривають М. Слободянюк, А. Кентій та Г. Папакін⁸.

Для ОУН і УПА (які були суб'єктом не лише антифашистського, а й національно-визвольного руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. Оскільки протинімецький напрямок не був для ОУН і УПА головним, то на початку окупації вони були налаштовані на співпрацю з німцями. Проте гітлерівська окупаційна політика, ігноруючи національні прагнення українців і переслідуючи самостійників, підштовхнула їх у лави антифашистського Опору. Відповідно до пріоритетів у боротьбі, визначався її характер: спершу національно-визвольний, потім — антифашистський. Здійснення масової збройної боротьби, економічних диверсій проти німців визнавалося шкідливим, оскільки посилювало головного з ворогів — СРСР.

Отже, на нашу думку, складовими антифашистського руху Опору слід вважати як радянські, так і українські та польські підпільно-партизанські формування, що ставили за мету звільнення своїх країн від німецько-фашистської окупації. Поділ руху Опору в Україні за національно-політичною ознакою (на радянський, український, польський) органічно співвідноситься з традицією використання подібного поділу щодо інших європейських країн. Давно прийнятими в історичній науці є терміни «австрійський рух Опору», «німецький рух Опору», «польський рух Опору», «французький Опір»⁹ і т.д.

Хоча деякі дослідники продовжують старанно уникати використання термінів «український» чи «радянський рух Опору», в сучасній історіографії поступово складається традиція поділу руху Опору в Україні за національно-політичними течіями. Так, дві основні політичні течії в русі Опору на Україні, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша — орієнтувалася на створення незалежної України, називають О. Субтельний,

Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький¹⁰.

Деякі історики доходять висновку про необхідність виділення всередині руху Опору в Україні українського і радянського «рухів», хоча утвердженню такого підходу продовжує заважати невиробленість спільної термінології. Зокрема В. Косик виділяє «національний» і «радянський» рух Опору, Т. Гунчак — «комуністичний підпільний і партизанський рух», «польський підпільний і партизанський рух», «український самостійницький підпільний і партизанський рух», В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко — «український національний рух Опору», М. Коваль, поруч з іншими, вживає і термін «український рух Опору»¹¹. В А. Русначенка можна зустріти терміни «український рух», «самостійницьке підпілля», «українське підпілля», «українська партизанка», «український визвольний рух», «національно-визвольний рух»¹².

Однак, з одного боку, загальноприйняті терміни повинні бути достатньо широкими, щоб вмістити в себе партизанські і підпільні форми боротьби, ідеологічне забарвлення та національно-територіальну приналежність, з іншого — лаконічними (не такими, як «національно-визвольний рух Опору на чолі з ОУН»¹³, або «український самостійницький підпільний і партизанський рух»), а з третього — не містити в собі тавтології на кшталт «український національний рух Опору». Адже в даному контексті «український» і «національний» є синонімами: якщо він український, то відповідно і національний. Отже, як синоніми, в одному контексті ми можемо використовувати термін «український рух Опору», а в іншому «національний рух Опору».

Доречно сказати, що класифікація суспільно-політичних рухів в Україні за національно-політичною ознакою не є оригінальною. Історики традиційно виділяють три течії в національно-визвольному русі ХІХ ст.: «Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині ХІХ ст. характеризувалося складним переплетінням українського, російського і польського визвольних рухів»¹⁴. Так само розглядається діяльність політичних партій початку ХХ ст. в Україні: одні з них вважаються загальноросійськими, другі — українськими, треті — польськими або єврейськими.

З огляду на вищесказане, використання терміну «рух Опору» вимагає чіткого розмежування тих, хто вів антифашистську боротьбу на Українських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань, формувань ОУН і УПА та загонів Т. Бульби-Боровця, польських Армії Крайової та Батальйонів Хлопських. Для перших автор пропонує використовувати термін «радянський рух Опору», для других — «український (інакше — національний) рух Опору», для третіх — «польський рух Опору».

До польського руху Опору належали особи (серед них були українці та євреї), які ставили за мету не тільки звільнення території Західної України від німецьких окупантів, але й відновлення на цій території Польської держави в довоєнних кордонах. Причому жоден дослідник не зараховує до польського Опору ані радянські партизанські загони (в тому числі ті, що склалися з етнічних поляків), ані формування ОУН і УПА, що діяли на території Польщі.

Український рух Опору об'єднував не лише оунівців, а й просто осіб, які прагнули створення незалежної Української держави. Його учасники могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму або бути прихильниками Т. Бульби-Боровця.

Хоча більше половини учасників радянських партизансько-підпільних формувань України склали етнічні українці, їх об'єднувало, в першу чергу, почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе як «радянських людей», і тільки потім як українців. У більшості своїй в поняття «українець» і «Україна» вони, скоріше, вкладали територіальний, ніж національний зміст. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянського Союзу. В своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали захист інтересів СРСР, а не України, або, принаймні, інтереси українського народу були для них невід'ємні від інтересів Радянської держави. Причому таке визначення априорі не несе в собі негативної оцінки українців, що виступали на боці Москви. Це просто зручна класифікація та констатація факту. Характерно, що в українських землях не було комуністичних підпілля або партизанки, які виступали б за державну незалежність України, інакше їх слід було б зарахувати саме до українського, а не радянського Опору.

З вищеозначених причин ми пропонуємо визначити учасників радянських підпільно-партизанських формувань як учасників радянського руху Опору. Так їх визначати нам дають підставу самі учасники цих течій. Наприклад, учасники радянського Опору в Україні ніколи не називали себе учасниками української підпільної чи партизанської боротьби, українського руху Опору і в організаційному, ідеологічному та політичному плані нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії. Німецькі окупанти теж чітко розрізняли дві течії руху Опору в Україні: «комуністично-більшовицький», «комуністичний» та «національно-український», «український»¹⁵.

Твердження про те, що українці, які брали участь у радянському русі Опору, мали лояльність до української державності в рамках СРСР, теж не виглядає переконливим. Адже реального наповнення ця «державність» ніколи не мала, натомість сталінський режим виявляв надзвичайну ворожість до будь-яких проявів українського патріотизму. Крім того, сама

українська радянська державність була маріонетковою і нелегітимною, адже була не обрана українським народом, а насаджена російськими більшовицькими багнетами у 1920 р. та навіть за національним складом керівництва не була українською. Відповідно, період 1920–1991 рр. — це не період української радянської державності, а період окупації України радянською Росією.

Легітимним же потрібно вважати забутий істориками уряд УНР в екзилі (якому, до речі, підпорядковувався Т. Бульба-Боровець), потім — Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). В свою чергу, такий державницький підхід ще більше легітимізує боротьбу ОУН і УПА, як боротьбу не проти східних українців чи українського радянського уряду, а проти російського більшовицького окупаційного режиму, якому, на жаль, з різних причин служило багато українців.

Ще однією прогалиною досліджень історії руху Опору залишається слабкий рівень біографічних досліджень. І це незважаючи на те, що життя багатьох діячів руху Опору може стати предметом не тільки історичних розвідок, але й драматичним сюжетом для кіносценаріїв. Серед таких слід назвати Івана Білика, Євгена Стахова, Омеляна Грабця, Ріка Ярого, Степана Руднева тощо. Малодослідженою залишається історія українського руху Опору на Буковині, Закарпатті, Трансністрії, Закерзонні, Берестейщині.

Потребують подальшого дослідження втрати і реальні результати боротьби проти окупантів, взаємовідносини різних течій руху Опору, боротьба різних ідеологій в окупованій Україні, побут, цінності, психологія і поведінка цивільного населення під німецькою окупацією, мотивація різних груп населення до участі в боротьбі з окупантами.

Якщо наукова розробленість багатьох питань з історії організованих форм руху Опору далека від завершення, то ще гіршою є ситуація з дослідженістю пасивного (стихійного, неорганізованого) спротиву (опору) українців під фашистською окупацією. Значна кількість поважних радянських, зарубіжних і сучасних українських дослідників історії України у своїх працях розглядає лише активні (організовані) форми в русі Опору на території України, обходячи увагою пасивний спротив населення¹⁶. Незважаючи на те, що історичною наукою така форма руху Опору називається наймасовішою¹⁷, історіографія Другої світової війни досі не створила жодної спеціальної праці з цієї теми.

Таким чином, сучасний стан вивчення історії руху Опору в Україні потребує вироблення загальноприйнятих термінології та тлумачення термінів у рамках державницької концепції новітньої історії України. Дискусія, яка може виникнути серед науковців, щодо вироблення такої концепції, термінології, та власне узгоджена термінологія можуть сприяти теоретичному осмисленню руху Опору в Україні, як явища, та активізації конкретно-

історичних досліджень з цієї теми. Зокрема це допоможе продовженню досліджень з діяльності польського руху Опору на Західній Україні та українського руху Опору у Східній Україні; дослідженням так званих «білих» партизанських загонів; встановленню невоєнних втрат, завданих окупантам, та внеску України у Перемогу; з'ясуванню реакції різних соціальних прошарків населення на окупаційний режим та мотивів участі в русі Опору; переоцінці періодизації та ролі радянського партизанського руху в боротьбі з фашизмом і, врешті-решт, створення фундаментальної праці «Антифашистський рух Опору в Україні».

Крім того, це сприятиме деміфологізації історичного минулого нашого народу, утвердженню ідеї самодостатності і цілісності української історії. В свою чергу, це дасть можливість визначити заслугуючу на довіру історичну пам'ять, котра буде служити «основою для колективної ідентичності і діяльності» українців¹⁸.

¹ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 80.

² Україна крізь віки. У 15-ти т. — Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — 335 с.

³ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К., 2002. — С. 343, 355, 366–377.

⁴ Шаповал Ю. Українська Друга світова // Дзеркало тижня. — 2005. — 23 квітня — 6 травня.

⁵ Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Дзеркало тижня. — 2004. — 30 жовтня – 5 листопада.

⁶ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси. — К., 2005. — 495 с.

⁷ Див.: Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны. Изд. 2-е, дораб. — М., 1975. — С. 304.

⁸ Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941–1944 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 166, 167; Кентій А.В., Папакін Г. В. Стратегія «двофронтної» боротьби ОУН-УПА у 1941–1944 рр.: мовою документів, очима історика // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. — К., 1995. — С. 163–169.

⁹ Яблонский Г. Политическая и военная роль антифашистского движения Сопротивления, подпольной борьбы и партизанских действий в Европе во время Второй мировой войны // Вторая мировая война. Матер. науч. конф.-ции. В 3-х кн. — Кн. 3. — М., 1966. — С. 39; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны: Указатель литературы, опубликованной в СССР на

русском языке в 1939–1968 гг. — Казань, 1969. — С. 9, 16; Движение Сопротивления в Западной Европе. 1939–1945. Национальные особенности. — М., 1991. — С. 5–8.

¹⁰ *Субтельний О.* Україна. Історія. — К., 1991. — С. 410–413; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. В 2-х ч. — Ч. 1. — К., 1994. — С. 328–330; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 241–249; Історія України: нове бачення. У 2-х т. — Т. 2. — К., 1996. — С. 313; *Семененко В.И., Радченко Л.А.* История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. — Харьков, 1999. — С. 400; *Кормич Л.И., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. — Харків, 2000. — С. 407.

¹¹ *Гунчак Т.* Україна. Перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 227; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — К., 1993. — С. 249; *Трофимович В.* Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). — Львів, 1995. — С. 70; *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996. — С. 19; Назв. праця. — С. 148; *Стецкевич В.В.* Воєнна історіографія України // Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 6062.

¹² *Русначенко А.* Народ збурений: (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках). — К., 2002. — С. 3–5.

¹³ *Світлична Н.* Історія України: Навч. посібник. — 2-е вид., випр. і доп. — К., 2002. — с. 202.

¹⁴ *Турченко Ф.Г., Мороко В.Н.* История Украины. Конец XVIII — начало XX века. Учебник для 9 класса. — Запорожье, 1999. — С. 208.

¹⁵ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 2276, оп. 1, спр. 44, арк. 100; Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 57, оп. 4, спр. 131, арк. 50; Центральний державний архів вищих органів влади України. — Ф. 3676, оп. 4, спр. 308, арк. 57.

¹⁶ *Субтельний О.* Назв. праця. — К., 1991. — С. 410; *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. — К., 1993. — С. 230; *Трубайчук А.* Друга світова війна. — К., 1995. — С. 85–90; *Грицак Я.* Назв. праця. — С. 236; *Турченко Ф.Г.* Новітня історія України. — Ч. 1. — К., 1998. — С. 328; *Семененко В.И., Радченко Л.А.* Назв. праця. — С. 400, 404.

¹⁷ Военный Энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 167.

¹⁸ *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. 18, nos. 1–2 (Summer-Winter 1993). — P. 53.

Слободянюк М.А. Насущные проблемы изучения движения Сопротивления в Украине.

Эта статья посвящена определению уровня изученности истории антифашистского движения Сопротивления в Украине. В статье осуществляется содержательный и сравнительный анализ современной украинской историографии, определяются тенденции научных поисков и направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: историография, антифашистское движение Сопротивления, терминология.

Slobodyanyuk M. Today's problems of studying of the anti-Nazi resistance movement in Ukraine.

This article is dedicated to determining the level of knowledge the history of the anti-Nazi resistance movement in Ukraine. The article contains an intensional analysis and comparative analysis of the modern ukrainian historiography. It defines tendencies of scientific researches and trends of further studies.

Key words: historiography, anti-Nazi resistance movement, terminology.

СПЕЦИФІЧНІ ФОРМИ І МЕТОДИ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано використання засобів терору та тероризму радянським рухом Опору як адекватної реакції на окупаційну політику гітлерівців. На підставі сучасних теоретичних напрацювань і термінології виявлені особливості та специфіка діяльності радянських партизанів на різних етапах Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: окупаційний режим, терор, тероризм, диверсійно-терористична діяльність, спецгрупи, партизанський рух.

Вимушене насильство — так стисло, враховуючи зміст, спрямованість, мету та головні засоби, можна охарактеризувати дії радянських партизанів та підпільників у роки Великої Вітчизняної війни.

Партизани відповіли на окупаційний терор адекватними методами. Диверсійні акції, здійснювані спеціально перекинутими через лінію фронту чекістськими групами, а згодом і партизанами, вселили почуття страху у ворога, позбавили його спокою та впевненості у своїй безкарності. Налюти на ворожі гарнізони, збройні сутички, засідки на дорогах, теракти щодо представників окупаційної влади та їх поплічників з місцевого цивільного населення та інші заходи, здійснювані партизанами, тероризували тилкові військові частини, що змусило загарбників залучати додаткові сили регулярної армії для боротьби із партизанськими загонами, охорони своїх тилкових об'єктів.

Варто зауважити, що у питанні кваліфікації методів партизанської боротьби та статусу народних месників на сьогодні існує кілька полярних точок зору, кожна з яких має певне підґрунтя і відповідним чином впливає на оперування понятійним апаратом.

З одного боку, терор та терористичні дії за своїми визначеннями (принаймні існуючими дотепер) як широкомасштабні або поодинокі акції, здійснювані проти цивільного населення, на перший погляд, наче і не можуть застосовуватися у контексті дослідження руху Опору. Втім, зважаючи на реальний стан речей, знявши негативний наліт із цих термінів і маючи на увазі методи й засоби ведення боротьби проти окупантів (а не морально-правові оцінки таких актів), їх можна використовувати стосовно певних дій диверсійно-терористичних груп, партизанських загонів та підпільників. Та й, зрештою, у документах воєнної доби терміни «терори-

зування», «терор», «терористична акція», «диверсія» згадуються у зв'язку з організацією партизанського руху та спеціальних чекістських груп і визначення їх тактики досить часто й однозначно.

З іншого боку, партизани Великої Вітчизняної, за визнанням чинного міжнародного гуманітарного права й за правилами ведення війни, котрі діяли у досліджуваний час, були комбатантами (а не франтирерами*) і їхні дії проти ворога мають класифікуватися як складова збройної боротьби. Проте, за твердженням самих переможених, які намагаються виправдати свої протиправні дії (читай — жорстокості — *Авт.*), партизани були легітимними лише за окремими ознаками. Методи партизанської війни деякі західні історики вважають «незаконними», посилаючись на положення Гаазької конвенції 1907 р. А самих народних месників окремі гітлерівські генерали називали «бандитами». При цьому вони свідомо ігнорували той факт, що Гаазька конвенція закріпила право народів на спротив агресії.

Ці неузгодження та різні тлумачення схожі на правову казуїстику, коли кожна зі сторін намагається прихилити на користь своєї концепції певні аргументи, керуючись при цьому чи то політичними уподобаннями, чи то прагненням уникнути відповідальності.

У будь-якому випадку науковцям не варто уникати об'єктивних за своєю суттю визначень, закріплених у Міжнародно-правових актах.

Що стосується точки зору переможених, то ще під час Вітчизняної війни 1812 р. методи партизанської боротьби викликали «нерозуміння» з боку вищого керівництва армії-агресора, котре, посилаючись на існуючі правила ведення війни, обурювалося діями партизанів — звичайних селян, які винищували переважним чином ворожих фуражистів та окремі дрібні підрозділи противника. Французький генерал Лористон у листі до М. Кутузова скаржився, що партизанські дії не відповідають встановленим правилам. На це Кутузов цілком слушно зауважив, що народ, скривджений нашествиям, «не вміє розрізняти прийняті звичаї від тих, котрі відкидаються у звичайних війнах»¹.

Уславлений герой Вітчизняної війни 1812 р., теоретик та літописець партизанської війни Денис Давидов, аналізуючи дії партизанів у війнах XVIII — початку XIX століть і полемізуючи з тими, хто вдавався до крайнощів, перебільшуючи значення партизанської війни чи зводячи її лише до дрібних нальотів, наголошував: «І те, і інше помилкове! Партизанська війна складається ані з вельми дрібних, ані з першочергових заходів, бо займається не спаленням однієї або двох комор, не зривом пікетів і не нанесенням прямих ударів головним силам ворога. Вона контролює і перетинає всі шляхи від тилу армії противника до того простору землі, який

* Франтирер (вільний стрілець) під час франко-пруської війни 1870–1871 рр.

визначений на постачання її військами, харчуванням і зарядами, через що перетинаючи течію джерела її сил та існування, вона наражає її удари своєї армії знесиленою, голодною, обеззброєною і позбавленою рятівних зв'язків підпорядкованості. Ось партизанська війна у повному сенсі цього слова». І продовжуючи свої роздуми щодо наслідків цієї війни, він наголошував, що серед них буде і «жах, розповсюджений у армії ворога»².

Класики марксизму-ленінізму, котрі в свою чергу приділяли неабияку увагу теорії та методам партизанської війни, крім іншого, наголошували на ефекті залякування ворога, створюваному народними месниками своєю діяльністю, таким чином підтверджували, що дії партизанів мають ознаки терору. В. Ленін, звертаючись до проблем партизанської війни в тилу ворога, зауважував, що партизани своїми діями не дають спокою ворогу, паралізують промисловість, постійно зупиняють машину місцевого управління, створюють «тривожний стан»³.

Англійські дослідники Діксон та Гейльбрунн визнавали, що «збитки, завдані німецькій армії партизанською війною, не можна визначати лише числом убитих та поранених і кількістю знищених гармат та складів. До цього ж слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної могутності, значення котрої важко оцінити у цифрах. Головне полягає в тому, що погіршився моральний стан солдатів, котрі воювали у країні, де кожен громадянин міг виявитися партизаном...»⁴.

Ще виразніше з цього приводу висловився автор узагальнюючої праці про Другу світову війну Дж. Фуллер: «В Росії партизани, кількість яких повсякчасно зростала, вселяли жах у серця німецьких солдатів..., партизанські загони відігравали таку ж роль, як зграї підводних човнів у Атлантичному океані. Вдень вони були... робітниками, що працювали на німців, а вночі ставали ворожими солдатами»⁵.

І, нарешті, якщо вже так ревно дотримуватись у визначенні термінів дефініцій міжнародного права, то теракти партизанів й підпільників стосувалися тих цивільних громадян, котрі пішли за тих чи інших обставин на співпрацю з окупаційною владою. При цьому спостерігався неабиякий ефект залякування, через те, що терор та тероризм — це не просто насильство, яке передбачає лише дві сторони: насильника та жертву. Слід брати до уваги і наявність третьої сторони — тих, кого намагаються залякати жорстокими діями і долею жертв.

Таким чином, елементи терору і тероризму є природною властивістю руху Опору в будь-якій країні, що стала жертвою агресії. Те, що в спротиві окупантам бере участь і цивільне населення, і спеціально підготовлені працівники спецслужб, сутності справи не змінює.

Уперше методи діяльності майбутніх партизанських загонів були сформульовані у директиві РНК СРСР та ЦК ВКП(б) партійним та радянським

організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил та засобів на розгром фашистських загарбників 29 червня 1941 р.*

Директива про розпалювання партизанської війни містила не лише заклик до всеохоплюючої, масової боротьби з окупантами, а й визначала конкретні об'єкти та методи радянського руху Опору. У захоплених ворогом районах пропонувалося створювати нестерпні умови для ворога та всіх його пособників: переслідувати та знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи; силами диверсійних груп підривати мости, дороги, псувати телефонний та телеграфний зв'язок, підпалювати склади і т.ін.

Набагато далі у визначенні методів боротьби з ворогом пішов перший секретар Компартії Білоруської РСР П. Пономаренко, котрий у директиві № 2 ЦК КП(б) Білорусії партійним, радянським та комсомольським організаціям з розгортання партизанської війни в тилу ворога від 1 липня 1941 р. найбільш виразно, конкретно та влучно окреслив спрямованість партизанської війни, її тактику та засоби.

Наступальний характер дій партизанів, ініціатива, рішучість та ефективні дії у винищенні ворога, позбавлення його спокою і вдень, і вночі — такими були концептуальні засади антифашистської боротьби, сформульовані партійним лідером Білорусії. Фактично йшлося про застосування народного тероризму проти окупантів. «Вбивати їх (ворогів — *Авт.*) повсюди, де застигнеш, вбивати, чим прийдеться — сокирою, косою, ломом, вилами, ножем... , нападати вночі на аеродроми, спалювати літаки, вбивати льотчиків... Душити, рубати, спалювати, отруювати «фашистську гадину», — наголошувалось у зверненні до народу.

Чи не вперше вжито влучний, емоційний вислів, котрий увійшов згодом до пропагандистських та ідеологічних звернень воєнної доби, який стисло і конкретно визначав мету партизанської війни: «Нехай відчує ворог, як горить під ним наша земля»⁶.

Жоден із наступних документів радянського керівництва так рельєфно та виразно не визначив наступальну тактику партизанської війни, її справедливу за характером та насильницьку за формами і засобами боротьби. І навіть партійний керманіч СРСР Й. Сталін, котрий через два дні, 3 липня, звернувся до народу, не зміг сильніше, емоційніше та конкретніше визначити завдання партизанської війни.

«...В окупованих ворогом районах треба створювати партизанські загони, ... створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалення партизанської війни всюди і скрізь, для ...,

* Суттєвим доповненням цієї директиви стала Постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу ворога», котра відіграла важливу роль у розвитку партизанського руху.

...підпалення лісів, складів... В окупованих районах створювати нестерпні умови для ворога і для всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їхні заходи...»⁷.

Згадані документи задекларували провідну роль органів держбезпеки у справі організації партизанських загонів та їх практичної діяльності.

Втім, коли були оприлюднені та доведені до адресатів ці та інші постанови, події тих днів довели, що директиви та заклики, не сприяли розгортанню широкої мережі партизанського руху й антифашистського підпілля.

Драматичне становище на фронтах, відсутність матеріальної бази, засобів зв'язку, брак відповідного досвіду й належно підготовлених кадрів, здатних очолити партизанські загони, та інші не менш важливі обставини стали причинами невдач у налагодженні руху «народних месників» в тилу ворога.

Партійні, радянські, військові структури та органи держбезпеки здійснювали перші кроки у цьому напрямі не скоординовано і тому досягти ефективності було дуже важко. Імпровізація та стихійність, вузьковідомчий підхід й невизначеність стали наслідком децентралізації керівництва партизанським рухом.

Треба зауважити, що на першому етапі війни створення великих партизанських формувань було не лише неможливим, а й не виправданим. Найбільше відповідала тогочасним умовам боротьби в тилу ворога діяльність нечисленних, але добре озброєних і сформованих із досвідчених осіб (переважним чином з працівників НКВС–НКДБ та армійських розвідорганів) диверсійно-розвідувальних загонів*.

НКДБ–НКВС як структури мобільні та здатні організовуватися в екстремальних умовах на першому, трагічному етапі війни виявилися спроможними відіграти провідну роль у розгортанні партизанського руху.

Останнє твердження, ілюструє не лише низка відповідних директивних матеріалів, оперативних наказів й інструкцій, а й факти диверсійної та терористичної діяльності органів держбезпеки вже у перші місяці війни.

Один з опублікованих документів проливає світло на те, яким чином армійські структури вже на початку війни долучалися до організації діяльності партизанських загонів на окупованій території та налагодження диверсійно-терористичної діяльності як найбільш ефективної складової їхньої тактики.

Отже, 16 липня 1941 р. Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії надіслало до штабів фронтів діючої армії інструктивно-методичну розробку «Партизанські загони та їх тактика»⁸, у котрій крім суто

* Загалом у роки війни на окупованій радянській території діяло понад 3 тис. таких формувань, чимало з них виконували завдання на території України.

організаційно-тактичних заходів досить ретельно виписувались практичні рекомендації щодо диверсійної діяльності «бойових партизанських загонів» (чисельністю 15–30, а за сприятливих умов і до 100–150 осіб) із завданнями здійснювати нальоти на штаби, аеродроми, склади, мости, а також «диверсійних дрібних груп» із завербованого місцевого населення (чисельністю 3–5 осіб, або одинаків) для руйнування мостів, організації аварій поїздів, знищення воєнних об'єктів та деяких представників окупаційної влади.

Цей документ передбачав одночасну участь у диверсійно-терористичних акціях як військових, так і цивільних осіб. І диверсійні групи передбачалося створювати не з фахівців (як це робилося на практиці), а із «завербованих місцевих жителів».

Ця велика за обсягом «інструктивно-методична розробка» справді не мала аналогів, особливо враховуючи час її появи. У жодному з інших документів не містилося такого детального роз'яснення організації диверсійно-терористичної роботи, зокрема як руйнувати шляхи сполучення та зв'язку, захоплювати штаби і склади, організувати засідки та напади для боротьби із живою силою противника і навіть захоплювати заручників «з числа ворожого елемента» — всі ці складові диверсійно-терористичної діяльності були до дрібниць виписані у згаданому документі військового керівництва.

Проте найкращим чином розтлумачені на папері тактика та методи партизанської боротьби ще мали бути втіленими у життя, а зробити це у той час було дуже важко.

Досягти взаємодії між військовими радами Південно-Західного і Південного фронтів, партійними органами та відповідним структурним підрозділом НКВС УРСР, котрі займалися формуванням партизанських загонів, не вдалося. І тому у квітні 1942 р. ЦК КП(б)У віддав оперативне керівництво бойовою діяльністю партизанів чекістам, котрі вже на той час довели свою спроможність ефективно діяти у нелегких умовах ворожого тилу. Та й, зрештою, спеціальна освіта, досвід, профільні знання у галузях дотримання конспірації, радіозв'язку, диверсії свідчили на користь доцільності такого рішення.

Існуючі на підставі наказу НКВС СРСР від 25 червня 1941 р. оперативні групи НКВС–УНКВС республік, країв та областей по боротьбі з парашутними десантами і диверсантами противника у серпні 1941 р. були реорганізовані у 4 відділи НКВС–УНКВС*, що розпочали створення винищу-

* Подальше широке розгортання підпільно-партизанської та розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території обумовило необхідність визначити зафронткову діяльність як пріоритетний напрям дій органів безпеки. У зв'язку з цим у квітні 1942 р. 4-й відділ був реорганізований у 4-е Управління НКВД УРСР, котре, видозмінюючись, проіснувало в центральному апараті НКДБ до 1945 р.

вальних загонів та формування партизанських полків і загонів у всіх районах та містах УРСР. На ці структурні підрозділи поряд з іншими завданнями покладалося створення диверсійних груп і керівництво їхнього оперативно-бойовою діяльністю.

У серпні 1941 р. за рішенням ЦК КП(б)У в Києві була створена спеціальна школа з підготовки кадрів для партизанського руху. Згодом такі школи були відкриті у Харкові, Полтаві, Лисичанську та інших містах. За кілька місяців в них пройшли підготовку близько 4,5 тис. організаторів підпілля та партизанського руху, яких досвідчені працівники НКВС навчали не лише азам радіосправи, дотриманню головних методів конспірації, але й тонкощам майбутньої диверсійно-терористичної роботи у тилу ворога.

На початку війни у відомчому діловодстві групи спеціального призначення по проведенню диверсійної роботи в тилу ворога називалися «диверсійно-розвідувальними». І вже згодом з'являється назва — «диверсійно-терористичні». Так, у документах, датованих листопадом 1941 р., зустрічаємо вживання виокремлених визначень «розвідувальна» і «диверсійно-терористична» діяльність.

Для здійснення диверсійних та терористичних актів у тилу противника заздалегідь готувалися та постачалися всім необхідним (зброєю, вибухівкою, сірчаною кислотою і т.ін.) спеціальні групи, в тому числі й ті, що підпорядковувалися інженерними частинами Червоної армії, котрі, окрім іншого, проводили і мінування об'єктів, визначених для висадження у повітря вже після окупації.

Так, у Києві саперами інженерного відділу штабу оборони столиці замаскованими мінами було нашпиговано багато адміністративних будинків, великих магазинів, ресторанів міста і навіть храмів. На четвертий день після окупації ці пекельні «вітання» почали спрацьовувати.

24 вересня 1941 р. за допомогою київських підпільників першим був висаджений у повітря склад магазину «Дитячий світ» в самому центрі міста. Потім — воєнна комендатура, розташована у сусідньому будинку, де загинуло чимало гітлерівських офіцерів, а також кінотеатр, у якому гітлерівці дивились хроніку про підкорення Франції. Вибухнули чотириповерховий універмаг «Люкс», аптека, готель «Континентель». На наступний день згорів і палац Верховної Ради України.

Але якщо адміністративні будинки та магазини були підірвані завдяки зусиллям спецгруп та підпільників, то вже велику кількість житлових будинків підпалювали самі кияни.

Очевидці тих подій згадують, що на Хрещатику горів кожен другий будинок. Відблиски полум'я та чорні хмари диму стояли над містом декілька тижнів. А всього у Києві від тих вибухів та підпалів згоріло шістнадцять вулиць.

Наслідками тих терактів стали не лише спалені будинки, десятки німецьких офіцерів. Звірячими розправами із євреями відповіли фашистські недолюдки за свій жах та гори каміння на центральних вулицях Києва. Вже 28 вересня з'явилися оголошення з наказом всім євреям міста прибути до збірних пунктів. А далі був Бабин Яр...

Вибухи у Києві справили на гітлерівців велике враження. Вони пам'ятали про «подарунки чекістів» і в директиві німецького головного командування сухопутних сил від 12 жовтня групі армій «Центр» містилося застереження, що «у випадку захоплення Москви, так само як і в Києві, можуть виникнути надзвичайні небезпеки від мін уповільненої дії»¹⁰.

Побоювання німецької верхівки були не безпідставні. Ще у вересні 1941 р. був створений спеціальний диверсійно-бойовий загін, до завдань якого, окрім проведення диверсій, входило також «здійснення терактів над окремими представниками вищого командного складу німецької армії, окупаційної влади, а також над зрадниками Батьківщини — колишніми радянськими громадянами, котрі перейшли на бік ворога». У документі, регламентуючому діяльність цього загону наголошувалося, що «теракти можуть здійснюватися лише з санкції центру НКВС у кожному окремому випадку. Сигнал до дій подає керівник загону»¹¹.

Трохи згодом, коли виникла реальна загроза захоплення гітлерівцями Москви, чекістами були розроблені спеціальні заходи з проведення диверсій та терактів спеціально залишеними на нелегальному становищі агентами-диверсантами у випадку окупації столиці.

Так, зокрема передбачалося для діяльності в тилу противника (у м. Москва) залишити 553 особи, з них по «здійснення диверсійних актів — 201 чоловік, для здійсненню терористичних актів — 81 чоловік»¹².

Наведений вище матеріал, як і багато інших фактів, свідчить, що у роки Другої світової війни поняття «диверсія» дещо видозмінюється за своїм змістовним наповненням і звичне її трактування як дії, що «відволікає війська противника», суттєво доповнюється. Диверсії здійснювалися не лише з метою підриву економічної та воєнної могутності ворога, але й для психологічного розкладу противника, його деморалізації, створення нестерпних умов для окупантів та їх поплічників, укорінення почуття страху в окупаційних гарнізонах й у тих, хто ще не став об'єктом партизанського нападу, але неминуче міг стати ним.

Цей метод підпільно-партизанської боротьби проти агресора тісно переплітається з акціями терористичного спрямування, оскільки одна дія (підриг ешелону чи установи) має одночасно елементи диверсії і тероризму. Межа між останніми у кожному конкретному випадку може бути настільки тонкою, що їх важко відокремити, тим більше у разі наявності людських жертв (військових або й цивільних). При цьому досягається не лише мета

завдати ворогу матеріальних збитків і втрат у живій силі, а й здійснюється залякуючий ефект.

Протягом війни (окрім вже згаданих) вийшла низка інших важливих та змістовних відомчих нормативних документів (наказів, інструкцій тощо), котрі регламентували діяльність диверсійно-терористичних груп й детально роз'яснювали де, коли і як треба здійснювати відповідні акції.

31 серпня 1941 р. у «Бойовому наказі НКВД УРСР № 007/У/ч 5-му зведеному партизанському загону» заступник народного комісару внутрішніх справ УРСР С.Савченко наказав цьому формуванню переправитися через лінію фронту на територію противника для того, щоб згодом вийти у район Жмеринки та здійснити напади і руйнування мостів, водогонів, депо, засобів зв'язку.

Наказувалося також на шосейних дорогах, котрі проходять вздовж залізничних колій, знищувати мости, організовувати завали; здійснювати вибухи у місцях, де передбачалася зупинка живої сили ворога, транспортів з паливом, зброєю¹³ тощо.

Наказ НКВС УРСР, як і згадана вище інструктивно-методична розробка Оперативного управління Генерального штабу Червоної армії, детально визначав методи партизанської війни в тилу ворога та її головні об'єкти.

Втім, далеко не всі накази могли виконати навіть формування, створені по лінії НКВС. Їх дії у перші місяці війни не відзначалися високою ефективністю. Брак підготовки до ведення партизанської війни, відсутність зброї та боєприпасів, надійного зв'язку з населенням окупованих територій, незнання місцевості, провали заздалегідь залишеної у населених пунктах агентури — ці та інші причини призводили до неможливості здійснити заплановані диверсійні акти.

Лише пізньої осені 1941 р. партизанські акції почали відчутно дошкуляти окупаційній владі в Україні. У цей час далися взнаки організаційно-практичні заходи керівництва країни. Вже було сформовано 738 партизанських загонів загальною чисельністю 26 257 бійців і 191 диверсійна група (1 374 особи)¹⁴.

Реально усвідомлюючи вже о тій порі, яку загрозу становлять партизани для тилів німецької армії, райхсфюрер СС Гімmlер висловив своє занепокоєння розгортанням руху Опору, і в спеціальному документі в листопаді 1941 р. окреслив заходи боротьби з радянськими партизанами, наголосивши, що основним завданням у боротьбі проти них має стати їхнє знищення, а не вигнання. Тому наказувалося не надавати їм можливості уникнути бою або втекти.

Тероризування окупаційної адміністрації як один з ефективних та розповсюджених методів діяльності партизанських загонів вперше, принаймні у документах, пов'язаних із партизанським рухом, згадується у «Тимчасовій

інструкції про роботу уповноважених 4-тих відділів НКВС УРСР» від 17 листопада 1941 р., затвердженій заступником наркомун внутрішніх справ УРСР. У цьому документі, серед інших, визначалися завдання диверсійних груп та партизанських загонів, котрі направлялися в тил противника: ушкодження аеродромів та матеріальної частини літаків; знищення танків, баз пального, продовольчих складів та боєприпасів; підпал приміщень, де базувалися частини ворога; висадження у повітря залізничних та шосейних мостів, псування залізничних магістралей та організація катастроф поїздів..., тероризування функціонерів місцевої влади (комендантів, старост, мерів, поліції та ін.)¹⁵. Під «тероризуванням» розумілося фізичне знищення згаданих осіб і залякування таким чином їхніх «колег».

В продовження роботи у цьому напрямі наказ НКВС УРСР від 30 листопада того ж року детальніше визначив об'єкти тероризування, зазначивши: «З'ясовано, що німецькі загарбники за тимчасової окупації областей УРСР організовують у селах, містечках і містах свою фашистську адміністрацію (в сільській місцевості призначають старост, старшин, поліцаїв, а в містах і селищах міського типу — голів міськуправ, мерів, комендантів, начальників поліції та інших чиновників). Адміністрація добирається і комплектується з місцевого контрреволюційного, націоналістичного, куркульського та злочинного елемента, а також із зрадників соціалістичної Батьківщини — дезертирів з Червоної армії.

Увесь цей контрреволюційний фашистський і бандитський елемент веде активну боротьбу ... з усіма радянськими патріотами, які залишилися на захопленій фашистами території, виказує їх гестапо, організовує пошук партизанів, грабує і тероризує місцеве населення. Фашистські виродки діють цілком безкарно з нашого боку». І далі, дорікаючи за бездіяльність, наказувалося «створювати спеціальні тергрупи чисельністю 3–5 чоловік для знищення фашистської адміністрації»¹⁶.

Поплічники окупаційної влади стали об'єктом «пильної уваги» спеціально створюваних для їхнього знищення груп, що складалися, як правило, із трьох-п'яти осіб. Старости, бургомістри, агенти гестапо, поліцаї з місцевих жителів знищувалися ними під час нальотів на гарнізони, у їх приватних помешканнях, в засідках тощо. Ця діяльність мала плановий характер. Заздалегідь визначалися об'єкти, виконавці та час здійснення операції з фізичного знищення певної особи.

Ефект залякування «третіх» осіб, тобто тих, на кого мав справити відповідне враження наочний приклад теракт, накопичуючись та переростаючи у критичну масу, поступово перетворювався на справжній терор з боку партизанів та підпільників.

Так, напередодні Різдвяних свят та Нового 1943 року спеціальною вказівкою НКВС керівникам оперативно-чекістських груп, які діяли в тилу

ворога, наказувалося ліквідувати та викрадати німецьких чиновників і офіцерів, користуючись тим, що у деяких випадках вночі німці довіряли охорону місцевій поліції.

Широковідомі факти знищення представників окупаційної влади з вищого ешелону: головного судді України Функа, імперського радника райхскомісаріату України Гелля та його секретаря Вінтера, віце-губернатора Галичини Бауера та багатьох інших. Всіх перерахованих осіб знищив диверсант-розвідник М. Кузнєцов, котрий навіть не мав військового звання і був фактично цивільною людиною (хоча і зі «спеціальною» освітою).

У Харкові українськими партизанами був знищений штаб німецької піхотної дивізії разом з генералом Брауном, розстріляний генерал-полковник Боддєн; начальник штабу 9-ї армії поранений, і ще багатьом вищим німецьким офіцерам не вдалося досягти місця свого призначення, тому що дорогою про їхню долю «потурбувалися» партизани.

Полюванням на вищих німецьких офіцерів партизани й підпільники не обмежувались. Найчастіше вони знищували помічників окупаційної влади з місцевих жителів, переважно тих, хто працював у поліції або на адміністративних посадах. Проте, на жаль, траплялось і так, що у бажанні помститися за понівечені долі, людські втрати, засліплені ненавистю, та й, чого гріха таїти, безкарністю, партизани й підпільники позбавляли життя людей, котрі не завинили ані перед радянською владою, ані перед місцевими жителями. Відомі й випадки, коли, не володіючи інформацією специфічного характеру, вони вбивали старост та інших посадовців, котрі за завданням радянських спецслужб або підпільних осередків працювали на цих посадах.

Таким чином, партизани, котрі з власної ініціативи виконували «вироки» на окупованій території, вершили людську долю не завжди справедливо і на власний розсуд. Їх «помилки» та свавілля, на жаль, коштували людських життів. У цих випадках терор мотивований перетворювався на терор невмотивований. Принагідно слід наголосити, що ці позасудові розправи, свавілля тривали і на визволеній від окупантів території України, коли вчорашні партизани, перебираючи на себе суддівські обов'язки, вчиняли справжню вакханалію, аж доки не оговтались (завдяки численним скаргам місцевих жителів) вищі владні структури, припинивши і терористично-репресивні акції.

Повертаючись до дій народних месників на ворожих комунікаціях у час окупації, нагадаємо, що зміна ситуації на фронтах взимку 1942 р. викликала необхідність активізації диверсійної діяльності партизанських загонів і диверсійних груп на залізничних магістралях в тилу ворога. Центр вимагав нарощування зусиль для ускладнення підвозу противником, а також евакуації ним живої сили, бойової техніки, продовольства. В першу чергу необхідно було паралізувати роботу залізничних вузлів організації «аварій», створення «пробок», блокування станцій. Для цього передбачалося активі-

зувати діяльність партизанів, диверсійних груп Чернігівської, Сумської, Полтавської областей.

Диверсійно-терористичні групи постачались вибухівкою та засобами радіозв'язку й перекидалися через лінію фронту з метою здійснення в тилу противника руйнувань на залізничних магістралях, виведення з ладу життєво важливих для окупантів об'єктів, підпалення та знищення посівів і проведення «спеціальних заходів» щодо окупаційної адміністрації. Після перетину лінії фронту суходолом або шляхом десантування диверсійно-терористичні групи діяли автономно, або ж з баз партизанських загонів, осідаючи там іноді і до трьох місяців. Відомі випадки, коли диверсійно-терористичні групи залишалися в тилу ворога і ставали ядром нових партизанських загонів.

Відносини між партизанами та членами диверсійно-терористичних груп, котрі тимчасово перебували у складі партизанського загону, здебільшого були конструктивними. Партизани допомагали у проведенні диверсійних актів, а члени груп навчали «народних месників» підривно-вибуховій справі, правилам виготовлення мінної техніки, дотриманню правил конспірації, орієнтуванню на місцевості тощо.

Відомі випадки «холодного» ставлення до делегатів з «Великої землі». Партизанські ватажки деяких загонів вбачали в них «гастролерів», котрі мали можливість після виконаного завдання повернутися за лінію фронту, а також співробітників НКВС. В умовах специфічної атмосфери у партизанських загонах (вольниця, анархія, іноді свавілля командирів) їх драгувала присутність чекістів.

Навесні 1942 р. партизанський терор німецько-фашистські загарбники відчули повною мірою: виробничі процеси на окупованій території зривалися також шляхом шкідництва та саботажу. У травні 1942 р. було ухвалено рішення про підготовку й засилання до індустріальних центрів Донбасу та Кривбасу агентурних груп, у складі яких були б представники технічної інтелігенції, із завданням проникнути до складу управлінських та інженерних кадрів важкої промисловості для подальшого шкідництва, гальмування ходу відновлення промислових об'єктів.

Про реальну загрозу партизанських дій один із головних ідеологів нацизму Геббельс у березні 1942 р. писав у своєму щоденнику: «Небезпека з боку партизанів зростає з кожним тижнем. Партизани цілковито панують над великою кількістю районів окупованої Росії. Вони встановили там режим терору... До них дуже важко дістатися, тому що вони застосовують в окупованих нами районах такі терористичні методи, що населення тепер боїться йти на ... щиру співпрацю з нами»¹⁷.

За даними на квітень 1942 р., партизани України повністю контролювали 15 районів, 346 населених пунктів, організовано в тилу ворога 102 партизанських загони¹⁸.

Незважаючи на помітні зрушення у бік активізації, диверсійно-терористичні акції спецгруп НКВС та партизанів у першій половині 1942 р. ще не стали тим фактором, котрий би досить відчутно впливав на збройну боротьбу.

Створення у травні 1942 р. при Ставці ВГК Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українського штабу партизанського руху (УШПР) у червні 1942 р., за задумом вищого керівництва країни, мало сприяти покращанню ситуації.

Диверсійно-терористична діяльність сприймалась керівництвом держави, як один з найбільш ефективних методів ведення боротьби в тилу ворога. Недаремно у наказі народного комісара оборони СРСР (5 вересня 1942 р.) про завдання партизанського руху, котрий з'явився на світ після його зустрічі з командирами партизанських загонів, зокрема підкреслювалося, що «руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення... Вирішення цих основних завдань вимагає від всіх партизанських загонів широкого розгортання бойових партизанських операцій, а також диверсійної, терористичної та розвідувальної діяльності в тилу ворога». І далі вже у регламентуючій частині цього документа визначалися більш конкретні цілі: знищення військових гарнізонів, штабів, загонів військ, деяких офіцерів та солдатів, охорони транспортів та складів, баз боєприпасів, господарських команд, ворожих фуражистів, команд та агентів з заготівлі хліба, руйнування ліній зв'язку, літаків та ангарів на аеродромах противника, нападати на обози з пограбованим хлібом, «по можливості хліб роздавати населенню, а якщо цього здійснити не можна — знищувати його».

Наказ Й. Сталіна, зокрема в тій його частині, що визначала об'єкти диверсійно-терористичної діяльності, фактично увібрав в себе ідеї всіх попередніх нормативних документів воєнної доби.

Однак пролунали і докори, поява котрих у документі такого рівня мала сприйматися як наказ для негайного втілення у життя. «Діями партизанів ще не охоплені міста... Партизанським загонам, окремим організаціям та диверсантам проникнути у всі великі та малі міста і ... широко розгорнути там ... диверсійну роботу... Нещадно знищувати або захоплювати у полон фашистських політичних діячів, генералів, великих чиновників та зрадників нашої Батьківщини, які перебувають на службі у ворога. З цією метою постійно спостерігати за генералами... З'ясувати, де вони живуть...», — наголошувалося у наказі¹⁹.

Диверсія продовжувала залишатися серед головних способів дезорганізації ворожого тилу протягом всього періоду окупації території України. Вона мала порівняно з іншими методами партизанської боротьби низку серйозних переваг. По-перше, диверсії дозволяли партизанам невеликими силами і практично без втрат завдавати відчутних, ефективних ударів по

ворогу. По-друге, систематичні і чисельні диверсії партизанів розпорошували увагу і сили ворога на охорону комунікацій та інших тилових об'єктів, внаслідок чого зменшувались можливості гітлерівців у боротьбі з партизанами, тому що їм важко було створювали великі угруповання для блокування районів активних партизанських дій і проведення каральних експедицій. Цей вид боротьби відігравав велику роль в деморалізації ворожих військ, створюючи ефект залякування, або ж, іншими словами, породжував терор, котрий гнітюче впливав на стан окупаційних військ.

Якщо у перший рік війни поява партизанів та їх дії сприймалися німецькими чинниками як поодинокі «бандитські витівки», то у 1943 р. загроза з боку народних месників, особливо у деяких регіонах УРСР, була постійною і викликала справжній жах в окупантів. Іноді траплялось і так, що при появі партизанів німецькі військовослужбовці не вступали навіть у сутичку, а просто тікали. Через такі випадки у грудні 1943 р. з'явився наказ командира 42-го армійського корпусу армії вермахту «Про боротьбу проти банд», котрий за подібні вчинки передбачав суворе покарання.

Після розгрому гітлерівських військ під Сталінградом головною метою диверсійних акцій партизанів став зрив евакуаційних перевезень окупантів та підвезення поповнення.

Завдяки удосконаленню тактики проведення диверсійно-терористичних актів, активним діям спецгруп, партизанів та підпільників залізничні колії у тилу ворога перетворювалися у своєрідні лінії фронту, вздовж котрих окупанти змушені були споруджувати доти та бункери, ставити мінні загородження, вирубати ліс смугою завширшки 50–300 метрів від дороги, влаштовуючи там спеціальні заборонені зони.

За даними генеральної дирекції залізничних шляхів «Схід» у лютому 1943 р. партизани СРСР здійснили близько 1060, у квітні близько 700, у травні 1045, у червні понад 1060 нальотів та диверсій на залізничних шляхах окупованої території²⁰. Більшість з них припадала на шляхи, що вели до Курського виступу.

Навесні 1943 р., коли радянське Головнокомандування ухвалило рішення закріпитися на досягнутих рубежах та розпочати підготовку до літнього наступу, перед партизанськими формуваннями було поставлене завдання шляхом диверсійних акцій зривати ворожі перевезення та заважати концентрувати війська та бойову техніку у районах майбутніх битв. Цей час, порівняно з попереднім, був більш сприятливим для партизанів. Покращилось постачання спеціальною вибуховою технікою, підготовлено більше спеціалістів, здатних її кваліфіковано використовувати.

1 травня 1943 р. партизани за сприяння київського підпілля здійснили наліт на південний міст через Дніпро біля Києва і вивели його з ладу. У тому ж місяці партизанський загін А. Одухи біля Славути підірвав залізничний

дерев'яний міст, пустивши на нього захоплений перед тим поїзд. Паровоз та кілька вагонів упали в річку. На спорудження нового моста окупанти витратили три місяці²¹.

У серпні-вересні 1944 р. у зв'язку з визволенням від окупантів переважної частини території України УШПР та його представництва при фронтах почали згортати свою роботу²².

Обсяг диверсійних акцій, здійснених партизанами та диверсійно-терористичними групами на окупованій території України, а також їх динаміку можна уявити із наступних даних. Якщо у 1941 р. українські партизани республіки підірвали лише 23 поїзди, а у 1942 р. — 232, то вже у 1943 р. і протягом 10 місяців 1944 р. відповідно 3688 і 1015. Взагалі ж протягом 1941–1944 рр. українські партизани здійснили на шляхах сполучення близько п'яти тисяч великих операцій і безліч дрібних диверсій. Внаслідок цього рух поїздів залізницями було припинено сумарно майже на 2 тис. діб. І це можна вважати одним з найважливіших показників їхньої бойової та диверсійної діяльності²³.

Не менш важливим виміром діяльності партизанів стало поширення серед окупаційної адміністрації та військ агресора почуття невпевненості та жаху. Наслідком активних диверсійно-терористичної діяльності партизанів, стало і те, що німецьке командування було змушене відволікати з фронту цілі дивізії для боротьби з ними та посилення охорони своїх тилових гарнізонів. Із деяких сіл взагалі виводили представників окупаційних сил для укрупнення підрозділів у райцентрах. Це, в свою чергу, сприяло створенню так званих партизанських країв та зон, повністю контрольованих «народними месниками».

З просуванням лінії фронту територією України на захід підпільні організації і партизанські загони припиняли діяльність, а частина їх особового складу включалася до диверсійних, розвідувальних та інших груп, що закидалися у ворожий тил, а також до винищувальних батальйонів, на які покладалася боротьба з націоналістичним підпіллям. На 1 квітня 1946 р. у 7 західних та південно-західних областях УРСР діяло 3593 винищувальних батальйони, чисельність яких становила 63 тис. осіб. У ході ліквідації самостійницьких збройних формувань «яструбки» широко використовували партизанський досвід.

Оцінюючи в цілому дії радянських партизанів та підпільників, слід констатувати їх вагомий вплив на перебіг війни. Окрім значних втрат у живій силі, матеріальних збитків, окупанти і колаборанти постійно перебували під морально-психологічним пресингом народних месників і змушені були корегувати свої дії з врахуванням цього фактору. В умовах окупаційного терору учасники руху Опору адекватними засобами протидіяли військовим та економічним заходам гітлерівців, чим об'єктивно сприяли перемозі над нацизмом. Варто не забувати і про вплив партизанів

та підпільників на морально-психологічний стан населення окупованих територій, підтримку в ньому віри в кінцевій перемозі над чужоземними зайдами і повернення до мирної праці.

Для німецького командування партизанський рух був неочікуваним. Йому довелось в ході війни вивчати форми партизанської боротьби, тому що віднайти історичну аналогію подібної війни, яку вони називали «війною з-за рогу», окупанти не змогли.

Насильство породжує насильство. Вбивство на війні стає нормою. Ці жорстокі аксіоми в черговий раз підтвердилися у роки Другої світової війни. У межах кривавого протистояння мотивований терор та тероризм з боку радянських партизанів та підпільників були не самоціллю, а засобами досягнення перемоги, наслідком, доповненням та продовженням бойових регулярних військ, спрямованих на вигнання або знищення ворога.

¹ Давидов Д. Сочинения. — М., 1962. — С. 293–295.

² Там же. — С. 451, 455.

³ Ленин В.И. Полн. собр. соч. Изд. 5-е. — М., 1960. — Т. 11. — С. 349.

⁴ Коммунистические партизанские действия. — М., 1957. — С. 82.

⁵ Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939–1945 гг. — М., 1956. — С. 332.

⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Том второй. Книга первая «Начало». 22 июня – 31 августа 1941 года. — М., 2000. — 138–139.

⁷ Цит. за: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Том второй. Книга первая «Начало». 22 июня – 31 августа 1941 года. — С. 161–165.

⁸ «Пленные обезоруживаются и распускаются в разных направлениях». Публикация генерал-лейтенанта Софронова // Военно-исторический журнал. — 2001. — № 6. — С. 50–56.

⁹ Гогун О., Кентій А. 1941: зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі / Визвольний шлях. — 2006. — Березень.

¹⁰ Лубянка в дни битвы за Москву: Материалы органов госбезопасности в СССР из Центрального архива ФСБ России. — М., 2002. — С. 8.

¹¹ Там же. — С. 68.

¹² Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне». Сб док. Том второй. Книга 2. «Начало». 1 сентября – 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 270–271.

¹³ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2000. — № 1. — С. 76–77.

¹⁴ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. — К., 2001. — С. 8.

¹⁵ Там же. — С. 91–92.

¹⁶ Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. док.. Том второй. Книга 2. «Начало». — С. 371–372.

¹⁷ Діксон Ч., Гейльбрунн Д. Назв. праця. — С. 36.

¹⁸ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — С. 148.

¹⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Док. и мат. в 3-х томах. — Т. 1. — К., 1985. — С. 337–339.

²⁰ Там же. — С. 197.

²¹ Там же. — С. 196.

²² 23 грудня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову про розформування УШПР.

²³ Чайковський А. С. Невідома війна (партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика). — С. 128.

²³ Давидов Д. Военные записки. — М., 1942. — С. 175.

²³ Тарле В. Наполеон. М., 1952. — С. 15.

Низка терактів, здійснених радянськими підпільниками у перші дні окупації Києва, свідчить про те, що до них готувалися.

Дивись: «Доповідню записку заступника начальника УНКВС по м. Москві та Московській області А. В. Петрова до НКВС СРСР про створення агентурно-освідомчої мережі для проведення розвідувальної та терористичної діяльності в тилу противника» (3 листопада 1941 р.) у «Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне». Сборник документов. Том второй. Книга 2. «Начало». 1 сентября – 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 270–271.

В статье проанализировано использование средств террора и терроризма советским движением Сопротивления, как адекватной реакции на оккупационную политику гитлеровцев. На основании современных теоретических работ и терминологии выявлены особенности и специфика деятельности советских партизан на разных этапах Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: оккупационный режим, террор, терроризм, диверсионно-террористическая деятельность, спецгруппы, партизанское движение.

In this article the use of means of terror and terrorism by Soviet Resistance movement is analyzed, as an adequate response to Nazi occupation policy. Features and particularities of Soviet partisan activities during different periods of Great Patriotic War are defined on the ground of modern theoretical works and terminology.

Keywords: occupation regime, terror, terrorism, sabotage and terrorist activities, special units, partisan movement.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ У ВОЄНИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАС

УДК (477) «1943/1945»

Т. Першина (Київ)

РЕАЛІЇ ВОЄННОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ В УКРАЇНІ, 1943–1945 рр. (деякі аспекти проблеми)

В статті розглядаються наслідки війни і їх вплив на суспільно-політичну свідомість людей, їх поведінку, психологічні реакції.

Ключові слова: *повоєнна повсякденність, окупація, воєнне покоління, підкупаційне населення, етнодемографічна ситуація.*

Друга світова і Велика Вітчизняна війни мали неоднозначні й суперечливі наслідки для українського суспільства. Війна стала тим рубежем, який розділив історію ХХ століття на три періоди — довоєнний, воєнний і повоєнний. Війна вплинула на свідомість, моральний стан мільйонів людей, залишила глибокий слід в пам'ятні народній і душах людських. Певну частину населення вона спонукала до перегляду системи цінностей, що склалися в передвоєнний період, позбавила ілюзій минулого. Невипадково, російська дослідниця історії повоєнної повсякденності радянського суспільства О. Зубкова робить акцент на тому, що «без усвідомлення феномену війни, закарбованого у свідомості поколінь, не зрозуміти й всієї післявоєнної історії, механізмів суспільної поведінки, зміни почуттів і настроїв сучасників»¹.

Після жорстокої і кровопролитної війни, що фізично й морально вкрай виснажила людей, нарешті настав період «заліковування ран». Всепоглинаюча жага миру, сподівання на краще й оптимізм, які вони породжували й жили, створювали особливу післявоєнну атмосферу. Після переможного травня 1945 р. радянська спільнота перетворилась на суспільство очікування й надій, воно стало іншим.

Суспільні трансформації в повоєнний період визначали такі ключові чинники як приголомшуючі демографічні втрати, що призвели до змін в соціальній та національній структурі населення; різновекторні наслідки окупаційної політики нацистів; політика радянської влади на звільненій від німців території і на приєднаних до УРСР етнічних землях; зміна етнодемографічної структури українського суспільства у воєнні та перші повоєнні

роки внаслідок депортацій, виселень, переселень. Названі чинники обумовлювали суспільну свідомість, атмосферу, настрої різних категорій громадян, власне, моральне здоров'я українського населення.

Соціальні й психологічні реакції, моделі поведінки людності України, викликані подіями перших місяців війни, «раптовим» її початком, окупаційною політикою нацистів також вплинули на формування повоєнної атмосфери українського суспільства. Гнітючі наслідки складних і трагічних подій, пережитих людьми, зачепили глибинні пласти свідомості спільноти і спричинили певну ментальну трансформацію.

Німецький наступ на Україну був навальним і вражаючим. У перші години, дні після вторгнення німецьких військ люди зазнали психологічного шоку. Хоча треба визнати, що багато громадян, всупереч твердженням радянської пропаганди, розуміли неминучість війни з нацистською Німеччиною, але їм вірилося, що це трапиться у віддаленому часі. Більшість населення сприйняла німецьку агресію як страшне лихо. Лише незначна його меншість, яка дивом пережила переслідування 30-х років, а також певна частина національно налаштованої інтелігенції з надіями на кращі зміни для них з піднесенням зустріли звістку про німецьке вторгнення.

Натомість шквал емоцій, попри обережність, вилився на вулиці міст і містечок, селищ, захопив трудові колективи. Архівні документи, що містять широку палітру настроїв людей, віддзеркалюють прорахунки передвоєнної радянської пропаганди, які деформували свідомість пересічної людини. Вони незаперечно свідчать: радянські люди не були морально-політично підготовлені до можливої реальної війни. Такий стан речей спричинили передусім договори 1939 р. з нацистською Німеччиною, які для багатьох були справжнім потрясінням («гнітило почуття дружби з Гітлером»). Відтак була заборонена антифашистська пропаганда і навіть будь-які критичні висловлювання на адресу Гітлера і його режиму. Більше того, навіть у директивних документах радянських спецслужб з початком війни і протягом певного часу було відсутнє чітке визначення зовнішнього ворога країни Рад, а відтак не вживалися й слова «Німеччина», «фашизм»². Натомість у свідомість населення буквально утовкмачувалися самовпевнені заяви сталінського керівництва про те, що країна готова відповісти подвійним ударом на удар паліїв війни, що війна з нашого боку буде наступальною, вестися на території ворога, закінчиться перемогою і «малою кров'ю». Все це дезорієнтувало пересічного громадянина, сприяючи появі у нього відчуття безтурботності, захищеності й впевненості. Тому й не дивно, що певна частина людей вирішила не кидати своїх осель. Вони обрали тактику «сторожкого вичікування». До того ж, радянські засоби масової пропаганди нав'язливо переконували населення у короткотерміновому характері війни. Чимало людей не вірили газетним статтям, повідомленням Радінформбюро про

жахливі звірства німців на захоплених землях і сприймали подібну інформацію як черговий агітаційний трюк. Народна пам'ять про німецьку окупацію 1918 р. плекала надії на виживання й за нових часів.

Люди, не криючись, вголос визнавали за помилку договори 1939 р. з нацистською Німеччиною, звинувачували в ігноруванні інтересів власного народу радянське керівництво, яке, всупереч здорового глузду, надсилало різного роду вантажі до Німеччини навіть у переддень нападу на СРСР; в нехтуванні сумними уроками радянсько-фінської кампанії і невідповідності нашої армії до війни, з таким сильним ворогом. Були й ті, хто прогнозував дуже важкий перебіг воєнних подій, з тривогою зазначаючи, що переважна більшість населення, а подекуди й військові не усвідомлювали того масштабного лиха, що прийшло з початком війни.

Спішний, інколи безладний відступ частин Червоної армії на всьому фронті в перші тижні, місяці війни, а відтак поява на дорогах, лісах, полях тисяч червоноармійців — обірваних, босих, незрідка розгублених, без зброї — це ще одна жахлива реальність, яку мали пережити люди. Страшне видовище аж ніяк не вписувалося в стереотипну аксіому довоєнного зразка — «наша Червона армія могутня і непереможна». Тому й не дивно, що не завжди ця безладна маса військовослужбовців, які втратили навіть вигляд воїнів, викликала у жінок, стариків співчуття. Та вже зовсім моторошно стало, коли люди побачили багатокілометрові колони полонених, своїх, рідних. Ось тут ненависть до чужаків, що прийшли на рідну землю, співчуття та милосердя до бранців остаточно взяли гору. Масово, у різний спосіб, нерідко з ризиком для життя люди рятували полонених, виходжували поранених. В 1941–1942 рр. у ворожому оточенні опинилися не тільки окремі підрозділи, з'єднання Червоної армії, а й цілі армії і навіть фронти. Вже на початок листопада 1941 р. німці захопили в полон 3,6 млн. військовослужбовців, з них 1,3 млн. українців³. Жахливі табірні умови мали на меті знищити якомога більше людей і зламати морально тих, кому все ж пощастить залишитись в живих.

Проте моральні і фізичні страждання військовополонених, які наперекір всьому вижили, а діставши свободу, продовжили боротьбу з фашистами, після переможного 1945 р. не припинилися. В умовах драматичного перебігу подій на фронті 1941–1942 рр., розвалу кадрової армії політичний центр звинуватив усіх військовослужбовців Червоної армії, які потрапили в полон, у зраді з усіма відповідними наслідками для них та їхніх родин. Не робилося жодної різниці між тими, хто «опинився в полоні» і тими, хто «здався в полон». Через фільтраційні табори й «спецперевірку» до 1 грудня 1946 р. пройшли 1 млн. 834 тис. військовополонених, серед них не менш як третина — українці⁴. Ті, хто не витримав «зустрічі» зі слідчим «СМЕРШу», були відправлені в ГУЛАГи. Такий крок радянського керівництва окрім суто

матеріального зиску убезпечував суспільство від «вільнодумства» людей, які певний час перебували за кордоном. Умить — добре ім'я, молоді роки, надії на зустріч з рідними, мрії про навчання, професію — усе на довгі десятиліття, а то й назавжди пішло в небуття, стало недосяжним. Безкінечні біль, горе, приниження, цькування стали незмінними супутниками сімей бранців сталінських ГУЛАГів по війні.

Масове безжалне, цинічне знищення військовополонених на очах людей, в таборах справляло на них жахливе враження. Населення певною мірою було деморалізовано. Натомість нові страшні випробування чекали на людність України. Принципово відмінний характер Другої світової війни від попередніх збройних конфліктів можна передати однією емкою фразою: це була тотальна війна, війна на винищення. Фізичний терор, найбрутальніше насильство мали не вибірковий, а масовий характер. Жертвою міг стати кожний і будь-якої миті.

Буквально з перших днів окупації радянської території почали діяти злочинні накази, директиви, розроблені нацистською верхівкою ще напередодні війни. Вони планували, санкціонували, навмисно насаджували, всіляко заохочували садизм, примус, свавілля, масові вбивства людей, в тому числі дітей, жінок, стариків. Антислов'янська програма, яку в концентрованому вигляді містив генеральний план «Ост»,* беззастережно почала впроваджуватися в життя як військовою, так і цивільною окупаційною владою. Жорстокі репресії мали на меті придушити не лише будь-які спроби опору «новому порядку», але залякати та привести населення до повної покори й слухняності. Передусім винищувальні акції окупантів спрямовувалися проти певних груп населення — євреїв, циган, «азіатсько-неповноцінних», членів комуністичної партії, відомих представників творчої та інтелектуальної еліти. Серед перших масових екзекуцій, коли загинули одночасно десятки тисяч цивільних людей, — громадяни єврейської національності — були акції в Києві. Айнзацгрупа «С», звітуючи про свою діяльність в місті і його околицях, повідомляла, що зондеркоманда «4-а» станом на 12 жовтня 1941 р. вбила понад 51 тис. євреїв⁵.

Біль, співчуття до страждань цих гнаних та знедолених були в серцях переважної більшості українського населення. Значна кількість українців, ризикуючи своїм життям і життям своїх близьких, допомагали мешканцям гетто продовольством, одягом, ліками, рятували євреїв поодиночці і цілими сім'ями від загибелі. Позаяк вже перші тижні, місяці перебування німців на окупованій території, їх поводження з захопленими в полон радянськими військовослужбовцями красномовно свідчили, що винищення єврейського

* Його почали розробляти вже в 1940 р. в Головному управлінні імперської безпеки (ГУІБ).

населення, — це прелюдія до наступних кроків з виконання антислов'янської програми.

Через те що для нацистських окупантів першочерговим завданням було знищення «єврейського більшовизму», втратити серед комуністів, які з різних причин залишилися на захопленій ворогом території, були великими. Протягом 1941–1944 рр. на українській землі загинуло понад 50 тис. членів ВКП(б) із 113 тис., що залишилися в окупації «без дозволу партії» (20% довоєнної КП(б)У).

В повоєнному українському суспільстві складним було становище інтелігенції, яка перебувала в окупації. Прикметно, що німці не робили різниці між політичними угрупованнями української інтелігенції. Передусім фізичного знищення зазнали ті її представники, які були непримиренно налаштовані до окупантів та нацистської ідеології. Слід, однак, констатувати, що люди інтелектуальної праці, як найменш пристосовані до житейських злигоднів, переважно мали аполітичні, пристосуванські настрої. Частина інтелігенції, насамперед, національно свідомої, була задіяна в окупаційних владних структурах, проявила себе в культурних заходах. Водночас, як пише М. Коваль, «чимало людей творчої праці, орієнтованих за роки радянської влади на приховування своїх переконань, ідеологічне пристосуванство, схильних до меркантильної політизованості власної творчості, звично змінювали одного “замовника” на другого»⁶. Після війни тих представників інтелігенції, які співпрацювали з німцями (байдуже, в яких формах це виявлялося), радянські спецслужби визнали пособниками окупантів з усіма наслідками для них і їхніх близьких; ті, хто обрав шлях пристосуванства, — сповна спізнали гіркоту буття «другосортної людини».

У повоєнний час населення, яке перебувало під німцями, надзвичайно болісно переживало негативне, а нерідко й різко негативне ставлення до себе органів радянської влади. Ці люди, (а мова йде про 30 млн. жителів України), негласно стали ізгоями на своїй рідній землі. Їх образливо називали «фашистськими слугами», «німецькими прихвоснями», «трофейними людьми», «зрадниками батьківщини». Відомий український патріот Олександр Довженко вже через кілька місяців після початку війни і потім неодноразово в своїх щоденникових записах передрікав великі страждання населенню України в майбутньому за те, що залишилося в окупації. «Прийдуть наші... і, не розібравшись ні в чому і ні в кому й нічому не вірячи», «каратимуть за те, що народ просто був під німцями і мусить якось жити, а не повісився увесь чи не був розстріляний німцями», що люди «не вмерли з голоду і діждалися нашого приходу»⁷. Натомість стали вже відомими документи, які свідчать, що, внаслідок швидкого просування військ Вермахту, організовано була проведена евакуація на Схід виробничих колективів, інженерно-технічних працівників та їхніх сімей промислових

підприємств, які безпосередньо працювали на фронт. Документи засвідчують, що завчасно були евакуйовані в тиліві райони Союзу більшість керівників з родинами партійно-радянського та господарського апарату, також сім'ї командного складу Червоної армії. Їм надавалися автомобілі, вантажний транспорт. Решта населення свій від'їзд у внутрішні райони Росії та Середню Азію здебільшого організовувала самотужки.

З поверненням радянської влади люди, які співпрацювали з окупаційною владою, прирікалися на гірку долю. При цьому до уваги не бралось, в яких формах ця співпраця відбувалася, не кажучи вже про обставини, що спонукали до неї. Натомість, як засвідчує історія людства, колаборація є неодмінним супутником будь-якої війни. Оцінюючи її як явище взагалі, маємо визнати, що починаючи з 1942 р. вона давала пересічній людині шанс фізично вижити. Зважаючи на тотальний характер радянсько-німецької війни, власне, міру «дозволеної колаборації» визначала окупаційна влада. Через те, що характер окупаційного режиму в окремих регіонах України різнився, то, наприклад, в Галиччині німці відкрито протиставляючи українців полякам, навіть заохочували перших до співпраці. Але і в цьому випадку межі цієї співпраці були чітко окреслені.

Слід мати на увазі й таке. Часто не можна чітко розмежувати колаборацію й пасивний опір окупантам. Архівні матеріали окупаційної влади зафіксували безліч фактів економічного саботажу, як-то: навмисне пошкодження знарядь праці, робота абияк, самовільне залишення робочого місця і т.д. А скільки було людей, які вдень працювали, а вночі слухали з ризиком для життя радянські радіопередачі, а потім поширювали інформацію серед оточуючих; які, користуючись своїм становищем, знаходили будь-яку можливість допомогти підпільникам, партизанам, молоді аби уникнути вивозу в Німеччину, бранцям в таборах для військовополонених, євреям тощо. Наражаючи себе і своїх близьких кожної миті на смертельну небезпеку, вони робили це не через те, що були зв'язані з рухом опору, а тому що були порядними людьми і мали такі чесноти як милосердя, співчуття до страждених.

Слід звернути увагу й на такий момент. Дослідники проблеми окупаційного режиму на території України зазначають, що основний тягар окупації випав саме на жінок. Так, А. Скоробогатов відмічав, що в кінці 1941 р. вони становили 61%, а навесні 1943 р. 67% усього населення Харкова. Причому жінки в робочому віці наприкінці 1941 р. становили 63%, а в 1943 р. — 72,3%. На жінок припадало 3/4 усіх працюючих у місті⁸. В 1941 р. рідна влада не захистила їх, кинула напризволяще. Вони змушені були йти працювати заради своїх сімей, дітей, не жаліючи себе й свого життя. Під час окупації жінки багато пережили, перетерпіли, але після вигнання німців їм довелося зазнати ще чимало горя через намагання будь-що вижити і врятувати своїх близьких в тих страшних умовах.

Ще в грудні 1941 р. директива НКВС УРСР визначила категорії осіб, які підлягали арешту за співпрацю з окупаційною владою. 15 травня 1942 р. вийшов наказ Прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів». Під дію цього наказу підпадало мало не все населення, яке перебувало в окупації і в той чи інший спосіб змушено було працювати аби фізично вижити. 25 листопада 1943 р. постановою Пленуму Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», коло «винних» осіб дещо звужувалося за рахунок виключення з нього тих, хто працював на німців за своїм довоєнним фахом і не скоїв злочинних дій, кваліфікованих цією постановою як «зрада Батьківщині»⁹. Проте, як показала реальна дійсність, мало не все населення, яке перебувало під німцями, для радянсько-партійного керівництва стало «другосортним» зі всіма зловісними наслідками, що витікали з цього. Так, в 1943–1947 рр. загалом по Радянському Союзу органи державної безпеки притягнули до кримінальної відповідальності 658 379 осіб, в т.ч. було арештовано 533 718 чол., з них за антирадянську діяльність — 487 306, засуджено до вищої міри покарання — 21 178. В 1945 р. також органами «СМЕРШ» було заарештовано 111 156 осіб¹⁰.

Спецповідомлення НКДБ УРСР фіксували у визволених районах України поширення чуток про виселення невдовзі у Сибір та Казахстан людей, які залишилися в окупації¹¹. Спецслужби звертали увагу на те, що більшість партійних організацій не розвінчували подібні чулки, настрої, а нерідко навпаки, їх неправильна поведінка, двозначні висловлювання навіть стимулювали останні. Такі дії були, зокрема, характерні для деяких місцевих партійних органів промислових парторганізацій Харківської та Сталінської областей. Так, перший секретар Ольгинського райкому КП(б)У (Сталінська обл.) на зборах партійного активу наголосив, що всі, хто не побажав евакуюватися в тил, будуть вважатися ворогами радянської влади. З «розумінням» сприйняла партійна організація харківського заводу «Серп і молот» виступ на партійних зборах начальника виробництва Левіта. Він поділив працюючих ІТП на відданих радянській владі — тих, хто евакуювався на Схід, і потенційних її ворогів — тих, котрі перебували на окупованій території. Полковник Дорошенко 22 лютого 1944 р., читаючи лекцію на турбінному заводі Харкова, сказав про жінок, які залишалися в окупації, що майже всі вони — зрадниці, що «ми їх всіх знаємо і всіх відправимо у Сибір, нехай їх кістки там згниють»¹².

За таких умов відразу по війні у виробничих колективах далеко не однозначним було ставлення до людей, які перебували в окупації. Раз-у-раз виникали ситуації, подібні до зафіксованої літописцем історії Сталінського металургійного заводу Г. Володіним: «...До парторгів йшли люди і, прихо-

вуючи сльози і образи, запитували: хіба вони винуваті, що Червона армія не прикрила їх від нашествия ворогів, що не змогли потрапити в ешелони, які пішли на Урал, в Сибір і Казахстан. Простіш всього сказати, що провини немає. Але звідкілясь просочилася і все більше міцніла спроба поділити людей на «чистих» — тих, хто встиг або зумів виїхати і утекти від ворога, і «окупованих», котрим і довіряти-то не можна. Межа недовір'я іноді безжально розколювала сім'ї: дружина залишалась, старі пережили страхіття нашествия, а підозра падала на воїна і «евакуйованого»¹³. Зверхність, доноси, цькування з приводу хорошої роботи і принциповості «трофейної людини», а інколи й хуліганські самосуди також мали місце в тогочасному житті¹⁴. До кінця 50-х — початку 60-х років бланки листків з обліку кадрів мали графу: «Чи перебував на території тимчасово окупованій німцями в період Вітчизняної війни (де, коли і робота в цей час?)». Навіть донедавна вказану графу мали заповнити особи, які прагнули зайняти відповідальні посади. Відтак скільки людських доль було зламано і не лише безпосередніх «винуватців», а й їхніх дітей, близьких... Якою мірою можна оцінити непоправні психічні й моральні травми, страждання, грубо й цинічно завдані людям, які в основній своїй масі нічим не заплямували себе, не завинили перед радянською владою?..

Дотримання партійними органами «чистоти» анкетних даних в умовах щойно визволеної території України завдало великої шкоди при розв'язанні колосальних завдань відбудови економіки республіки. Навіть для вирішальних ділянок господарства гостро бракувало досвідчених, професійно компетентних керівників, кваліфікованих робітників. Помітно послабити напруження з керівними кадрами могли б спеціалісти, в тому числі й номенклатурні працівники передусім середньої та нижчої ланок, котрі з різних причин залишилися на окупованій території. Однак добір людей на керівні посади, як і в довоєнний час, здійснювався за «політичними ознаками». В 1943–1945 рр. і протягом багатьох повоєнних років у звітах відділів кадрів партійних комітетів існував навіть спеціальний розділ: «Перебував на окупованій території без спецзавдань», де вказувалася точна кількість таких осіб, які займали номенклатурні посади. Після визволення України з формулюванням «не виконав вказівки Сталіна, не вів збройної боротьби проти окупантів» з партії було виключено кілька десятків тисяч чоловік. За сталінських часів виключення з партії означало неминучу розправу (форми варіювалися) над такою людиною. Як показав перебіг подій, партійні комітети республіки так і не змогли раціонально розпорядитися наявним кадровим потенціалом у повоєнні роки.

Відразу після звільнення території України від німців одним з першочергових завдань партійно-радянського керівництва вважалося відновлення ідеологічного контролю над суспільством. Робилося це вже апробованими

в довоєнний час, добре знаними насильницькими методами. Населення, яке перебувало в окупації, проходило тотальну перевірку спецслужбами. Ті, хто залишився на волі, намагалися стати малопомітними в суспільному житті, усвідомивши, що саме така позиція реально може забезпечити їх та їхніх близьких від репресій. Проте найбільше владу турбували ті, хто певний час перебував за кордоном і повертався після закінчення війни додому. Це — військовополонені, працю яких німці широко почали використовувати з 1942 р. в промисловості Німеччини; молодь, вивезена окупантами на примусові роботи до Райху; військовослужбовці Червоної армії, які пройшли з боями території зарубіжних країн. Мільйони радянських громадян отримали можливість у то й чи інший спосіб познайомитися з життям країн Європи, і, природно, новими очима подивитися на своє буття. Звісно, порівняння було не на користь останнього. Письменник К. Симонов згадував: «Контраст між рівнем життя в Європі і в нас, контраст, з яким зіткнулись мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом»¹⁵. Навіть умови життя людей в інших регіонах Радянського Союзу (скажімо, прибалтійських республіках) дивували українців, які там побували.

Справою честі для політичного керівництва СРСР стало повернення на Батьківщину своїх співвітчизників, які опинилися під час війни на території Німеччини, Австрії, Італії, інших західноєвропейських країн. 4 жовтня 1944 р. РНК СРСР ухвалив відповідне рішення. За підрахунками дослідників, на кінець війни за кордоном перебувало 4 755 942 радянських громадян, в тому числі близько 3 млн. жителів України¹⁶. Російський історик В. Земсков, який ретельно проаналізував настрої цих людей, виявив такі симптоматичні тенденції. Добре усвідомлювали своє незавидне майбутнє колишні військовополонені, позаяк було відомо, що на батьківщині військовослужбовців, які потрапили в полон, вважали зрадниками. Але попри все, у людей все ж жевріла надія, що з ними розберуться «по справедливості». За оцінкою В. Земскова, більшість громадян мали твердий намір повернутися до Радянського Союзу незалежно від ймовірних репресій.

Серед «східних робітників» ті, хто без вагання вирішив повернутися в СРСР, було не менше 70%; ті, хто вирішив не повертатися — 5%; 25% становили ті, хто вагався прийняти остаточне рішення (бо хоча й мали намір повернутися, але страх перед репресіями утримував їх від цього кроку). Подібне співвідношення у настроях було й серед колишніх військовополонених. Натомість у настроях робітників, вихідців із регіонів, що увійшли до складу УРСР напередодні війни, превалювали мотиви націоналістичного характеру, але передусім ними також володів страх перед репресіями радянської влади. Серед них тільки 15% твердо вирішили повертатися на свою рідну землю. Приблизно таким же був відсоток людей, які вирішили не повертатися; тих, хто вагався, налічувалося близько 70% (зрештою, біль-

шість з них вирішила все ж не повертатися)¹⁷. Від самого початку процес репатріації мав примусовий характер.

Осуд і зневагу часто бачили колишні «остарбайтери» в очах радянських воїнів, які їх звільняли. З 1942 до 1950 р. в Україну повернулося 1 млн. 850 тис. чол. На рідній землі їх зустріла влада, яка відразу дала їм зрозуміти — їм не довіряють. Близько 150 тис. чоловік і жінок з України, скориставшись можливістю, залишилися на Заході¹⁸.

Більшість із тих, кому вдалося повернутися з фронту, хто пройшов усі муки й приниження нацистських концтаборів, хто спізнав жахи окупації, хто через різні обставини потрапив на території європейських країн, переосмислювали своє передвоєнне буття, болісно, але напрочуд швидко позбавлялися ідеологічної зашореності, по-новому бачили своє післявоєнне майбуття. Письменник-фронтвик В'ячеслав Кондратьєв у своїх роздумах про воєнні часи, про себе і своїх однолітків, взагалі про воєнне покоління, так описав цей момент: «Післявоєнний час привніс в наше життя не тільки складності, а й розчарування: ті з нас, хто був з селян, сподівалися, що будуть ліквідовані колгоспи або прийде якесь послаблення в їх режимі, інтелігента молодь сподівалася, що припиняться репресії, раз Сталін упевнився у вірності народу, всі на щось надіялися, але цим надіям не судилося збутися»¹⁹.

Відразу по війні радянське керівництво чітко визначило пріоритети і виголосило: ніяких змін в країні не відбудеться, справи підуть по-старому. З другої половини 40-х років влада вже задіяла всі методи впливу, боротьби (репресії, залякування, моральний терор) з інакодумством, яке хоча й було диференційоване в суспільстві, але охопило його цілком. Згодом одних система зламала і вони перетворилися на аполітичну масу або стали слухняними виконавцями волі правлячої верхівки чи поповнили ряди тих, хто опинився на соціальному дні, інші — загнали свою біль від розтоптаних сповідань углуб душі і свідомо зайняли позицію самоізоляції і лише невелике коло людей стали непримиримими до існуючого ладу. В. Кондратьєв з біллю в серці зазначав: «Мені не потрібно напружувати пам'ять, щоб згадати, скільки з моїх товаришів і просто знайомих спилися після війни і скільки покінчили життя самогубством... А у скількох не вдалося життя. По правді кажучи — «втрачене покоління». Я маю на увазі, звичайно, тих, хто воював по-справжньому, на передньому краї, а не в штабах в прифронтівій далі»²⁰. Крім того, мільйони людей західних територій, приєднаних до Східної України, так і залишилися «чужаками» і в серцях мали глуху неприязнь, а то й ворожість до радянської влади.

Після війни українське суспільство мало вже іншу національну структуру. Так, на вересень 1941 р. в тиллові райони СРСР із західних областей України і Білорусії було депортовано 389 382 чол.²¹ Масове переселення

польського населення до Польщі мало місце вже в повоєнний період. Станом на 1 жовтня 1945 р. в західних областях України на обліку перебувало 256 428 родин поляків (797 907 чол.); мала виїхати до Польщі 233 121 родина (675 096 чол.); фактично відправлено до Польщі 158 614 родин (480 483 чол.)²².

З початком радянсько-німецької війни була виселена з України німецька громада, а з кінця 1943 р. розпочалася депортація «фольксдойче».

Наприкінці війни за звинуваченням у колабораціонізмі з території України були виселені татари, вірмени, греки, італійці, румуни та представники інших національностей. Загальна їх кількість становила: татар — 199 611 чол., болгар — 12 422, вірмен — 9 621, італійців, румунів і представників інших національностей — 1 119²³.

Результатом врегулювання територіального питання з Польщею стала депортація в республіку українського населення. Зважаючи на те, що його більшість все ж не бажала переселятися в Україну, виселення людей відбувалося насильницькими методами. У такий спосіб вдалося переселити до липня 1946 р. 482 661 чол., а на кінець 1951 р. — понад півмільйона. Проведені вже в 90-х роках соціологічні опитування серед колишніх переселенців зафіксували такі красномовні моменти, що характеризували загалом процес переселення: 70% переселених «голодували на новому місці»; 84% не були забезпечені прийнятними житловими умовами; 73% так і не визнали за рідну землю, на яку їх пересилили; 56% беззастережно бажали повернутися до полишених домівок²⁴. Під свідченнями переселенки Ганни Пелих з м. Сокаль Львівської області, зробленими вже в наші дні, мабуть, міг би підписатися кожен з учасників цієї народної трагедії. «Страшно згадувати ті роки. ...Були тільки страх, голод і безнадія. З прожитого не можу згадати нічого доброго. ...Хто нам компенсує моральні збитки? І яка ціна буде за наші понівечені долі, за втрачене дитинство, за поламане життя? Передчасно батьки пішли в могилу, бо не витримали такого життя. Я не знаю, де могили моїх предків (діда, прадіда), не знаю далекої моєї родини, бо всіх розкидало по світу...»²⁵.

Включення до складу УРСР Західної України збільшило населення республіки на 7 млн чол.²⁶.

Після приєднання Закарпаття до складу УРСР в республіку з Чехословаччини було переселено 11 672 українця та росіянина. Водночас до Чехословаччини було виселено 10 275 родин чехів у кількості 33 077 чол.²⁷.

10 лютого 1947 р. радянсько-румунський договір юридично визнав включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинщини, Ізмаїльщини.

В повоєнний період в Україні мало місце відчутне зростання російської меншини. Передусім це сталося через те, що приєднанні до України західні землі гостро потребували промислових робітників, господарських кадрів, і

звісно — партійних функціонерів та радянських чиновників. Так, в 1939 р. в УРСР проживало 4 млн росіян, що склало 12% усього населення, а на 1959 р. — майже 7 млн, або 16%. Якщо напередодні війни в Західній Україні росіян практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис., або 5% населення²⁸.

Оцінюючи етнодемографічну ситуацію в Україні в повоєнний період, слід визнати, що вона мала суперечливі наслідки. Так, приєднання західних територій істотно не вплинуло на збільшення відсотка українців, позаяк почасти компенсувало втрати населення, яких зазнала республіка під час війни. Однак, стало очевидним, як слушно зауважив О. Субтельний, що «такі народи, як поляки, євреї, кримські татари, які протягом тривалого часу відігравали важливу роль в історії України та урізноманітнювали її культуру та етнічну мозаїку, втратили своє значення або фактично зникли»²⁹. Українці та представники інших національностей, які увійшли разом з етнічними українськими землями до складу УРСР, порівняно з населенням Сходу України мали глибокі відмінності «в ментальності, побуті, політичній зрілості і орієнтації, навіть у національній свідомості»³⁰. Натомість «українці під радянською владою, як справедливо наголошував Т. Гунчак, — за малими винятками, становили аполітичну масу, яка, пройшовши через страхіття сталінської соціальної, економічної та політичної лабораторії, боялися навіть думки про якісь громадські чи національні права»³¹.

Таким чином, наслідки війни обумовили суспільну атмосферу, настрої різних категорій населення України, їх моральний і психічний стан у повоєнний період. Війна завдала жакливого впливу на душі й долі людей. Жодного не обминула. В цьому зв'язку слушним є зауваження О. Лисенка: «Найбільш трагічними і пролонгованими в часі негативними наслідками війни є морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати близьких і рідних чи їх каліцтва, терору з боку агресора — окупанта, репресалій своєї влади, інших катаклізмів. Травматичний і посттравматичний синдроми, як і все, що їм передувало на рівні сприйняття війни пересічним її учасником»³² й дотепер не полишили людей, які пережили війну.

¹ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. — 1992. — № 6. — С. 5.

² Див.: Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб: Науково документальне видання. — Київ–Львів, 2003. — С. 85–86; 91–92; 106–108.

³ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. — С. 200

⁴ Там само. — С. 218.

⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: В 3-х т. — М., 1966. — Т. 3. — С. 363.

⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — Т. 12. — С. 238.

⁷ Довженко Олександр. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. — К., 1990. — С. 112, 191, 205.

⁸ Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). — Харків, 2004. — С. 309, 310.

⁹ Див.: Київ у дні нацистської навали. — С. 382, 383, 405, 406.

¹⁰ Там само. — С. 74.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 70, спр. 319, арк. 27, 28, 29; спр. 418, арк. 44; оп. 23, спр. 60, арк. 11, 12; оп. 46, спр. 30, арк. 49, 50.

¹² Там само. — Оп. 23, спр. 700, арк. 9, 10, 11, 72.

¹³ Володін Г. По следам истории: Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода имени В. И. Ленина. — Донецк, 1967. — С. 289.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2, оп. 7, спр. 1809, арк. 61; спр. 1816, арк. 46.

¹⁵ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине // Знамя. — 1988. — № 3. — С. 48.

¹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000 — С. 473.

¹⁷ Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан: 1944–1951 годы // История СССР — 1990. — № 4. — С. 27.

¹⁸ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — С. 196.

¹⁹ Кондратьев В'ячеслав. Не только о своем поколении: Заметки писателя // Коммунист. 1990. — № 7. — С. 116.

²⁰ Там само. — С. 116, 117.

²¹ Бугай М.Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. — К., 1992. — С. 15.

²² Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). — К., 1999. — С. 29.

²³ Бугай М.Ф. Назв. праця. — С. 31.

²⁴ Васильєва-Чикаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). Навч. посібник. — К., 1998. — С. 31.

²⁵ «За віщо? Чому?» // 2000. — 2004, 13 серпня.

²⁶ Грицак Я.Й. Нарис історії України: Формування української модерної нації ХІХ–ХХ ст. — К., 1996. — С. 268.

²⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник у 2-х ч. — К., 1997. — Ч. II. — С. 417.

²⁸ Субтельний О. Україна. Історія. 2-е видання. — К., 1992. — С. 421.

²⁹ Там само.

³⁰ Цимбалістий Б. Тавро бездержавності // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. — 2000. — Вип. 39–40. — С. 750.

³¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 225.

³² Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 5. — С. 15.

В статье рассматриваются последствия Второй мировой войны, оказавшие значительное влияние на общественно-политическое, национальное сознание украинского народа, его моральное состояние, настроения, духовное развитие в послевоенный период (1943–1945 гг.).

Ключевые слова: *повседневность, оккупация, военное поколение, население оккупированной территории, этнодемографическая ситуация.*

An article describes the consequences of World War II, which greatly influenced social, political, national conciseness of Ukrainian people, its morality, moods, and spiritual developments in postwar period (1943–1945).

Keywords: *everyday life, occupation, military generation, population of the occupied territory, ethnic-demographic situation.*

ЗАСОБИ ЗАЛУЧЕННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ ДО ВІДБУДОВИ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (1943–1950 рр.)

У статті здійснено аналіз засобів залучення трудових ресурсів для відбудови важкої промисловості України. З'ясовано, що добровільному виїзду в східні райони країни перешкоджали незадовільні умови утримання на мобілізаційних пунктах та невирішеність побутових проблем у місцях проживання трудового контингенту.

Ключові слова: мобілізація, відбудова, трудові ресурси, важка промисловість.

У міру звільнення України від нацистських окупантів радянська влада констатувала, практично повне руйнування важкої промисловості країни, яка потребувала докорінного відновлення. Німці добре розуміли, що підприємства визволених регіонів УРСР становили важливий резерв для зміцнення ВПК СРСР, зростання його виробничих потужностей, а отже, для безперервного збільшення масштабів поставок танків, артелерійсько-стрілецького озброєння, літаків і боеприпасів наступаючій Червоній армії. Аби не допустити цього, німці під час відступу руйнували все, що тільки могли, вдаючись до тактики «випаленої землі». В результаті чого, на руїни було перетворено 16150 промислових підприємств, 164 доменні та мартенівські печі, 135 прокатних станів. Тільки в Донбасі було виведено з ладу 882 шахти з річною продуктивністю понад 115 млн т вугілля на рік, зруйновано 54 рудники в Криворізькому залізорудному басейні, всі рудники Нікопольського марганцевого басейну. Висаджено в повітря електростанції, шляхопроводи, водогони¹.

Зіткнувшись з такими проблемами, радянське керівництво уже в ході війни взялося активно відновлювати промисловий потенціал республіки. Спеціально з цією метою Держплан СРСР, місцеві партійні і господарські органи під керівництвом Державного Комітету Оборони (*далі* — ДКО) розробили відповідні плани, згідно з якими пріоритетним вважалося відновлення виробництва на об'єктах важкої індустрії, відродження паливної, енергетичної та металургійної бази України. Однак величезні масштаби відбудовних робіт потребували відповідної кількості робочої сили, особливо спеціалістів (у країні лишилося близько 17% кадрових робітників). Саме з цим якраз і були проблеми. Упродовж воєнного протистояння загинув кожний п'ятий українець. До Німеччини насильно вивезли близько 2,4 млн

чол., а загалом за час окупації населення республіки скоротилося на 13614 тис. чол.² Намагаючись вирішити дану проблему, уряд вдався до масштабного залучення робочої сили практично з усіх регіонів країни, причому, трудова мобілізація не завжди мала добровільний характер.

Мета даної публікації — розкрити різні методи мобілізації робітників на відбудову важкої промисловості, а також з'ясувати основні проблеми, з якими їм довелося зіткнутися на виробництві й у матеріально-побутовій сфері.

Проблема мобілізації робочої сили на відновлення економіки України тривалий час залишалася поза увагою вітчизняних істориків. Лише останнім часом з'явилася низка наукових розвідок з цієї проблематики, в яких дослідники висвітлюють різні суперечливі аспекти відбудови важкої промисловості. Серед них слід насамперед назвати публікації М. Лободи, Л. Хойнацької, О. Потильчака, О. Буцько, В. Левикіна³. Разом з тим, вони повністю не розкривають такий аспект проблеми, як методи мобілізації та соціальні проблеми мобілізованих робітників на підприємствах.

Забезпечення необхідної кількості робочої сили для промисловості покладалося на Комітет з обліку й розподілу робочої сили при РНК СРСР та обласні військкомати. Нарівні з цим відбувався організований набір робітників безпосередньо підприємствами, а також поповнення його добровольцями з різних груп населення: жінок—домогосподарок, пенсіонерів, інвалідів війни, підлітків.

Засоби залучення на відбудовчі роботи були різні — добровільні, на договірних засадах (використовувався в основному в сільській місцевості), примусові. За даними, наведеними у праці М. Ковалю, вже на першому етапі відбудови на транспорт і в промисловість було мобілізовано у різний спосіб близько мільйона чоловіків і жінок, переважно з числа селян⁴.

На початковому етапі мобілізації радянській владі вдалося завдяки вдало проведеній пропагандистській кампанії мобілізувати певну кількість робітників на добровільних засадах. Велику допомогу в цьому їй надали профспілки і комсомол. Саме комсомольська молодь, часто керуючись патріотичними почуттями, добровільно від'їздила в промислові регіони. Причому проводи, як правило, з агітаційних мотивів, проводилися в урочистій обстановці з концертами в театрах, мітингами, після чого в оформлених відповідним чином вагонах з квітами, пропагандистськими плакатами їхала молодь з руїн піднімати промисловість країни⁵.

Утім уже з осені 1943 р. місцеве партійне керівництво повідомляло, про неможливість виконання мобілізаційних замовлень для промисловості через небажання населення їхати в промислові регіони країни. Однією з причин такої ситуації стала погана організація. Завербовані робітники практично завжди зіштовхувалися з нестерпними побутовими умовами в пунктах для відправки, про що повідомляли в своїх листах рідним. Через відсутність

можливості вчасно організувати транспорт для відправки працівників до пунктів призначення, останні тижнями, а то й місяцями, жили в бараках, чекаючи дня від'їзду.

Про організаційні проблеми неодноразово повідомлялося в центральні партійні органи. Так, уповноважений наркомату будівництва в м. Краматорськ Б. Муттер 17 жовтня 1943 р. писав на адресу секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, що він не має необхідного транспорту, фінансів для проведення вербування робітників і перевезення мобілізованих з Харківської і Сумської областей. Чиновник також вказував на велику вірогідність ускладнень під час перевезень робітників залізниць⁶. В довідці про стан плінності робочої сили на шахтах Донбасу за 1943 р. також наводяться аналогічні факти, окрім того, зазначається, що часто з боку окремих райкомів партії спостерігається бездушне ставлення до завербованих людей. Їх направляють пішки разом з валізами та речовими мішками до залізничних станцій на відстань у 100–150 км. Такі випадки мали місце в Цюрупинському, Голопристанському і Скадовському районах Миколаївської області⁷. Заступник секретаря ЦК КП(б)У Горобець у липні 1944 р. надіслав телеграму на адресу начальника пересування військ львівської дороги, в якій наголошував, що тривале перебування мобілізованих на збірному пункті в Станіславському облвоєнкоматі (тут з червня перебувало 200 чол.) дезорганізує роботу «вербування», викликає витрати продуктів харчування, виданих робітникам на дорогу. Таким чином, все це викликає небажані наслідки для подальшої кампанії⁸.

Важкими були матеріально-побутові умови робітників важкої промисловості. Працюючи в таких умовах та отримуючи за неї низьку платню, робітники навіть не були забезпечені з боку держави елементарними побутовими зручностями та належним житлом, що значно підривало їх моральний та фізичний стан, негативно відбиваючись на ефективності роботи.

Як правило, мобілізовані трудові ресурси вимушені були тулитися в землянках, підвалах, перебудованих сараях та інших не придатних для проживання приміщеннях. У кращому разі величезні цегляні казарми, що збереглися з початку ХХ-го століття, перетворювали на гуртожитки. В свою чергу новозбудовані бараки часто-густо на окремі приміщення та кімнати не ділилися. В них з метою економії площі влаштувалися тільки нари, іноді в два яруси. В землянках та наметах практично не було побутових зручностей, тому виконання господарських робіт (приготування їжі, прання, прибирання) надзвичайно ускладнювалося. З цього приводу Л. Хойнацька цілком влучно зазначає, що в таких умовах побут робітників начебто був сконцентрований на спальному місці — ліжку, лежку, розкладушці. Сидячи на ліжку, їли, читали, виконували господарські справи⁹.

Практично відразу після прибуття трудових контингентів перед адміністраціями та фабрично-заводськими і місцевими комітетами (ФЗМК) підпри-

емств постали проблеми житла, створення елементарних умов побуту й організації відпочинку, які так і не були вирішені. Розуміючи це, партійне керівництво на місцях неодноразово сигналізувало в «центр» про неможливість налагодження нормальних побутових умов прибуваючим мобілізованим робітникам, що викликало серед останніх значне незадоволення таким станом речей і призводило до дезертирства.

З цього приводу в довідці «Про використання молодих робітників у вугільній промисловості Сталінської (Донецької) і Ворошиловградської областях» за березень 1944 р. зазначається: «Самовільне вибуття робітників з підприємств вугільної промисловості Донбасу, комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» набуло масового характеру і збільшується з прибуттям нових робітників. Так, наприклад, якщо на 1 лютого 1944 р. з прибулих робітників у комбінат «Сталінвугілля» в кількості 49547 дезертирувало 1913 чол., або 3,9% від загальної кількості, то вже на 1 березня 1944 р. із прибулих на комбінат — 53585 чол., дезертирувало 3000 чол., або 5,6% від загальної кількості. Ще гірше становище по комбінату «Ворошиловградвугілля». Якщо на 1 лютого 1944 р. з прибулих на комбінат 33389 чол. дезертирувало 5294 чол., або 15,5%, то вже на 1 березня з 36699 чол. дезертирувало 7133 чол., або 19,4%»¹⁰.

У документі наголошувалося, що основною причиною такого незадовільного стану на підприємствах вугільної промисловості стала відсутність мінімальних матеріально-побутових умов для робітників. Тільки в «Сталінвугіллі» гуртожитками були забезпечені 77,8% робітників, інші розміщувалися на приватних квартирах, селах і хуторах, у «Ворошиловградвугіллі» цей показник складав 39,7%¹¹. У приміщеннях скрізь спостерігалася антисанітарія, відсутність столів, стільців, тумбочок та іншого найнеобхіднішого інвентарю, а той, що був у наявності, — пошкоджений. Робітники зазначеної галузі навіть наполовину не були забезпечені постільною білизною, через відсутність мила люди не могли помитися по 2–3 місяці¹².

Така ситуація спостерігалася в більшості гуртожитків підприємств важкої промисловості, хоча згідно з нормами держінспекції гуртожитки мали бути забезпечені ліжками, або тапчанами, постільною білизною (матрацами, подушками, ковдрами, простирадлами), а також меблями, вішалками, столами, стільцями чи лавками. Приміщення повинні бути забезпечені сушилками для одягу, а також кухнями для приготування їжі, з усім необхідним посудом. Прибулі робітники перед поселенням мали пройти через санітарний пункт, а їх одяг через дезкамери, після чого проводилось заселення¹³. Однак на практиці ці вимоги не виконувалися.

Загалом на 10 лютого 1944 р. з мобілізованих 79159 робітників для Донецького басейна, дезертирувало 9651 чоловік, що складало 12,1% від загальної кількості. Завідувач відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У

Бережний в своїй довідці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка писав, що причина такого стану речей ховається знову ж у «важких побутових умовах, в які потрапляють мобілізовані робітники. При відвідування гуртожитку шахти 4/5 «Нікітовка», і в розмові з робітниками мною виявлено наступне: через відсутність мила робітники не вмиваються по 2–2,5 місяці, вугілля не підвозиться, в гуртожитках немає води, світла, відер, — зазначалося в документі. — Робітники сплять на голих дошках, постільних комплектів немає. Прання білизни не організоване і робітники вимушені спати в тому одязі, в якому працюють. У їдальні на цій шахті брудно, недостатньо посадкових місць, зарплата затримується по 2–2,5 місяці, присутні факти масових обрахувань людей. Такий же стан і на шахтах Хацапетівського шахтоуправління тресту «Ордженікідзевугілля»¹⁴.

Подібна ситуація спостерігалася практично на кожному промисловому підприємстві. Належне забезпечення побутових умов робітників, на окремих підприємствах швидше було виключенням із правил, аніж аксіомою. Зрозуміло, що в умовах відбудови, коли зруйновану вцент промисловість доводилося відбудовувати практично з «нуля», держава не завжди могла забезпечити всім необхідним робітників, власне, на це були об'єктивні причини (дефіцит робочої сили, зруйновані комунально-господарські установи, потреба фронту в військовій техніці, відсутність будівельних матеріалів), що вимагали якнайшвидшого вирішення. Принаймні на законодавчому рівні радянське керівництво намагалося їх вирішити, ухвалюючи відповідні постанови (ДКО «Про створення житлового будівництва», РНК СРСР «Про заходи щодо відбудови індивідуального житлового фонду у визволених районах та посилення індивідуального житлового будівництва у містах і робітничих селищах СРСР»), однак все складалося по-іншому.

На місцях партійне керівництво в особі керівників трестів і шахт не завжди виконувало покладені на них обов'язки через відсутність відповідного будівельного реманенту та часу. Однак, поряд з цим мало місце і безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків.

Наприклад, начальник Українського Республіканського управління Міністерства трудових ресурсів Ф. Горенков в одній зі своїх довідок писав, що згідно перевірки 71 підприємства в 10 областях України за 1943–1947 рр. було виявлено ряд фактів злочинно-недбального ставлення до побутових потреб робітників. Встановлено, що окремі керівники прибулих працівників з училищ і шкіл ФЗО використовують не за фахом, на різних роботах, а також самоуправно, всупереч існуючим законам, знижують їм розряди встановлені кваліфікованими випускними комісіями¹⁵.

Болючим питанням, серед нагальних проблем, що вимагали першочергового вирішення, залишалося нормальне харчування та постачання продовольства державними установами. Секретарі обкомів постійно сигналізу-

вали в центр про неможливість вчасно, а головне, повністю забезпечити робітників підприємств необхідними промисловими і продуктовими товарами власними силами.

Секретар Полтавського обкому КП(б)У В. Марков у грудні 1943 р. доповідав Хрущову наступне: «Ми позбавлені будь-якої можливості не тільки якогось часткового постачання робітників продтоварами, а навіть не маємо можливості в окремих випадках надавати допомогу особливо потребуючим робітникам і партійно-радянським працівникам»¹⁶.

Згідно з вимогами, харчування робітників мало відбуватися тричі на день, але в більшості випадків ці норми не виконувалися. Інколи вдавалося налагодити тільки дворазове харчування та ще й поганої якості. Таким було харчування в тресті «Ворошиловбуд», причому меню складалося лише з першої страви. В їдальні заводу «Червоний Профінтерн» міста Дніпропетровськ харчування взагалі було одноразовим, а робітники і випускники профучилищ підприємств Дрогобицької області: (УСВР-4, Облігпром, дрогобицький завод № 1) готували собі їжу в гуртожитках, купуючи продукти на місцевих ринках, оскільки, їдалень там взагалі не було¹⁷.

На тих підприємствах, де їдальні працювали, нерідко бракувало столового приладдя (виделок, ложок, тарілок), не вистачало посадкових місць, робітники іноді вистоявали в чергах понад годину. В більшості випадків працюючі не забезпечувалися гарячими стравами.

Так, на шахтах комбінату «Сталінвугілля» діяло 208 їдалень на 16015 місць, що забезпечувало робітників харчуванням на 70%, на шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» цей показник становив 48,2%. Трохи кращою була ситуація із постачанням по продуктовим карткам робітників, на даних підприємствах. М'ясом і рибою працюючий персонал був забезпечений на 81%, хлібом та жирами — на 100%, цукром і кондитерськими виробами — на 82%, крупами — на 72%¹⁸.

Ще однією проблемою, з якою довелося зіштовхнутися партійному керівництву, була корупція в лавах місцевих уповноважених з мобілізації та на мобілізаційних пунктах робочої сили. Відповідні тенденції спостерігалися в багатьох областях України. У грудні 1943 р. уповноважений наркомвугілля СРСР І. Пугач повідомляв завідувача вугільного відділу ЦК КП(б)У С. Бережного про такі випадки. Він зокрема, зазначав, що хабарництво процвітало в Харківській і Полтавській областях. Наприклад, уповноважений з мобілізації Зачепилівського району Харківської області Ф. Поляков повертав додому за хабарі мобілізованих на роботи в Донбас. До таких засобів особистого збагачення вдавалися уповноважений К. Бахмет (Старовірський район), Я. Мірошніченко (Красноградський район). У Лубнах Полтавської обл. уповноважений Зінченко (працював помічником начальника тресту «Первомайськвугілля») за хабарі звільняв від відправки

на відбудову промисловості дружин колишніх поліцейських і перекладачів¹⁹.

Хабарники брали все — від грошей до самогону і сушених яблук. Той же Поляков, запрошуючи людей з повістками для відправки на роботу до себе додому, брав «данину» у вигляді самогону, курей, сушених яблук, олії тощо. Аби не бути запідозреним у протиправних діях, він відправляв мобілізованих на збірний пункт до Краматорська, а звідти відпускав по домівках²⁰.

Як бачимо, в післявоєнній Україні в більшості випадків не вдавалося забезпечити мобілізованих робітників мінімальними побутовими умовами, що призводило до поширення дезертирства й відмови добровільно їхати на відбудову важкої промисловості. Завідувач відділу вугільної промисловості ЦК КП(б)У Бережний у жовтні 1943 р. повідомляв Коротченку, що упродовж останніх тижнів темпи мобілізації робітників вугільної промисловості Донбасу вкрай знизилися, а в ряді районів Чернігівської, Запорізької і Сумської областей ця робота практично призупинилася²¹. Для боротьби з дезертирством у країні знову активно запрацював указ 1941 р. про «дезертирів з виробництва». Згідно з ним робітники, які самовільно залишили свої підприємства, підлягали ув'язненню терміном від 3 до 8 років. Як наслідок, за липень–серпень 1944 р. до кримінальної відповідальності було притягнуто понад 30 тис. втікачів²².

У такій ситуації працівники вугільної промисловості побоювалися, що мобілізаційні заходи, особливо в західних регіонах країни, можуть бути зірвані через розповсюдження серед населення об'єктивних відомостей про важкі умови життя та праці на новому місці. Активно в такому дискредитаційному напрямку в Галичині працювали українські повстанці. Для запобігання таким явищам, влада підключала органи держбезпеки. Саме вони повинні були виявляти у населених пунктах Західної України тих, хто гальмував цей процес, і намагатися знищити їх, створивши тим самим передумови для спокійного оргнабору людей. Контроль за ходом мобілізації покладался на обкоми партії.

В одній з численних постанов ЦК КП(б)У, що стосувалися Дрогобицької області, з цього приводу зазначалося: «Зобов'язати бюро обкому КП(б)У перевірити стан оргнабору в області, приділивши особливу увагу селам, враженими українсько-німецькими націоналістами. Розчистити ці села від бандитських елементів, створивши тим самим передумови для проведення мобілізації на основі політично-масової роботи, ні в якому разі не допускаючи примусового вербування, вживаючи найсуворіших заходів до порушників радянських законів»²³.

Однак, незважаючи на заклики не вдаватися до примусової мобілізації, місцеві органи влади з метою виконання планів набору робочої сили нерідко

застосовували їх. Наприклад, в селах Добромільського і Рудківського районів Дрогобицької області за вказівкою представника обкому КП(б)У в червні 1946 р. було організовано облаву-мобілізацію сільського населення за участю працівників МВС, бійців винищувальних загонів і уповноважених райкомів КП(б)У. Замість оргнабору за принципами добровільності та укладання індивідуальних договорів «вербувальниками» було здійснено озброєні нальоти на церкви під час богослужіння, стрілянину по втікачам, обхід будинків, захоплення та арешт їхніх мешканців. Серед них були хворі, інваліди, багатодітні жінки, яких під конвоєм автоматників відправляли в райцентри, тримали в арештантських приміщеннях і не випускали звідти аж до посадки на поїзди²⁴.

Факти проведення насильницької мобілізації в цьому регіоні підтвердила також перевіряюча комісія від ЦК КП(б)У. У звіті зокрема констатовалося: «Перевіркою встановлено, що в Дрогобицькій області при проведенні організованого набору робочої сили для промисловості і транспорту, замість посилення політично-масової і пояснювальної роботи серед населення і на основі цього, вербувати людей на виробництво без примусу, притримуючись принципу добровільності, партійні і радянські організації стали на шлях насильного набору робочої сили»²⁵.

Часто радянська влада влаштовувала в прямому сенсі облави на сільську молодь, з метою відправки їх до шкіл ФЗН. Відповідні дії мали місце в селах Станіславської, Сумської, Київської та інших областей України. Аби убезпечити себе від цього, молодь при появі партійних «вербувальників» тікала з домівок, переховувалася у родичів та друзів, чинила втечі безпосередньо під час транспортування до місць навчання, одним словом, застосовувала практично весь свій арсенал ухиляння від мобілізації, набутий за часів німецької окупації, коли її примусово відправляли на роботи до Німеччини. Наприклад, в ешелоні, відправленому зі станції Прилуки Чернігівської області 16 грудня 1943 р., з 1018 чол. прибули на станцію Авдаково всього 854 робітники, інші втекли в дорозі, зі 110 робітників, відправлених зі станції Зерново Сумської області в грудні 1943 р., прослідувало через Харків всього 90, з наступної партії в 47 чол., відправленої звідси до Харкова, прибуло 32 мобілізованих²⁶.

Намагаючись зменшити дезертирство мобілізованих із сільської місцевості, партійне керівництво з другої половини 1944 р. поновило залучення робочої сили з колгоспів на договірних засадах. Раднарком УРСР спільно з наркоматом вугільної промисловості розробив заходи щодо укладання договорів між вугільними шахтами та колгоспами. Згідно з домовленостями керівництво колгоспів зобов'язувалося направляти на роботу в Донбас по 1–2 колгоспники терміном від 6 місяців до одного року без права відкликання. У свою чергу вугільні трести забезпечували їх заробітною платнею, житлом,

постільною білизною, спецодягом, продовольчим та промисловим постачанням. Розподіл робочої сили мав відбуватися в день прибуття до місця призначення групами з одного села чи району, а оформлення на роботу — протягом доби після розміщення в гуртожитках²⁷.

Значну роль у відродженні важкої промисловості відіграли засоби з ревакуації робітників й ІТП зі східних регіонів СРСР, а також часткова демобілізація за спеціальним наказом ДКО робітників шахтарських професій з лав Червоної армії. Наприклад, відповідно до постанови ДКО від 26 жовтня 1943 р. «Про першочергові заходи щодо відновлення вугільної промисловості Донецького басейну» народним комісаріатом оборони з діючої армії були відправлені 600 інженерно-технічних працівників, які раніше працювали у вугільній промисловості²⁸. Механізм, за яким відбувалося відкликання, був досить простим. Промислові підприємства відправляли запити зі списками потрібних робітників у наркомат оборони СРСР, який і проводив розшук спеціалістів по військових частинах за допомогою польової пошти. Таким чином, в Донбас у квітні 1943 р. прибуло 90 демобілізованих військовослужбовців, які раніше керували шахтарськими колективами або займали інженерно-технічні посади на шахтах і трестах²⁹.

Помітну роль у вирішенні кадрової проблеми відіграли заходи партійного керівництва на звільнення всіх військовозобов'язаних, які працювали на відбудові, від мобілізації в армію, включаючи призовників 1922–1926 рр. народження та випускників ФЗН і ремісничих училищ. Активно використовувалися на відбудовних роботах і військовозобов'язані старшого віку (до 40 років). Так, у IV кварталі 1943 р. наркомат оборони мав мобілізувати із звільнених регіонів країни і передати наркомвугіллю 50 тис. військовозобов'язаних старшого покоління. Однак, згідно з повідомленням генерал-майора Чернишова завдання виконати не вдалося через відсутність необхідної кількості людей. В розпорядженні військового відомства перебувало лише 29561 чол., із яких для вугільної промисловості мобілізували 17894 чол., (а крім даної галузі потрібно було мобілізувати робочу силу і в інші)³⁰. Аби покращити ситуацію, завідділом вугільної промисловості Бурмистров навіть пропонував ДКО збільшити призовний вік для робіт в промисловості до 55 років, а також про дозвіл мобілізувати нестройових віком понад 30 років³¹.

Власне, це стало однією з причин того, що до відбудовних та експлуатаційних робіт активно стали залучати військовополонених та інтернованих німців, і так званий спецконтингент, тобто осіб, які служили німецькій владі (власівців, поліцаїв, старост) та військовослужбовців Червоної армії, які повернулися з полону. За даними Л. Суюсанова тільки на шахтах Донецької області працювало близько 70 тис. чоловік військовополонених та інтернованих німців, спецконтингенту та переселенців з

Польщі³². Загалом на червень 1945 р. в Україні налічувалося 494 500 військовополонених, задіяних на відбудові важкої промисловості³³.

До використання зазначених категорій робітників партійне керівництво змушене було вдатися саме через катастрофічний брак робочих рук, що виявився відразу після звільнення українських територій від гітлерівських загарбників. Слід зазначити, що даний контингент був надзвичайно дешевою робочою силою.

В якості висновку, необхідно наголосити, що для відбудови важкої промисловості тодішня влада використовувала всі можливі засоби мобілізації. До лав мобілізованих потрапляли різні категорії населення: від селян до німецьких військовополонених. Через непродуману кампанію «вербування», мобілізовані часто змушені були упродовж тривалого часу перебувати в незадовільних побутових умовах у пунктах пересилки та безпосередньо на місцях призначення. Примусовий характер трудових мобілізацій, а також невирішеність багатьох матеріально-побутових питань спричинили негативне ставлення значної частини населення до цих кампаній, прагнення уникнути вивезення на роботу у східні області республіки, втечі, що набули масового характеру. Водночас мобілізаційні заходи уряду дозволили, в основному, розв'язати проблему трудових ресурсів для відродження важкої індустрії, що мало доленосне значення для країни, знекровленої війною, й створило передумови для її поступального розвитку у повоєнний період.

¹ *Хойнацька Л.* Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2005. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 259.

² *Хлусов М.* Развитие советской индустрии (1946–1958 гг.). — М., 1977. — С. 20.

³ *Лобода М.* Залучення іноземних військовополонених до відбудови виробничих об'єктів України 1943–1950 рр. // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 346–359; *Хойнацька Л.* Відновлення машинобудівної індустрії України його соціальні наслідки (1943–1950 рр.) — К., 2003; *Її ж:* Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2005. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 259–264; *Її ж:* Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2005. — Вип. 9. — Ч. 3. — С. 191–205; *Буцько О.* Військовополонені в СРСР (1941–1945 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 2000. — № 4. — С. 120–126. *Ей же:* Продовольственное обеспечение немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей.* — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 2. — С. 168–172; *Левикін В.* Процесс репатриации немецких військовополонених з СРСР у

1945–1956 роках // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2003. — Вип. 7. — Ч. 2. — С. 190–199.

⁴ Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). — К., 1999. — С. 299.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 606, арк. 105.

⁶ Там само. — Оп. 30, спр. 669, арк. 62.

⁷ Там само. — Оп. 76, спр. 873, арк. 16.

⁸ Там само. — Спр. 1201, арк. 119.

⁹ Хойнацька Л. Соціальне становище працівників важкої промисловості у воєнні та перші повоєнні роки. — Ч. 3. — С. 194.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1., оп. 76, спр. 873, арк. 7-8.

¹¹ Там само. — Арк. 8.

¹² Там само. — Арк. 9.

¹³ Там само. — Ф. 1, оп. 76, спр. 873, арк. 17.

¹⁴ Там само. — Спр. 903, арк. 295.

¹⁵ Там само. — Оп. 30, спр. 670, арк. 145.

¹⁶ Там само. — Оп. 23, спр. 1356, арк. 2.

¹⁷ Там само. — Оп. 76, спр. 893, арк. 148.

¹⁸ Там само. — Оп. 30, спр. 670, арк. 150.

¹⁹ Там само. — Оп. 76, спр. 903, арк. 252.

²⁰ Там само. — Арк. 254.

²¹ Там само. — Оп. 76, спр. 903, арк. 293.

²² Коваль М. Назв. праця. — К., 1999. — С. 229.

²³ ЦДАГО України. — Оп. 16, спр. 50, арк. 145.

²⁴ Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.). — С. 262.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 50, арк. 142.

²⁶ Там само. — Оп. 76, спр. 873, арк. 14.

²⁷ Хойнацька Л. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.). — С. 260.

²⁸ Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1968. — Т. 3. — С. 177.

²⁹ Суюсанов Л. Відродження Донбасу: кадрове питання (1943–1945 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 275.

³⁰ ЦДАГО України. — Оп. 76, спр. 903, арк. 266.

³¹ Там само.

³² Суюсанов Л. Відродження Донбасу: кадрове питання (1943–1945 рр.). — С. 275.

³³ Лобода М. Назв. праця. — С. 349.

В статье осуществлен анализ средств привлечения трудовых ресурсов для восстановления тяжелой промышленности Украины. Установлено, что добровольному выезду в восточные районы страны препятствовали неудовлетворительные условия содержания на мобилизационных пунктах и неразрешенность бытовых проблем в местах проживания трудового контингента.

Ключевые слова: мобилизация, восстановление, трудовые ресурсы, тяжелая промышленность.

In the article the analysis of means of engaging of labour resources for renewal of heavy industry of Ukraine is done. It is set that the unsatisfactory terms of maintenance on mobilization points and domestic problems in the places of residence of labour contingent hindered voluntarily departure to the east districts of country.

Keywords: mobilization, renewal, labour resources, heavy industry.

ПОВСЯКДЕННЯ ПОВОЄННОГО КИЄВА: ВИПАДОК РЕПАТРІАНТА*

У статті на основі архівних матеріалів та спогадів очевидців розглядається становище репатріантів у СРСР на прикладі ситуації в повоєнному Києві. А саме, функціонування паспортного режиму, як дієвого засобу контролю й нагляду за населенням, та існування різних способів нелегального отримання паспортів та київської прописки.

Ключові слова: СРСР, Київ, повоєнний період, репатріант, паспортний режим.

Повоєнний період представляє один з ключових і найбільш драматичних етапів розвитку радянської тоталітарної системи й радянського суспільства. На цей час Радянський Союз, як держава-переможиця у Другій світовій війні, досягає своєї найвищої могутності на міжнародній арені. З іншого боку, у перші повоєнні роки кількість в'язнів ГУЛАГу сягнула своїх абсолютних показників від часу існування цієї структури. До цієї хвили полонених потрапив переважно «воєнний» контингент, у тому числі й колишні військовополонені та цивільні примусові робітники, які повернулися до СРСР по репатріації. Не всі репатріанти обов'язково зазнавали кримінального переслідування, але «другосортність», невизначеність їх громадянського статусу, незважаючи на декларовані державою права і соціальні гарантії, була досить відчутною. Пропонуємо розглянути повсякденне становище цієї категорії громадян у повоєнному радянському суспільстві на прикладі репатріантів-киян.

У більшості досліджень з історії повоєнного радянського суспільства зосереджено увагу на діяльності репресивного апарату та жертвах насильства¹. У роботах соціального спрямування за не багатьма винятками, проблеми такої категорії громадян, як репатріанти, взагалі не згадуються². Дослідники ж репатріації вивчають процес повернення колишніх громадян до СРСР через призму діяльності спеціально створених для цього державних органів (Уповноваженого у справах репатріації при РНК СРСР, відповідно, комісії при РНК УРСР та обласних радах) й не завжди враховують/акцентують увагу на вплив уже існуючих державних структур³. Продовжують залиша-

* Дослідження здійснене за фінансової підтримки проекту 903.00/6-01 Німецьким федеральним фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у рамках програми «Документація примусової праці, як завдання збереження пам'яті».

тися недостатньо вивченими питання адаптації репатріантів до соціального середовища після повернення на батьківщину⁴.

Особливість становища колишніх оstarбайтерів та військовополонених, що поверталися до Києва, на яку мало звертали дослідники, зумовлена офіційною забороною радянського уряду проживати репатріантам у столиці УРСР. Згідно постанови РНК СРСР № 30-12с від 6 січня 1945 «Про організацію прийому громадян, звільнених Червоною Армією та військами союзних держав»⁵ всі репатріанти повинні *обов'язково* повертатися до своїх попередніх місць проживання, але їм заборонялося селитися в Москві, Ленінграді та Києві. Це рішення стосувалося доль десятків тисяч людей. Київ був чи не єдиним містом в Радянському Союзі, з якого масово вивозилося населення на примусову працю під час нацистської окупації (понад 50 тис.), й куди йому заборонено було повертатися після війни. При цьому, в 1947 р. у столиці УРСР офіційно проживало понад 16 тисяч репатріантів. Яким чином кияни та представники державної влади вирішували таку життєву колізію й становить науковий інтерес цього дослідження. Життя в повоєнному місті вимагало від репатріанта повсякденного героїзму. За умов існування продуктових карток, дефіциту житлової площі й будь-яких промислових і продовольчих товарів, постійної загрози бути мобілізованим на відбудовчі роботи, життя для пересічного мешканця столиці було тяжким. Але колишній репатріант перебував у столиці під постійною загрозою бути висланим. Саме через процедуру отримання дозволів на проживання в Києві або пошук інших способів легалізації становища в столиці буде прослідковано функціонування радянської системи нагляду та політичного контролю й, відповідно, пристосування/співіснування в цій системі репатріантів.

Джерелом цього дослідження стали урядові документи, листування, матеріали про розгляд скарг і звернень колишніх військовополонених та цивільних до Комісії у справах репатріації при РНК (з березня 1946 р. Ради Міністрів) УРСР та відповідних Комісій при Київській обласній та Київській міській раді депутатів трудящих (ЦДАВО України, ЦДАГО України, ДАКО, ДАМК), довідки та інформації НКДБ про хід перевірки та агентурно-оперативної роботи з репатріантами (ГДА СБУ). Для підготовки статті також використані матеріали 40 біографічних інтерв'ю з мешканцями Києва, колишніми оstarбайтерами та військовополоненими, проведені авторкою за методологією усної історії⁶ у рамках міжнародних проектів: «Збір документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху»⁷, «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»⁸, «В'їзд репатріантів до Києва заборонений»: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Деякі спогади, цитовані у статті, опубліковано окремими збірниками документів⁹.

Громадяни, які з різних причин опинилися в роки війни за межами СРСР й поверталися на територію Радянського Союзу, мали пройти перевірку на лояльність. Для цього впродовж 1944–1945 рр. у прикордонній зоні Української РСР, в областях і районах республіки було організовано цілу мережу спеціальних установ репатріації. Серед них різного роду перевірко-фільтраційні, збірно-пересильні та приймально-розподільчі пункти й табори. Згідно інструкцій, підготовлених НКВС, основним завданням оперативно-чекістських відділів цих таборів під час перевірки та фільтрації контингенту було встановлення та арешт явних і прихованих співробітників розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і каральних органів ворога, їхніх агентів, агентури іноземних розвідок, активних учасників і командного складу створених нацистами національних збройних формувань та антирадянських організацій, зрадників Батьківщини, активних пособників окупантів тощо¹⁰.

Осіб призовного віку, які пройшли перевірку та не викликали до себе підозр, інструкція приписувала направляти до військкоматів. Контингент, який не підлягав призову до Червоної армії, передбачалося направляти на місця проживання (за виключенням міст Москви, Ленінграда, Києва та прикордонної смуги), а також, за спеціальними вказівками НКВС СРСР, передавати таких людей у постійні кадри промислових підприємств.

У процесі фільтраційної перевірки у репатріанта забиралися всі документи, які могли б підтвердити його особу або факт перебування за кордоном чи працю в Райху: робочі картки, трудові книжки, посвідчення, листи, нерідко конфісковували й фото і радянські довоєнні паспорти, військові квитки тощо. Натомість особі, що пройшла реєстрацію в комісії й не підлягала мобілізації в армію чи на промислові об'єкти, видавалося направлення до місця постійного проживання. Після прибуття додому, згідно з наказом НКВС–НКДБ СРСР від 16 червня 1945 р. репатріанти мали пройти ще одну перевірку в місцевих органах внутрішніх справ та держбезпеки¹¹. Для цього створювалися спеціальні перевірко-фільтраційні комісії (ПФК) під головуванням заступника начальника обласного/районного Управління НКВС, котрі склалися зі співробітників НКВС, НКДБ, контррозвідки «СМЕРШ»¹². Репатріантам, які з'явилися у відділі НКВС та пройшли реєстрацію, мали видавати тимчасові посвідчення терміном чинності 6 місяців або рік. Цей документ не був видом на проживання та дозволяв його власнику тимчасово безвиїзно мешкати лише в районі, де той пройшов реєстрацію. Тільки особам, які пройшли остаточну перевірку та щодо яких не було знайдено жодних компрометуючих матеріалів, було передбачено видавати паспорти у встановленому порядку¹³.

Суворий паспортний режим після війни діяв у більшості місцевостей Української РСР¹⁴. Упродовж 1943–1945 рр. органи НКВС і НКДБ здійснили

перевірку всього населення, що проживало на окупованій території, шляхом перереєстрації паспортів і перепрописки. Київ був віднесений до режимних місцевостей іще в 1940 р., а після визволення та у повоєнні роки обмеження на проживання в столиці України ще більше посилювалися й стосувалися майже всіх громадян (не лише репатріантів), «які прибувають у Київ неорганізованим шляхом: без перевodu, вербування або запрошення на роботу закладами, організаціями та підприємствами, за виключенням інвалідів війни, які раніше проживали в Києві та родин військовослужбовців, які проживали у Києві на момент призову військовослужбовця до лав Червоної Армії, ВМФ та військ НКВС, якщо ці родини забезпечені в м. Києві житловою площею»¹⁵. Пропискою і видачею паспортів у Києві займалися місцеві управління НКВС, паралельно у 1944–1946 рр. діяла Тимчасова комісія по регулюванню в'їзду громадян в м. Київ, яка видавала дозволи на проживання у столиці. Після розформування Тимчасової комісії, такі питання одноосібно вирішував голова виконкому Київської міської Ради депутатів трудящих.

Отримати паспорт й прописку репатріантові було ще складніше ніж пересічному громадянину, незаплямованому перебуванням у ворожому тилу. З довідкою з фільтраційної комісії або тимчасовим посвідченням він фактично був поза законом. Як показують архівні документи, своєрідними посередниками у вирішенні проблем прописки й видачі паспортів киянам виступали й органи репатріації. На 1 січня 1947 рр. до відділу у справах репатріації при РНК (Раді Міністрів) УРСР надійшло близько 18038 звернень та скарг громадян, з яких третина стосувалася прописки та видачі паспортів репатріантам у Києві¹⁶. Із наявного в архівних справах листування можна виділити певні етапи функціонування дозвільної системи. На перші листи, що надійшли вже в травні 1945 р., стандартною відповіддю була відмова в прописці: «згідно постанови РНК СРСР від 6.01.45 р. за № 30-12 на цей час прописка у м. Києві не дозволяється»¹⁷. Деяке «послаблення» відбулося після ухвалення Президією Верховної Ради СРСР 7 липня 1945 р. Указу «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Спільний наказ НКВС СРСР НКДБ СРСР, Наркомюсту СРСР і Прокурора СРСР № 0192/069/042/149 дозволяв відповідним органам направляти в режимні місцевості й прописку в цих місцевостях неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають малолітніх дітей, людей похилого віку та інвалідів, що підпадають під амністію, які «направляються до попереднього місця проживання, до рідних та близьких родичів»¹⁸. Спеціальний наказ НКВС СРСР № 00865 від 21.07.45 давав дозвіл на прописку в Києві таким же категоріям репатрійованих, якщо вони повертаються до рідних і звичайно при наявності житла¹⁹.

Посилення паспортного режиму у 1946–1947 рр. відбулося після спільної постанови Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про заходи по обмеженню в'їзду

громадян в м. Київ і поліпшення роботи по виконанню законів про паспортний режим у м. Києві»²⁰. Репатріантів, що вже отримали прописку в Києві, почали знову виселяти. Приводом для такого рішення була формальна відсутність «направлення перевірко-фільтраційних таборів у Київ», близьких родичів у місті або компрометуючі матеріали, виявлені в результаті перевірки внутрішніми органами, на кшталт: «робота під час окупації», «добровільний виїзд до Німеччини». Найчастіше ж ніяких причин виселення взагалі не наводили, а викликали людину до міліції й пропонували в 24 години залишити місто. Пік скарг киян, яким несподівано запропонували покинути місто, до найвищих владних інстанцій припадає на зиму 1946–1947 рр. Доходило до абсурду — залишити місто пропонували репатріантам, що були студентами київських вузів, чи робітниками, мобілізованими на роботу до київських підприємств, і яким не встигли оформити відповідні документи.

Окрім роботи перевірко-фільтраційних комісій для виявлення громадян, що незаконно мешкали у Києві, органами внутрішніх справ щомісяця проводилися перевірки паспортного режиму, тобто перевіряли мешканців житлових будинків, гуртожитків, робітників підприємств, за результатами яких виявлених порушників притягували до адміністративної та кримінально відповідальності. Історія киянки Ольги Радівілової виглядає досить типовою для того часу: «Коли я повернулася з репатріації у дім, де я народилася і жила все своє життя, мені районне відділення міліції запропонувало виїхати з Києва куди завгодно, оголосивши, що в столиці жити не можна. Мені відмовили в прописці. Я їм заявила, що їхати мені нікуди. Рідних або родичів ніде у мене немає, а тут я родилася, люди мене знають, залишилася моя квартира. Я не злочинниця, радянський громадянин, не моя вина, що мене забрали у рабство. Після декількох днів, [...] мене арештувала міліція й засудила до 2-х років за те, що жила без прописки»²¹. Із подальшого службового листування вдалося встановити, що Ольгу Радівілову після відбуття строку ув'язнення направили жити до Черкас, але в столиці їй так і не дозволили оселитися.

Результати перевірок паспортного режиму в Києві за 1946 р., які наводить Т. Вронська, дозволяють показати масштаби боротьби з так званими «мінусниками». Так, у травні 1946 р з міста виселено 820 осіб і притягнуто до кримінальної відповідальності 10, у жовтні відповідно — 595 та 16 осіб, а в листопада 1946 р. вибулих із міста Києва нараховувалося вже 4 085 осіб²². У першому кварталі 1948 р. виселено 1 355 порушників паспортного режиму, з яких 251 особу притягнуто до відповідальності та арештовано²³. Серед цих людей, можемо припустити, більшість становили репатріанти. Але навіть тим репатріантам, яким дозволили оселитися в Києві (на початок 1947 р. їх було на обліку 16 174), досить складно було остаточно узаконити

своє становище. За даними міського паспортного столу на 1 січня 1947 р. у Києві було прописано 15 320 репатріантів, яким видали лише тимчасові посвідчення²⁴. «Згідно перевірки здійсненої відділом [у справах репатріації] видно, що переважна більшість репатріантів паспортів ще не отримали, і понад рік живуть за тимчасовими посвідченнями»²⁵. Цей документ не був видом на проживання, а дозволяв його власнику лише тимчасово й безвиїздно мешкати в місцевості, де той пройшов реєстрацію. Таку процедуру поетапної легалізації для репатріантів описує Зоя К-ч: «В Києве никаких документов, никаких справок у меня нет. Никуда устроиться не могу. [...] А потом, значит, мне дали на полгода справку, не паспорт, справку. С этой справкой, правда, тоже не брали [на работу]. А отец у меня работал начальником цеха на заводе радио-и киноаппаратуры. И он меня устроил наводчицей. И я там работала, пока не получила паспорт. Но до этого было всего. Как-то меня пригласили покататься на стадионе на коньках. И я с этой справкой. А коньков то не было, надо было получать на прокат. И мне эту справку швырнули. И я с обидой, с горечью ушла с этого стадиона. Ну, в общем, нигде нельзя было сказать, потому что на тебя смотрели как на предателя»²⁶. Отже, репатріанти з тимчасовим посвідченням, замість паспорта, фактично перебували в радянському суспільстві на напівлегальному становищі. Паспорти вони мали можливість отримати, якщо пройшли остаточну перевірку в ПФК та, якщо щодо них не було знайдено жодних компрометуючих матеріалів²⁷, а спираючись на спогади очевидців, можна ще додати: «й працювали на суспільно-корисній роботі».

Таким чином, паспортна система й притаманна їй багатоступенева система перевірок була одним з найбільш дієвих інструментів регулювання, нагляду та фільтрації населення, що прибувало до Києва.

Проте, частина репатрійованих громадян змогла обійти встановлені обмеження, конформістські використовуючи надані цією ж державою можливості. Архівні документи й біографії опитаних колишніх примусових цивільних робітників та військовополонених дозволяють виділити декілька типових способів отримання паспорта та київської прописки всупереч заборонам.

Один з таких способів — це приховати, що ти є репатріант. Шанс повернутися до Києва Інесса М. отримала завдяки кмітливості своєї мами, яка ризикнула втекти з потягу репатріантів і добиратися додому самотужки. «И тут проходит слух, что нас репатриированных в Киев запрещено везти, и нас везут или в Мироновку, или в Белую Церковь. [...] И что делает мама? Она у меня великий политик (смеется). На какой-то остановке она выходит напиться водички, ну, естественно, со мной. Берем бидончик, идем водичку искать. Ищем, ищем, ищем, ищем, я говорю: «Мама, поезд наш тронулся!» Она говорит: «Ничего, мы догоним». Это она сделала специально, как потом

вияснилось. Потом она мне уже рассказала. Уже потом мы всякими правдами и неправдами добирались и приехали в Киев»²⁸. Але у їх довоєнній квартирі вже живуть інші люди, а «в Києве карточки продуктовые, у нас ни денег, ни карточек». Про батька, який у червні 1941 р. пішов на фронт, нічого не відомо. Інесса Борисівна детально перераховує всіх знайомих, друзів і родичів цих друзів, які понад рік давали притулок, годували й одягали знедолену матір з дочкою. Нарешті Марія Максимівна влаштувалася на роботу санітаркою в Ортопедичному інституті. «Нам дали одно койко-место: узенькая-узенькая кровать и тумбочка. Мы были счастливы, мы получили независимость, нам сразу дали справку в милицию, там, значит, нас прописали временно, нам дали карточки продуктовые, мы начали получать посылки американские. В общем, жизнь наладилась»²⁹. Розповідь Інесси М. закінчується щасливо, але життя більшості подібних нелегалів було досить ризикованим, порушення заборони на проживання в режимному місті вважалося кримінальним злочином. Кожен метр житлової площі в повоєнному Києві був на «вагу золота», тому нових претендентів на житло, особливо які ще й повернулися з Німеччини, зустрічали не дуже гостинно. Інакше розгорталася подія в історії, яку розповіла Юлія М. про своїх рідних тіток. Сусіди поскаржилися в міліцію, що в їх квартирі живуть родичі без прописки. «И почти каждую неделю, и зимой, зимой особенно, каждую неделю приходят проверяют паспортный режим. И эти вот тетки вскакивают, в чем стоят, и бегут в кладовки. И там ждут, пока они уйдут. И эта тетка простуживается, и она попадает в больницу с туберкулезом»³⁰.

Надійним легальним засобом отримати житло й прописку в Києві було засвідчити, що ти родина демобілізованого або загиблого на фронті військовослужбовця Червоної армії. Те, що батько Віктора С. воював на фронті, а в повоєнні роки працював на відбудові шахт Донбасу, певною мірою допомогло його родині повернутися до Києва. Саме отримавши довідку про загибель батька Юлія М. з мамою повернули свою кімнату в комунальній квартирі. «А тогда еще действовал закон, когда мы приехали, что если возвращается семья погибшего на фронте — квартира этой семье возвращается. Вот. И, значит, он, военком, начал писать в Москву, туда-сюда, узнать, где мой отец. И пришло письмо, что пропал без вести. И вот уже военком помог маме, подали в суд они, и суд уже присудил, что квартиру нам вернули»³¹.

Поширеним і звичним способом отримання потрібних документів було хабарництво. В оглядах судової практики повідомлялося, що хабарництво найбільш розповсюджене у сфері житлово-комунальних органів та в міліції (понад 20%) усіх кримінальних справ, пов'язаних з отриманням хабарів. За перше півріччя 1948 р. в Україні було арештовано й засуджено 9 осіб, працівників паспортних столів, за незаконну видачу паспортів і незаконну

прописку³². А за весь 1948 р. Військовим трибуналом військ МВС Київського округу було засуджено 14 працівників паспортних столів³³. Наприклад, начальника паспортного столу 11-го відділення міліції м. Києва Боеву В.К. та паспортистку 1-ї контори з обліку Залізничного райжилуправління Тарнавську О.М. засудили на 10 років позбавлення волі за те, що видали 5-річні паспорти й прописали в Києві репатріантку Смірнову і двох її дочок³⁴. Як репатрійована Смірнова мала виїхати в Білу Церкву для подальшої перевірки. «Проте до місця призначення вона не з'явилася, зупинилася в Києві. Через свою знайому Бобенко-Скороходову вручила взятку в розмірі 16 тис. рублів для підкупу працівників паспортного столу»³⁵. За хабар та порушення паспортного режиму репатріантку Смірнову та її знайому Бобенко, як посередницю, також було засудження на 2 роки позбавлення волі.

Із опитаних авторкою очевидців тільки один розповів, що його родина зверталася по допомогу до влади, щоб повернутися в Київ. Більшість, якщо виникала така потреба, йшли «обхідним» шляхом. У спогадах колишніх репатріантів хабар не виглядає чимось кримінальним і небезпечним, навпаки — це щасливий випадок, який дозволив нарешті вирішити всі проблеми. «Ну, здесь нам тоже повезло (виділено — Авт.). По-моему, эта же Валя, или кто-то другой, я уж точно не помню, она работала в райисполкоме Московского района. А для того, чтобы получить это удостоверение на 6 месяцев, там была какая-то форма и надо была печать с этого райисполкома, что я работаю и что у меня есть справка. Не помню точно, какая это сумма была, но мы уплатили. Я, Зоя Ивановна, и Наташа, моя соученица, она работала в Ганновере. Мы уплатили, и нам поставили штампы, на этой уже справке, и мы получили удостоверение на 6 месяцев»³⁶.

Невизначеність статусу репатріанта в радянському суспільстві посилювала його залежність від безпосереднього виконавця службових приписів та інструкцій: чиновника міськради, управбуда, паспортиста, начальника райвідділу міліції, начальника відділу кадрів тощо. Значення випадку та випадковості в ключових моментах своєї біографічної історії особливо підкреслюють колишні остарбайтери та військовополонені. Для прикладу, цитата з інтерв'ю Ніною М. про те, як вона влаштувалася на роботу до Центрального універмагу: «И мы зашли, мы говорим, что мы по объявлению. — «О, хорошо, хорошо, нам нужны, вы нам подходите, вот вам бумага — пишите заявление». А потом он вдруг говорит: «А вы, девочки, случайно не были в Германии?» Мы говорим, ну, что нам говорить?! Мы говорим: были [тихо]. — «Нет, нет, вы нам не подходите, я не могу вас взять на работу». Это был какой-то негласный приказ: таких на работу ни в коем случае не брать. А там секретарь была такая пожилая женщина. Она говорит: «Боже, такие молодые девочки, им же надо жить. Да возьмите их. Они

ж не в чем не виноваты». Он говорит: «Ну, ладно, пишите заявления. Только учтите: никому чтобы не говорили. Никому! Что вы были в Германии». И так вот в конце концов я устроилась в этот универмаг. И так я там всю жизнь и проработала. С 1946-го года по 1985-й»³⁷.

Таким чином, на виконання повсякденних практик репатріанта у повоєнному Києві мав великий вплив його невизначений правовий статус: з одного боку він вважався громадянином СРСР, з іншого — заборона на проживання у столиці УРСР, необхідність проходити багато додаткових процедур перевірки для легалізації свого становища вказувало на його напівзаконне становище. Контроль держави за дотриманням цих заборон здійснювався через функціонування паспортного режиму. Стежачи за видачею паспортів (спеціальних посвідчень особи) жителям Києва, регулярно перевіряючи наявність паспортів у перехожих на вулицях, підприємствах, гуртожитках, житлових будинках здійснювався контроль за процесом прибуття населення в місто, в тому числі й повернення колишніх примусових робітників з Німеччини. Тому, здавалося б, звичайна прогулянка вулицею, купівля продуктів харчування, поїздка на роботу могла для репатріанта закінчитися арештом та покаранням «за порушення паспортного режиму».

¹ *Конквест Р.* Большой террор в России. 1918–1923. — М., 1990. — 207 с.; *Геллер М.Я., Некрич А.М.* Утопия у власти. — М., 2000. — 855 с.; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — 294 с.; *Стецовский Ю.И.* История советский репрессий. В 2 т. — М., 1997; *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. — М., 2006. — 438 с.; *Епплбом Е.* Історія ГУЛАГу — К., 2006. — 511 с.; *Ломагин Н.А.* Неизвестная блокада. Кн. 1 (2-е изд.) — СПб, 2004. — 576 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — 608 с.; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / В.А. Смолій (відп. ред.) — К., 2002. — 952 с.; *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) — К., 2009. — 486 с.

² *Вронська Т.В.* В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). — К., 1995. — 83 с.; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–142; *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. — М., 1999. — 229 с.; *Вронська Т.В.* Феміда воєнної доби і цивільне населення // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 100–119; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — 2-е изд. — М., 2008. — 336 с.

³ Толстой Н. Жертвы Ялты // Исследования новейшей русской истории. — Париж, 1988. — Т. 7; *Jacobmeyer W.* Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Auslaender. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941–1945 // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. — Gottingen, 1985. — Bd. 65; *Bonwetsch B.* Sowjetische Zwangsarbeiter vor und nach 1945. Ein doppelter Leidensweg // Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. — 1993. — Bd. 41. — S. 532–546; *Goeken-Haidl U.* Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. — Essen, 2006. — 573 s.; В боротьбі за Українську державу. — Львів, 1992; *Земсков В.* Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 2004. — С. 331–359; *Шевяков А.* Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупационных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. трудов. — М., 1994. — С. 195–222; *Полян П.* Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд. — М., 2002; *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) — К., 1999. — С. 170–196; *Буцько О.* Репатріація українських громадян (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 143–158; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). — Вінниця, 2009; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. — К., 2009.

⁴ *Ряжских С.* Проблема ресоціалізації репатріантів у воронезьких проектах усної історії // Схід–Захід. — Вип. 11–12. — Харків, 2008. — С. 236–242; *Гальчак С.* На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.). — Вінниця, 2009.

⁵ *Полян П.* Назв. праця. — С. 359, 367.

⁶ Детальніше про метод усної історії див.: Україна модерна. — К., 2007. — Чис. 11; Схід–Захід. — Вип. 11–12. — Харків, 2008; *Грінченко Г.* Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження. — Харків, 2007.

⁷ Докладніше див.: *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichte Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von A. von Plato, A. Leh und C. Thonfeld.* — Wien, 2008 (<http://www.zwangsarbeit-archiv.de>).

⁸ Імена замість номерів. Буклет.

⁹ «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко. — К., 2006; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко — Харків, 2009. — 205 с.

¹⁰ Детальніше про процедуру перевірки див: *Потильчак О.В.* Перевірочно-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / Олександр Потильчак, Михайло Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб.: Вип. 30: *Його ж.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1941–1947 рр.): історичний аспект (готується до друку) // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки — 2010.

¹¹ *Земсков В.* Указ. соч. — С. 343–344.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 7 (1948). — П. 4. — Т. 9. — Арк. 19.

¹³ *Потильчак О.В.* Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки... — С. 8.

¹⁴ Більш детально про паспортну систему: *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976) // Социс. — 1995. — № 8, 9; *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. — Вип. 1. — К., 1997. — С. 125–142; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. — 1999. — № 3, 4.

¹⁵ Цитата за: *Вронська Т.В.* Режимно-обмежувальні заходи... — С. 139.

¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 4351, арк. 24.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 66.

¹⁸ *Попов В.* Паспортная система советского крепостничества // Новый мир. — 1996. — № 6. — С. 16–17.

¹⁹ Посилання на цей наказ є в листуванні відділу у справах репатріації при РНК УРСР та Управління міліції НКВС УРСР м. Києва: ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 3018, арк. 220, 253, 255.

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 16, оп. 7, № 4 (1948. спр. 11, арк. 117.

²¹ Державний архів Київської області (далі — ДАКО) — Ф. Р-880, оп. 2, спр. 68, арк. 13.

²² *Вронська Т.* Режимно-обмежувальні заходи... — С. 139.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5169, арк. 241.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. Р-2, оп. 7, спр. 5820, арк. 8.

²⁵ Там само.

²⁶ «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Упор. Г. Грінченко, І. Ястреб, Т. Пастушенко. — Харків, 2009. — С. 167.

²⁷ Державний галузевий архів МВД, Ф. 46, оп. 1, од. зб. 86. Директиви НКВС УРСР за 1945 рік з № 1 по № 152 (3 січня 1945 р. — 27 грудня 1945 р.), арк. 76.

²⁸ Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських, International Slave and Forced Laborers Documentation Project: FL023.

²⁹ Там само.

³⁰ Інститут історії України НАН України. Проект «“В’їзд репатріантів до Києва заборонений”: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Інтерв’ю від 5.12.2008. м. Київ.

³¹ Там само.

³² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5464, арк. 175.

³³ Там само. — Спр. 5466, арк. 125–126.

³⁴ Там само. — Арк. 126.

³⁵ Там само.

³⁶ Інститут історії України НАН України. Проект «“В”їзд репатріантів до Києва заборонений”: становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві». Інтерв’ю від 11 та 20.02.2009. м. Київ.

³⁷ Там само.

В статье на основе архивных материалов и воспоминаний очевидцев рассматривается положение репатриантов в СССР на примере ситуации послевоенного Киева. А именно, функционирование паспортного режима, как действенного средства контроля и надзора за населением, и существование множества способов нелегального получения паспортов и киевской прописки.

Ключевые слова: СССР, Киев, послевоенный период, репатриант, паспортный режим.

In the article the position of repatriates in the USSR is examined on the example of situation of post-war Kiev. Main attention is focused on functioning of the passport regime, as effective mean of control and supervision after a population, that produced invention of great number of methods of illegal achieving passports and Kievan registration. Study is based on the archival materials and memoirs of eyewitnesses.

Keywords: The USSR, Kyiv, post-war period, repatriate, passport regime.

БІЛЬШОВИКИ І ЗАХІДНА УКРАЇНА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (вересень 1939 — червень 1941)

У статті аналізуються зміст та засоби пропагандистської обробки населення західноукраїнських земель у 1939–1941 рр., роль органів НКВС у цьому процесі.

Ключові слова: *радянська Західної України, українсько-польські відносини, пропагандистська кампанія, репресивні органи.*

В оцінці дій Сталіна у передвоєнний час не варто обмежуватися твердженням того, що Сталін дбав лише про безпеку СРСР. Це була б надто спрощена думка. Він мав величезний досвід закулісної гри, як у внутрішній (боротьба з опонентами в партії), так і в зовнішній політиці (керівництво Комінтерном). Тому мало вірогідно, що в умовах визрівання війни Сталін не будував стратегічних планів поширення комунізму за межами СРСР. Секретний протокол до пакту Молотова–Ріббентропа — тому яскравий приклад.

Цілком очевидно, що для українського народу Друга світова війна почалася не з моменту нападу Німеччини на СРСР, як вважали більшість істориків радянської доби, а значно раніше — ще у вересні 1939 р., коли радянські війська у відповідності з секретним протоколом від 23 серпня того ж року були введені в Західні області України, що тоді належали Польщі. Зауважимо, що до активної військової акції Радянський Союз підштовхувала Німеччина. Так, 15 вересня 1939 р. райхсміністр Ріббентроп направив послу в Москві Шуленбургу телеграму, зміст якої повинен був бути доведеним до Сталіна. В ній, зокрема, говорилося: «Якщо не розпочнеться російська інтервенція, то неминуче стане питання про те, чи не виникне в районі, що лежить на схід від німецької зони впливу, політична пустота ... без такої інтервенції Радянського уряду тут можливе утворення нових держав»¹. Готувався до війни і СРСР. На сторінках радянських газет 13, 14 вересня 1939 р. з'явилися інспіровані статті про повстання галичан проти Польщі², що в певній мірі мало слугувати ідеологічним виправданням майбутнього вторгнення. І хоча ці провокаційні виступи радянської преси були спростовані 14 вересня 1939 р. митрополитом А. Шептицьким і головою УНДО В. Мудрим через львівське радіо і польську пресу³, це не завадило Радянському Союзу здійснити вторгнення, порушивши ряд міжнародних угод, серед яких Пакт про ненапад від 25 липня 1932 р. та Пакт Бріана-Келлога від

серпня 1928 р. про відмову від війни, як засобу міжнародної політики. Відсутність на цих теренах довготривалих бойових дій зовсім не означала спокійного життя для українців, особливо з огляду на ідеологічні засади, які несла радянська влада «визволеному» народу. А саме так в партійних документах обґрунтовувався похід Червоної армії на Західну Україну⁴.

Вже напередодні та в ході бойових дій проти польської армії Радянський Союз розгорнув активну пропагандистську роботу серед населення Західної України. На територію Польщі через західний кордон СРСР, як стверджує польський історик Чеслав Гжеляк, переправлялись особи, підготовлені НКВС для проведення підривної пропагандистської і саботажно-диверсійної роботи проти польської держави⁵. Звертає на себе увагу той факт, що командувачем Українським фронтом був призначений С. Тимошенко. І назва фронту, і прізвище командувача підкреслювало український характер «визвольного» походу і мало справити враження на місцевих жителів. Тільки пересувна друкарня фронтової газети виготовила 120 тис. листівок для розповсюдження серед населення. Радянська авіація розкидала їх над містами і селами Західної України⁶. Політвідділами Українського фронту, за підрахунками вітчизняних вчених, було розповсюджено 10 млн. листівок під назвами: «Радянська Батьківщина українського народу — квітує Радянська Україна», «Знатні люди Радянської України», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін⁷. Звернення і заклики листівок забирати до своїх рук панську землю, скидати владу поміщиків, до зброї не залишали жодних сумнівів щодо мети радянської влади. Так, в газеті «Червона Україна» за 17 вересня 1939 р. було опубліковано наступний заклик: «Забірайте до своїх рук панську землю... Скидайте владу поміщиків, беріть владу до своїх рук, вирішуйте самі свою долю!... До зброї наші брати, ми з вами!»⁸.

Західноукраїнське населення протягом двох десятиліть зазнавало економічних, політичних, культурних та духовних утисків, а з початком війни — відкритих репресій з боку польської влади. За цей час у густонаселеній Західній Україні польський уряд розмістив 200 тис. осадників, яким діставались кращі землі⁹. Тому українське селянство було досить конформним щодо радянської пропаганди, яка потрапляла на сприятливе підґрунтя і, підкріплена військовими успіхами Червоної армії, підштовхувала українство до активних методів боротьби. Як зазначає В. Ковалюк, «у міру того, як польські сили слабшали і надходили радянські війська жертвами дедалі частіше ставали поляки... Про це йдеться у спогадах поляків, яким пощастило врятуватися»¹⁰. Подібні свідчення знаходимо у спогадах очевидця, священика О. Олійника: «...Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувся бій українських хлопців з довко-

лишніх сіл з стшельцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів»¹¹. (Стшельці — стрільці, які мали право носити зброю і часто тероризували українське населення. Мазурами називали новоприбулих колоністів — поляків з Польщі, які направлялися до Східної Галичини для колонізації українських земель. — *Авт.*) Подібні випадки мали місце в багатьох українських селах. Але локальні виступи проти поляків не переросли в організоване антипольське повстання, на що сподівалися ідеологи як у Берліні, так і в Москві.

Все ж, вже на цьому етапі закладалося підґрунтя майбутньої українсько-польської боротьби, яка в умовах німецької окупації переросла в жорстоке кровопролиття.

Політорганами РСЧА під час вторгнення у Польщу було виготовлено 11 листівок. Всі вони були спрямовані на дискредитацію польського уряду. Серед цих листівок 5 тем було присвячено утечі уряду за кордон (що було неправдою). Дві теми «викривали» викрадення урядом золотого запасу, одна тема присвячувалася розкішному життю членів уряду¹². Поширення такої, часто неправдивої, інформації мало на меті посіяти серед військово-службовців недовіру до влади і знизити боєздатність армії.

Головна мета радянської пропаганди — моральний розклад польських збройних сил і злам їх здатності до опору — досягалася й засобами психологічного тиску. Так, поширення чуток, особливо про те, що Червона армія має намір захистити Польщу від німецької агресії¹³, підкреслювання в листівках, і в армійських газетах визвольного характеру війни, часто дезорієнтувало польських солдат, а солдати української національності, яких було чимало в польській армії, переходили на бік РСЧА. Значний ефект мала усна пропаганда через гучномовці у прифронтовій зоні. Так, В. Крисько, посилаючись на польську емігрантську газету в Детройті (США), наводить такий приклад: «... З перших бронемашин вийшли жінки, нагодували солдатів, пригостили їх цигарками, роздали газети і веліли йти додому... В той же час вони попередили, що, якщо у відповідь на їх миролюбність з боку польської армії буде вчинена протидія то їм буде непереливки»¹⁴. Мало поширення таке явище, як відпуск по домівках рядових польських солдатів, що потрапили в полон під час бойових дій. Серед них, як вважає Гурій Бухало, налічувалося 150 тис. українців¹⁵. Знаючи про це, багато інших припиняли опір і також здавалися в полон¹⁶.

В цілому населення радо вітало прихід Червоної армії, бо бачило в ній визволення від польського гніту і покладало великі надії на краще майбутнє. Колишній учасник УПА Д. Лавренюк так згадує зустріч односельчанами червоноармійців: «В центрі села, на перехресті доріг був великий майдан, стояв колодязь-журавель, з дуже смачною чистою водою, там спорудили арку для зустрічі «советських» солдат, окрасили квітами і зверху написали:

«Пролетарі всіх країн єднайтеся»... Под'їхали вони до столу, стали, з танків вийшли солдати спереди командир. Наш промовець виступив і каже: «Здрастуйте дорогі наші пани-товариші ми вас довго ждали... Солдати плакали, брали малих дітей на руки, люди також плакали... Офіцер виступив також, поговорили і поїхали далі»¹⁷ (Збережено орфографію оригіналу. — Авт.). Така оцінка зустрічі радянських військ місцевим населенням співпадає з офіційними донесеннями радянських військових. Так, маршал Г. Кулик у своїй телеграмі Сталіну 21 вересня 1939 р. повідомляв: «Переважає маса населення зустрічає Червону Армію з піднесенням, однак у великих містах, зокрема у Станіславі, інтелігенція і торгівці зустрічають стримано»¹⁸.

Просування радянських військ по Західній Україні супроводжувалося широкомасштабною пропагандистською кампанією, яку проводили політвідділи військових частин. На мітингах, організованих у містах і містечках, виступали червоноармійці, письменники (нерідко єврейської національності), які розповідали про «переваги» радянської влади, демонструючи пролетарський інтернаціоналізм. Так, на мітингу у м. Тернополі 20 вересня 1939 р. привітали галичан з визволенням письменники В. Шкловський та М. Едель, 21 вересня у м. Єзерно на п'яти мітингах лунали промови на українській, російській, польській мовах та мовою їдиш¹⁹.

Підготовка до акції «визволення» Західної України почалася вже 23 серпня 1939 р. В день підписання пакту Молотова–Ріббентропа Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА». В п. 1 цієї постанови було сказано: «Дозволити Політуправлінню РСЧА призвати в кадри політпрацівників запасу...»²⁰. При цьому, призовом мали займатися на самому високому рівні — Політуправління РСЧА, обкоми, крайкоми і ЦК компартій союзних республік. Постановою передбачався персональний відбір комуністів, які повинні були бути політично перевіреними, фізично здоровими і мали освіту не нижче середньої школи. Відібраних кандидатів повинні були затверджувати на засіданнях бюро обкомів, крайкомів, ЦК компартій і тільки тоді, через Політуправління РСЧА представляти на затвердження ЦК ВКП(б)²¹. Прийняття такої постанови свідчило про нестачу кваліфікованих політпрацівників, які були винищені під час чисток в армії 1937–1938 рр., коли були репресовані не менше 44 тис. військовослужбовців²², а процедура призовної кампанії підкреслювала велику відповідальність, що буде покладена на політпрацівників.

Окупація Червоною армією Західної України у вересні 1939 р. ще не означала легітимності її дій на цій території. Тому, наступним кроком і нагальною необхідністю для СРСР було встановлення радянської влади, що передбачалося статтею III договору «Про дружбу і кордони» від 28 вересня

1939 р. В ній говорилося: «Необхідну державну перебудову на території західніше вказаної в статті лінії виконує Німецький Уряд, на території східніше цієї лінії — Уряд СРСР»²³. Виконання цього завдання було покладено на військових. Так, в жовтні 1939 р. Військова рада Українського фронту у складі Тимошенко, Хрущова, Борисова і Кожевникова утворила «Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів»²⁴. Не гаючи часу, «Комітет» взявся до діла. Для пропаганди комуністичної ідеології серед населення Західної України була розгорнута широкомасштабна кампанія. Головним засобом привернення населення на бік радянської влади були багатолюдні збори і мітинги селянства. П. Олійник згадує, що: «Кожного тижня приїжджав з району уповноважений і прикріплений до села ... Він скликав кожного разу людей на мітинг ... Населення так було зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душився в просторій виставовій залі, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість»²⁵.

Для поширення радянських ідеалів військовими широко використовувалися можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. Так, в розпорядженні політвідділу Українського фронту знаходилося 250 копій кінофільму «Щорс», загалом кінотека нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів²⁶.

Під час підготовки і проведення виборів до Народних Зборів 22–29 жовтня 1939 р., що мали визначити юридичний статус західноукраїнських земель, відторгнутих від Польщі, армійськими політорганам РСЧА було виділено 7200 агітаторів і голів комісій різного рівня, які, по суті, поставили під цілковитий контроль хід усієї кампанії²⁷. Таким чином, демократія за радянським сценарієм означала цілковиту ізоляцію опозиційних більшовикам політичних сил. Вони були повністю позбавлені будь-якої можливості легального впливу на результати виборів, хоча подекуди робили спроби протистояти більшовицькому фарсу. На це звертають увагу і зарубіжні історики²⁸. Протести населення у вигляді псування портретів більшовицьких вождів, знищення радянських прапорів і символіки, і вивішування українського прапора, а подекуди польського, або розклеювання листівок на кшталт «Хай живе (Західна) самостійна Україна!», «Нехай живе Польща!» мали місце на Ровенщині, на Волині, Станіславщині, Тернопільщині. У м. Костополі з'явилися прокламації наступного змісту: «Увага українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!». У Тернополі було знайдено листівки з закличками «бити євреїв». Подекуди траплялися збройні напади на організаторів зборів²⁹. Подібні документи свідчать про те, що частина українців і польського населення ототожнювала радянську владу з сіоністським засиллям. І хоча ці акції українських і польських націоналістів ще не мали масового характеру, вони свідчили про перші ознаки ідеоло-

гічного протистояння в західному регіоні України, яке у воєнній геополітичній обстановці надалі могло лише поглиблюватися. Все ж вибори відбулися за сценарієм більшовиків. Згідно радянським статистичним даним, а інших не було, в них прийняло участь 92,8% населення. За пропонувананих кандидатів проголосували 90,4% виборців. Скликані більшовиками Народні Збори 26–28 жовтня 1939 р. ухвалили рішення про возз'єднання Західної України з УРСР. Цілком вірогідно, що радянські статистичні дані не були далекими від істини, адже вибори проводилися в дуже стислі строки, за повної ізоляції антирадянських елементів, під контролем НКВС і під пресом більшовицької пропаганди, що не давало можливості пересічним українцям оговтатися у вирі швидкоплинних подій і пильніше придивитися до радянської влади та побачити не тільки її привабливі сторони.

Одним із засобів пропаганди радянського способу життя були організовані для жителів Західної України показові екскурсії в Східну Україну, де вони мали познайомитися з життям в СРСР. Так, в листопаді–грудні 1939 р. Раднарком УРСР спеціальною постановою виділив з резервного фонду уряду облвиконкомам, котрі мали приймати гостей, додаткові значні кошти, які обраховувалися сотнями тисяч карбованців³⁰. Вочевидь партійно-радянська номенклатура не жаліла коштів на ідеологічні заходи, очікуючи відчутної віддачі. Цей захід мав, в значній мірі, сприяти встановленню й укріпленню радянської влади в західному регіоні. Виступи на зборах і мітингах очевидців, що побували на екскурсіях, значно підсилювали ефективність агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Не випадково це питання стало предметом обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Як наслідок — обкомам, райкомам партії було рекомендовано організувати такі виступи на широких зборах робітників, селян інтелігенції та всебічно висвітлювати в пресі³¹.

Агітаційна, пропагандистська робота в західних областях України не могла обмежитись лише прийняттям рішення п'ятої позачергової сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася 1 листопада 1939 р. , про включення цих земель до складу УРСР. Це було лише першим кроком на шляху реального встановлення радянської влади і її ідеологічного забезпечення партійним керівництвом. Так, 15 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад партійно-радянської номенклатури новоутворених областей у кількості 120 осіб, а 20 грудня було прийнято рішення про відбір з числа обкомів, райкомів, начальників політвідділів радгоспів 495 чоловік для роботи на керівних партійних посадах в західних областях України. Цим же рішенням встановлювалася розверстка по областях: Київська область — 55 осіб, Харківська — 102, Дніпропетровська — 85, Сталінська — 85, Запорізька — 35, Ворошиловградська — 39, Одеська — 25, Миколаївська —

25, Сумська — 22, Чернігівська — 22 особи³². Подібні рішення Політбюро ЦК КП(б)У неодноразово приймалися протягом грудня 1939 р. — лютого 1940 р. Таким чином, тільки за перші місяці для організації керівного складу партійного і державного апарату зі східних областей України було послано понад 5 тис. комуністів і комсомольців³³. Загалом після приєднання Східної Галичини та Волині до Радянського Союзу сюди було послано, за підрахунками авторів коментаря до спогадів Ф. Пігідо-Правобережного, 86 тис. радянських, партійних, профспілкових, комсомольських функціонерів, вчителів, медиків, агрономів тощо³⁴. Підбір посланців зі Сходу здійснювався, перш за все, за ідеологічним принципом — відданості ідеям комунізму, хоча їх освітній і загальний культурний рівень бажав кращого. Тому у 1939 р. 41% секретарів обкомів, 71,4% міськомів і 78% первинних організацій не мали навіть повної середньої освіти³⁵. Звичайно, не всі вони, виключаючи партійних і комсомольських працівників, були ідеологами радянської влади. Радше вони були носіями радянського способу життя, традицій, патріотизму, що далеко не завжди відповідало ідеалам місцевого населення. Слід підкреслити, що ще раніше, ніж почалося формування осередків радянської влади, розпочався процес утворення репресивних органів. Ще 6 листопада 1939 р. були підписані накази НКВС СРСР про організацію НКВС Західної України, а також територіальної і залізничної міліції³⁶. Досвід встановлення радянської влади в Східних областях України підказував більшовикам, що цей процес досить болючий і пов'язаний не тільки з ідеологічним протистоянням, а може вилитись у відкриту збройну боротьбу. Тому, застосування сили репресивно-каральних органів мало стати природним фактором процесу радянзації. Вже 8 вересня 1939 р. було видано наказ НКВС СРСР за № 001064, яким нарком внутрішніх справ України І. Серов зобов'язувався виділити 50 оперативних і 150 оперативно-політичних співробітників і відрядити їх до Києва, а також організувати 5 оперативно-чекістських груп по 50–70 чол. в кожній, озброїти їх і передати у спеціальний батальйон чисельністю 300 чол. для виконання спеціальних завдань. Як підкреслюють Т. Вронська та О. Лисенко, цим же наказом І. Серов зобов'язувався зорієнтувати М. Хрущова і С. Тимошенка щодо деталей подальших заходів³⁷. З огляду на те, що згодом С. Тимошенко був призначений командувачем Українським фронтом, котрий вторгся на територію Польщі, мета цих спецзавдань не викликає сумнівів. Звертає на себе увагу той факт, що нарком внутрішніх справ І. Серов мав «зорієнтувати» М. Хрущова — Першого Секретаря ЦК КП(б)У, який офіційно посідав набагато вищий пост. Це проливає світло на справжнє місце органів НКВС у партійно-державній ієрархії тодішнього СРСР.

По суті процес радянзації Західної України розпочався вже після 28 вересня 1939 р., коли був підписаний радянсько-німецький договір «Про

дружбу і кордони». І почався він саме з ідеологічної чистки населення. Ініціатива в цій справі була повністю зосереджена в руках каральних органів, які, як доводить І. Білас, повністю були сформовані з представників репресивних органів, що прибували з інших республік³⁸. Очевидно, вихідцям з місцевого населення радянська влада не довіряла.

¹ Ковалюк Р.В. Західна Україна на початку Другої світової війни // УГЖ. — 1991. — № 9. — С. 32.

² Правда. — 1939. — 13 сентября.

³ Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. — Х., 2000. — С. 399.

⁴ Пятнадцатый съезд КП(б)У. Резолюции съезда. По отчетному докладу ЦК КП(б)У / Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х томах. — Т. 1. 1918–1941. — К., 1976. — С. 980.

⁵ Україна–Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни»: Варшава, 8–10 жовтня 1999 року. — Тугса: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1999. — С. 64.

⁶ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 33.

⁷ Політична історія України ХХ століття. У шести томах. Т 4-й: Україна у Другій світовій війні. (1939–1945). / Керівник тому В.І. Кучер. — К., 2004. — С. 70.

⁸ Червона Україна. — 1939. — 17 вересня.

⁹ Кульчицький С.В. Між двома війнами. // УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 15.

¹⁰ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 33.

¹¹ Олійник П.П. Зошити // УІЖ. — 1993. — № 1. — С. 121.

¹² Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред. Тараса. — Мн., 1999. — С. 263.

¹³ Дейвіс Норман. Європа. Історія. — К., 2006. — С. 1032.

¹⁴ Крысько В.Г. Назв. праця. — С. 107, 287.

¹⁵ Україна–Польща: важкі питання. Т. 4. — С. 63.

¹⁶ Крысько В.Г. Назв. праця. — С. 125.

¹⁷ Спогади учасника УПА Лавренюка Д.Л. (архів автора).

¹⁸ Ковалюк Р.В. Назв. праця. — С. 37.

¹⁹ Політична історія України ХХ століття. — С. 70.

²⁰ Про військову перепідготовку, переатестування працівників партійних комітетів і про порядок їх мобілізації в РСЧА. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) 13 березня 1940 р. // Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 7. — М., 1975. — С. 134.

- ²¹ Там само.
- ²² Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. — К., 2002. — С. 228.
- ²³ Кульков Е.Н., Мягков М.Ю., Ржешевский О.А. Война 1941–1945. Факты и докум. — М., 2001. — С. 307.
- ²⁴ Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 р.р. — К., 2004. — С. 200.
- ²⁵ Політична історія України ХХ століття. — С. 112.
- ²⁶ Там само. — С. 70.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Дейвіс Норман. Європа. Історія. — С. 1030.
- ²⁹ Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Відповід. ред. В.А. Смолій. — К., 2002. — С. 576.
- ³⁰ Головка М.Л. Назв. праця. — С. 202.
- ³¹ Там само. — С. 203.
- ³² Там само. — С. 204.
- ³³ Там само. — С. 204–205.
- ³⁴ Пігідо-Правобережний Ф. Назв. праця. — С. 228.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Голос України. — 1939. — 11 вересня.
- ³⁷ Вронська Т., Лисенко О. Репресії в Західній Україні на початковому етапі Другої світової війни // Історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 40.
- ³⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. Книга перша. — К., 1994. — С. 125.

В статье анализируются содержание и средства пропагандистской обработки населения западно-украинских земель в 1939–1941 гг., роль НКВД в этом процессе.

Ключевые слова: советизация Западной Украины, украинско-польские отношения, пропагандистская кампания, репрессивные органы.

The article is focused on analysis of the maintenance and facilities of propagandist treatment of population of Western-Ukrainian land in 1939–1941, and the role of NKVD in this process.

Keywords: Sovietization of Western Ukraine, Ukrainian–Polish relations, propagandist campaign, repressive institutions.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

М. Михайлуца (Одеса)

Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г.Г. Грінченко. — Харків: НТМТ, 2010. — 336 с.

Відійшли у минуле військові паради й урочистості, що прокотилися хвилиною у країнах пострадянського простору з нагоди 65-ї річниці Великої Перемоги над фашизмом. Державні діячі та політики різних рівнів, різноманітні за ідеологічною спрямованістю громадські організації тощо, переслідували в цій даті свої цілі та презентували власні інтереси. Запрошувались на чисельні й всілякі заходи герої, колишні бійці фронту і трудівники тилу, проте мільйони простих людей переважно із сумом і гіркотою у серці згадували те страшне минуле, із болем вишукували у пам'яті припорошені давниною свідчення про ту Велику народну трагедію.

Без належної уваги суспільства, однак, залишилися сотні тисяч колишніх рабів Третього Райху, що живуть в незалежній Україні — українських остарбайтерів. А їх за сучасними даними впродовж усієї Другої світової війни на території Німеччини і окупованих німецьким Рейхом землях було 53% від майже 4,5 млн жителів СРСР, яких вивезли примусово чи добровільною згодою.

Саме програма використання примусової праці іноземців, в тому числі українців, що була реалізована в нацистській Німеччині і не мала аналогів у світовій історії з часів рабовласництва як наукова проблема постала у актуальній, цікавій і ґрунтовній монографії харків'янки Г. Грінченко, що вийшла друком нещодавно. Монографія присвячена місцю, яке в політиках пам'яті ФРН і СРСР посідала примусова праця цивільних громадян у нацистській Німеччині, до якої вони були притягнуті в роки Другої світової війни. У книзі дано відповідь на дослідницьке питання, яким чином та за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі ФРН і СРСР упродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслювалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформацій зазнавали значеннєві наголоси та символічне навантаження образів цієї групи людей.

Рецензована праця Г. Грінченко як за своєю архітектонікою й структурою так і за постановкою проблем і безпосереднім їхнім завантаженням сутнісними роздумами та фактичним викладенням матеріалу виокремлюється серед інших праць виключною оригінальністю та самодостатністю.

Структуру видання становлять три розділи, які наповнені дослідницею 12 підрозділами-новелами, що власне й роблять книгу неординарною і науковою.

Головним завданням авторка обрала не політичний контроль над пам'яттю про примусову працю та примусових робітників нацистської Німеччини, спрямований на відбір, замовчування чи ідеологічне «перекручування» фактів, а політичне використання теми примусової праці в контексті легітимації утворюваних повоєнних дискурсів Другої світової (у випадку ФРН) та Великої Вітчизняної (у випадку СРСР) війн. Отже, у фокусі дослідження Г. Грінченко опинилося питання не «забуття» чи «витискування» пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини, а вивчення того, як саме, у яких соціальних контекстах та в рамках яких образів про цей феномен треба було пам'ятати.

Хронологічні межі рецензованого дослідження охоплюють 1942–1991 рр., а саме, від початку масової депортації на примусові роботи цивільного населення СРСР та перших заходів з конструювання масових уявлень про «німецьку неволю» в радянському офіційному дискурсі до розпаду Радянського Союзу та закінчення «холодної війни».

У вступі Г. Грінченко акцентує увагу на тому, що «із завершенням війни закінчилося поневолення, але розпочався довгий та складний шлях до визнання примусових робітників як у контексті комплексного вивчення феномену примусової праці та її (від)творення в колективній пам'яті, так і в рамках тривалих дискусій щодо права на компенсацію цієї категорії жертв нацистських переслідувань».

У першому розділі дослідницею розглянуто теоретико-методологічні питання дослідження концептів «історична пам'ять» та «політика пам'яті» з перспективи висвітлення їх виникнення, динаміки розвитку, специфіки використання, а також критики зазначених понять та методів дослідження.

Другий розділ присвячено аналізу взаємозв'язку політики пам'яті ФРН про жертви нацистських переслідувань загалом та примусових робітників зокрема з урегулюванням компенсаційних вимог як монетаризованої форми актуалізації пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни. Інституціональний вимір політичного використання цієї теми вивчено Г. Грінченко у контексті аналізу введення питання нацистського примусу до праці в поле суспільно-політичних дискусій та законодавчих ініціатив, а соціальний вимір — у рамках поетапного усвідомлення повоєнним німецьким суспільством злочинного характеру використання примусової праці.

У третьому розділі проаналізовано місце проблеми примусової праці в нацистській Німеччині в офіційному радянському дискурсі з точки зору вивчення конструювання та динаміки презентації образів примусових робітників, а також висвітлення характерних ознак цих образів, що формувалися

й були представлені в межах радянського проекту пам'яті про війну впродовж усього повоєнного часу. Певною мірою аналіз місця проблеми примусової праці та образів «невільників» у радянському повоєнному дискурсі спрямований Г. Грінченко на спростування поширеної у пострадянських дослідженнях точки зору на примусових робітників як «забутих» жертв війни, а пам'яті про них — як «витиснутої» чи «замовчуваної». У цьому розділі показано, що тему «невільницької праці» найінтенсивніше експлуатували у воєнні та перші повоєнні роки, а від середини 60-х рр. вона остаточно закріпилася на периферійному, але абсолютно легітимному місці радянського дискурсу про війну.

Джерельну базу дослідження, виходячи з перспективи вивчення політичного використання теми примусової праці в контексті легітимації утворюваних повоєнних дискурсів війни, представлено переважно опублікованими матеріалами як такими, що становили основу публічної рефлексії та суспільного «офіційного» осягнення проблеми примусової праці. Ці матеріали включають наукові праці істориків СРСР, обох на той час Німеччин (ФРН та НДР), періодичні видання, а також збірники документів та видання науково-популярного характеру. В них тематику використання примусової праці в нацистській Німеччині подано відповідно до створюваного в рамках зазначених політик пам'яті образу цього феномену.

Великого значення авторка книги придала дослідженню опублікованих листів, спогадів та фольклорній творчості примусових робітників, поетичним та прозовим творам, плакатам та фільмам, присвяченим цій проблемі, тощо. Позаяк, саме вони надали можливість аналізу поєднання «офіційних» наукового та художнього дискурсів та розширили розуміння механізмів конструювання публічного простору пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.

Отже, у підсумку зазначимо, що ця книга Г. Грінченко, як і попередня, що стала можливою завдячуючи копіткій праці колективу упорядників Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, К. Кобченко, Т. Пастушенко — «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів» (Харків, 2009) стане однією з наріжних у конструюванні нових підходів до формування пам'яті про колишніх радянських примусових робітників у роки Другої світової війни.

О. Потильчак (Київ)

Кучер В.І. Національно-визвольна боротьба за незалежну українську державу. — К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. — 196 с.

Позитивною прикметою сьогодення на ниві історичної науки є розширення та поглиблення досліджень багатьох її актуальних проблем. Не є винятком і міжвоєнний та воєнний періоди в історії України. Варто зазначити, що обстановка ідеологічного плюралізму створила умови не лише для перегляду смислового навантаження радянської ідеологізованої історіографії, розвінчання тих її положень, які не відповідали правді історії, але також і застосування нових підходів у висвітленні малодосліджених, замовчуваних або сфальсифікованих проблем. Безумовно, до них належать питання, що висвітлюються у праці В. Кучера.

У першому розділі розглядається становище України в складі Радянського Союзу. Автор зауважує, що більшовики вибудовуючи свою національну політику проігнорували світовий досвід міжнаціонального спілкування, державного регулювання міжетнічних стосунків, що характерно для суспільства з поліетнічним складом населення. Діяльність держави у сфері регулювання міжетнічних взаємин відрізнялася специфікою, що виходила з вимог імперської етнополітики радянського тоталітарного режиму. Здійснений автором аналіз програмових положень більшовицької партії з національного питання показав, що формально відмежувавшись від національної політики царського самодержавства, більшовики впроваджували в життя тезу «класиків марксизму-ленінізму» про те, що метою соціалізму є не тільки зближення націй, але і їх злиття.

На конкретних положеннях праць В. Леніна, Й. Сталіна автор доводить, що проголошене ними право націй і народів на самовизначення насправді стало одним із більшовицьких ідеологічних міфів. Понад те, теоретичні напрацювання з національного питання Й. Сталіна, як показує автор, полягали в тому, що право на територіальне самоврядування за національними республіками визнавалось лише в межах єдиної російської держави. Суб'єктами федерації Й. Сталін вважав автономії, позбавлені можливості і права на відокремлення. На його думку федералізм у Росії, що змінив «примусовий царський унітаризм», покликаний бути перехідним містком до майбутнього соціалістичного унітаризму.

На сторінках рецензованої праці об'єктивно та неупереджено показано принципи закладання нового союзного утворення. Автор зауважує, що вищі партійно-державні органи вважали, що не тільки політична влада, але й економічний потенціал національних республік повинен бути сконцентрованим в єдиному керівному центрі. Вони вважали радянські національні

республіки небажаною проміжною ланкою в процесі здійснення неподільної влади.

Говорячи про політику коренізації, в її «українському» варіанті автор наголошує, що вона спрямовувалася, головним чином, на зміцнення впливу партійно-радянського активу. В той же час, вона була й певним компромісом між ними, бо широкі маси національно свідомого населення в республіках послідовно обстоювали право на національний розвиток. Це врешті, дало змогу сформувати національну інфраструктуру: систему народної освіти, засоби масової інформації, духовну культуру, науку тощо.

Чимало сторінок приділено розгляду питання про наступ сталінського тоталітаризму на національне життя в республіках, в тому числі й Україні. Автор наголошує, що дозволивши розвиток національних духовних, культурних, освітніх галузей в республіках, центральні партійно-адміністративні органи не бажали сприймати самі нації як рівноправних партнерів своєї влади. Встановлена диктатура сталінського режиму розумілася як неподільна влада, як монопольне право диктувати волю населенню національних республік. Реальна політика комуністичної партії в особі виразника цієї політики Й. Сталіна та його найближчого оточення прагнула максимального обмеження можливості національних урядів зайняти становище, рівне центральному уряду, бо це перешкоджало більшовикам здійснювати тактику «класової боротьби в середині неросійських націй».

В. Кучер, аналізуючи заходи центрального уряду щодо обмеження прав національних республік в усіх галузях життя, зазначає, що сталінська командно-адміністративна система з її найсуворішим централізмом, своїми численними директивами при обмеженому демократизмі вміло деформувала життя народів національних республік, що приводило до втрати ними свого національного характеру, руйнування традиційного укладу життя, специфіки їх розвитку.

Деякі зміни в національному питанні намітилися в період хрущовської «відлиги». Разом з тим, підмічає автор, політичне піднесення виявилось нетривалим і не таким радикальним, щоб подолати весь комплекс деформацій в національній політиці: надмірну централізацію управління, бюрократичний стиль керівництва, установки й стереотипи, що склалися впродовж багатьох десятиліть. Обґрунтовується теза про те, що наслідком такого стану був період «застою». Радянськими ідеологами було створено міф про монолітний образ стовідсоткової єдності, забезпечено надійне функціонування всіх «гвинтиків» і «механізмів» системи.

Автор дійшов обґрунтованого висновку, що досвід СРСР засвідчив схоластичність тези про близьке злиття націй, їх мов, культур, неможливість вирішення національного питання директивними методами спрямованими на стирання меж між націями. Забігання вперед історичного процесу, під-

міна бажаного дійсним, не підкріпленим матеріальними умовами, вилилися у негативні наслідки деформації багатонаціонального об'єднання, яким був колишній СРСР. Вони фактично й стали тими чинниками, що привели до розвалу радянської політичної системи.

У даній роботі чимало місця присвячено питанню про розгортання національно-визвольної боротьби проти окупантів українських земель. Проводиться думка, що головними діючими політичними чинниками в даному контексті виступила Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Провідники цих національних утворень не примирилися з поразкою визвольних змагань 1917–1920 рр., учасниками яких вони були, вирішивши продовжувати боротьбу за незалежність, соборність всіх окупованих територій України.

Автор аналізує програмові засади ОУН, в яких домінуючою була ідея про шляхи виборення та побудови незалежної соборної Української держави. На противагу українським політичним діячам, які бачили національне визволення в контексті універсальних політичних, дипломатичних шляхів, ідеологи націоналістів схилилися до збройних методів. В основу їх визвольної концепції було покладено принцип «перманентної революції». Вони вважали, що безперервний ланцюг саботажних, диверсійно-терористичних актів, активного і пасивного опору всього українського народу мав привести до могутнього вибуху національної революції, яка завершиться відродженням української державності.

В окремому розділі В. Кучер висвітлює боротьбу ОУН і УПА проти німецьких окупантів, які ліквідували Акт проголошення української держави, прийнятий націоналістами 30 червня 1941 р. Переслідувані каральними силами вони перейшли до збройних форм опору, сподіваючись власними силами вибороти незалежність України при умові знесення воюючих сторін — Німеччини та Радянського Союзу.

Як зазначає автор, цю місію мали виконати похідні групи, на яких покладалося завдання створювати українські адміністративні органи, міліцію, військові збройні формування. На сторінках роботи приводяться численні витяги з оригінальних документів про переслідування, арешти, ув'язнення націоналістичних активістів німецькими спецслужбами.

У розділі розглядається питання про зміни у програмах націоналістів у зв'язку з розгортанням діяльності похідними групами на східноукраїнських землях. Часом місцеве населення не розуміло ідеологічних засад ОУН(б). Зокрема, цьому питанню був присвячений Третій надзвичайний збір ОУН(б), що мав місце у серпні 1943 р. на окупованій території. Автор подає зміни в ідейно-політичних і теоретичних положеннях програми прийнятої на попередньому Краківському зборі. Націоналісти декларували, що вони борються проти націонал-соціалістичних і комуно-більшовицьких програм.

На сторінках рецензованої роботи висвітлюється боротьба націоналістичних збройних формувань проти радянської влади, що поверталася на визволену від німецьких нацистів територію України. Розглянуто контрзаходи радянських силових структур, регулярних військ, винищувальних батальйонів. Особливу увагу звернено на збройне протистояння ворогуючих сторін, внаслідок чого лилася кров, гинули люди.

Намагаючись ліквідувати український повстанський рух компартія, державні структури кинули величезні збройні сили, задіяли могутню пропагандистсько-ідеологічну машину проти підпільників. Повстанцям було завдано відчутних втрат. У березні 1950 р. загинув командуючий УПА Р. Шухевич.

Автор слушно зауважує, що збройне підпілля УПА вдавалося до заходів з метою активізації боротьби. Переслідувань зазнавали партійні, радянські, господарські працівники, які прибули у західноукраїнський регіон із метою відновлення радянської влади, колективізації сільського господарства.

Важливим, на наш погляд, є розділ про боротьбу УПА, яка стала на захист українського населення під час його переселення на територію України. Відомо, що польський комуністичний уряд за сприяння Кремля затіяв виселити українців із польської території, а на місце цих виселенців поселити поляків з України. В даному контексті варто зауважити, що переселення українців і поляків супроводжувалося конфліктами аж до збройного протистояння. В цих умовах УПА стала на захист українського населення, яке потерпало від польських шовіністично налаштованих сил. Частина українців не бажала залишати свої прадідівські землі, переселятися до УРСР. Автор, спираючись на широку джерельну базу, показує позицію польського комуністичного уряду, який застосовував проти мирного українського населення збройні сили. Зі свого боку уряд СРСР всіляко сприяв насильницькій переселенській акції під час здійснення сумнозвісної операції «Вісла».

Окремий розділ праці В. Кучера становлять нариси про керівників національно-визвольної боротьби Є. Коновальця, А. Мельника, С. Бандери і Р. Шухевича. Автор, на основі об'ємного фактологічного матеріалу, відтворив життєвий шлях і діяльність видатних діячів ОУН і УПА, показав їхній внесок у здобуття незалежної соборної Української держави. Переконані, що рецензована праця стане в нагоді історикам, краєзнавцям, учителям, студентам, учням, усім, хто цікавиться історією України.

О. Мармілова (Донецьк)

Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К., 2009. — 282 с.

Проблема примусової праці цивільного населення з окупованих територій в Третньому райху являється однією з найбільш дискусійних і жваво досліджуваних в сучасних українських студіях, присвячених Другій світовій війні, що пояснюється тривалим замовчуванням теми та значним суспільним інтересом. Її дослідження провадяться як в цілому, так і окремо по регіонах та тематичних блоках. Проте залишається цілий ряд аспектів, що потребують пильнішої уваги дослідників. Одну з таких прогалин заповнила Т. Пастушенко своєю монографією, основою якої стала кандидатська дисертація дослідниці. Монографія цілісно відтворює явище праці остарбайтерів з Київщини в гітлерівській Німеччині: від виникнення в нацистській верхівці ідеї про використання трудових ресурсів окупованих східних територій безпосередньо на власній території і до механізмів адаптації репатрійованих остарбайтерів в радянському суспільстві. Доцільним видається вибір регіону, адже на матеріалах Київщини ця проблема не була предметом спеціальних досліджень, хоча його центральне розташування дозволяє робити узагальнення, а репатріація має особливості, пов'язані з наявністю столичного міста Києва. Виправдані й хронологічні межі дослідження, хоча авторка дещо за них виходить під час опису передумов початку компанії з вивезення примусової робочої сили (осінь 1941 року).

Структура монографії цілком вдала. У вступі проаналізовано джерела та історіографію проблеми, що послужило відправною точкою дослідження. Праця базується на широкій джерельній базі, яка охоплює матеріали трьох українських архівів, опубліковані документи та 75 свідчень колишніх остарбайтерів (інтерв'ю, рукописи спогадів, відповіді на запитання анкет), зібраних авторкою. Використана незначна кількість матеріалів німецького походження — документи адміністративних трудових таборів Берліна. Загалом, зібрані та використані авторкою джерела репрезентативні і дозволяють відтворити як розвиток подій, так роль і місце в них окремої людини.

Основна частина монографії складається з трьох розділів, які послідовно розкривають комплекс проблем, пов'язаних з вербуванням робочої сили до Німеччини; працею на теренах Третього райху та репатріацію остарбайтерів. Внутрішня структура розділів виправдана і логічна: спочатку авторка знайомить читача з передумовами явищ, їх нормативним та організаційним забезпеченням, потім детально зупиняється на окремих важливих аспектах, серед них особлива увага приділяється соціальним, обов'язково один з підрозділів присвячено повсякденній історії, головний діяч якої — пересічний

остарбайтер, який водночас являється не знеособленою середньостатистичною одиницею, а живою звичайною людиною. Усноісторичний метод аналізу свідчень очевидців дозволяє авторці відтворити багаторівневу картину буднів мирних жителів у воєнний час, різноманітність ситуацій, за яких мешканці Київщини потрапляли до неволі, з якими зіткнулися на чужині і після повернення на Батьківщину, так само як і різноплановість реакцій на них. У той же час дослідниця виокремлює риси, що складають основу колективної пам'яті остарбайтерів. Отже, збалансоване зображення процесів, продумана побудова дослідження дозволяє авторці досягти своєї основної мети — показати остарбайтера не як об'єкта дій нацистів чи радянських функціонерів, що переважало в попередній історіографії, а як активного соціального агента історії (с. 29)

Перший розділ монографії ««Німеччина дає вам нагоду для корисної і добре оплачуваної роботи...» — вербування та основні етапи вивезення цивільних робітників із Київщини» дослідниця присвятила процесу мобілізації робочої сили з території Київської області до нацистської Німеччини. Авторка аналізує причини залучення нацистами робочої сили з окупованих територій, досліджує механізм створення та функціонування адміністративної системи. Т. Пастушенко доходить висновку, що це була чітко організована, систематична діяльність, яка включала в себе всі наявні засоби — агітацію, економічний тиск, відвертий примус, тоді як опір населення мав в основному індивідуальний характер (с. 93). Відзначимо, що аналіз робиться як в цілому по області, так і по окремих районах, населених пунктах, роках та вербувальних кампаніях, що характеризує ретельність та скрупульозність дослідження.

Дослідниця зупиняється на проблемі добровільного виїзду робітників, який мав місце на початковому етапі вербувальної компанії і переконливо визначає головні причини побутування цього явища: важку економічну ситуацію та вплив потужної пропаганди. На основі спогадів про тих, хто поїхав добровільно, авторка робить висновок, що «вони були жорстоко ошукані і, можливо, зазнали більших моральних страждань, ніж ті робітники, які поїхали недобровільно і нічого доброго не очікували від поїздки в Райх» (с. 51) Авторка переконує, що домінуючим і масовим було саме примусове вивезення населення.

Важливим результатом дослідження Т. Пастушенко є уточнення даних по чисельності населення Київщини, вивезеного на роботи до Німеччини. На основі джерелознавчого аналізу і перевірки «Хронологічних довідок про тимчасову окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною армією» 1464 міст і сіл авторка дістає наступні дані — 174 тис. 263 особи, що на 4 тис. більше, ніж вважалося до цього, хоча, як зазначає дослідниця, і ці дані не можна вважати остаточними. Крім того, підрахунки

дослідниці переконливо доводять, що з Києва могло бути депортовано не більше 50 тис. чоловік, а не 100 тис., як вважалося дотепер (с. 94).

В другому розділі, «“Europa arbeitet in Deutschland” — соціально-правове становище оstarбайтерів у нацистській Німеччині» розглянуто комплекс проблем, пов’язаних з перебуванням і працею в Німеччині українських оstarбайтерів на різних рівнях — від офіційного до особистісного.

В даному розділі визначено рівень економічної продуктивності праці оstarбайтерів як низький через молодий вік робітників, переважання жінок та селян; досліджено дискримінаційний процес нарахування зарплатні. На основі опрацьованих джерел, дослідниця робить вмотивований висновок, що до кінця 1942 року оstarбайтери перебували в Німеччині у становищі рабів, у якому фактично і залишалися до самого звільнення. Т. Пастушенко не обходить традиційних для історіографії проблеми оstarбайтерів тем, таких як структура робітничого табору, раціон харчування оstarбайтерів, забезпечення їх взуттям, одягом, засобами гігієни, налагодження системи медичної допомоги.

Найбільш цікавим і новаторським видається 4 підрозділ — «“Чужина, нужда та неволя” — способи виживання оstarбайтерів у нацистській неволі», в якому авторка звертається до стратегій виживання оstarбайтерів, які виникли як реакція на «межову ситуацію», якою загалом і була для українського робітника праця в Німеччині. Т. Пастушенко виділяє наступні групи проблем, з якими зіткнулися вихідці з Київщини в Третньому райху: «чужа країна, обмеження особистої свободи й нестача їжі та предметів першої необхідності» (с. 131). Опираючись на аналіз усних свідчень, авторка з’ясовує, що причиною вибору тією чи іншою стратегією виживання були об’єктивні (тобто конкретні умови, мікросоціум, до якого потрапляла людина) та суб’єктивні (особисті риси характеру, особливості попереднього життєвого досвіду в СРСР). Основними стратегіями в подоланні першої проблеми авторка визначає збереження власної ідентичності способом самоізоляції та освоєння навколишнього середовища, як німецького, так і представників інших груп іноземних робітників Райху. Реакцією на нужду були пасивні (раціональний спосіб розподілу одягу та продуктів харчування) та активні методи (підробітки, обмін, жебракування). Цікавий висновок авторки про те, що згадані методи нерідко призводили до кримінальних дій (крадіжки, проституція), навіть виникнення особливої кримінальної субкультури в середовищі оstarбайтерів. Даний аспект потребує більш ґрунтовного вивчення. Проблема обмеження свободи лежить в основі самого явища примусової праці, тому особливо важливим є дослідження спроб її вирішення оstarбайтерами. Т. Пастушенко виділяє наступні методи: пристосування (серед них пасивні — модель поведінки «зразкова робітниця»), занурення у надприродне, релігійне, та активні — намагання прин-

ципово змінити своє становище, отримавши посаду в таборі чи набувши певної кваліфікації) і протест (від виконання перефразованих народних або радянських пісень до організованих втеч, провокування хвороб з метою повернення на батьківщину, що було можливе до середини 1943 р.). Загалом же певних інноваційних моделей поведінки, не притаманних радянській людині, авторка не знаходить.

У третьому розділі монографії ««Родина ждет вас» — повернення оstarбайтерів в Україну після Другої світової війни» Т. Пастушенко звертається до не менш драматичної, але менше вивченої проблеми репатріації мешканців Київщини на батьківщину та їхньої адаптації в радянському післявоєнному суспільстві. Поряд з окресленням аспектів створення та механізму функціонування системи повернення на батьківщину переміщених під час війни осіб, їх правового статусу, вже досліджуваних такими авторами, як В. Земсков та П. Полян, авторка детально розкриває систему репатріаційних таборів на теренах Київської області, аналізує проблеми, які виникали в процесі їхньої діяльності, і яким чином це впливало на репатріантів. Особливо цікавим видається дослідження авторкою часто трагічних доль оstarбайтерів-киян, які через заборону репатріантам повертатися до столичних міст не могли оселитися в своїх домівках, та способів, за допомогою яких їм вдавалось оминати відповідні обмеження. Т. Пастушенко з'ясувала кількість зареєстрованих оstarбайтерів, що повернулися до Київщини — 125 191 особа, зі значним переважанням жінок, що аргументовано пояснюється мобілізацією чоловіків з перевірочних пунктів безпосередньо до армії чи на потреби відбудови народного господарства.

Цікаві й новаторські роздуми дослідниці над соціальним становищем та подальшою долею колишніх оstarбайтерів в радянському суспільстві, визначення їх як об'єкту державної політики штучної державної маргіналізації. До результатів дослідження авторки належить встановлення залежності ступеня успішності повної інтеграції колишнього робітника нацистської Німеччини в своє безпосереднє оточення від його класової приналежності (найлегше доводилось селянам), вікової групи (особи, які на момент перебування у Німеччині були дітьми чи підлітками, майже не відчували на собі негативного впливу даного життєвого досвіду); переконливе спростування стереотипу про оstarбайтерів як про однозначних пасивних жертв війни і про неможливість побудови ними успішної кар'єри в Радянському Союзі.

Таким чином, рецензована монографія заслуговує на поважне місце в сучасній історіографії Другої світової війни, її вирізняє комплексне розкриття не дослідженої раніше проблеми оstarбайтерів з Київської області. З-поміж інших досліджень з даної тематики її виділяє акцент на різноманітних питаннях соціальної історії та історії повсякдення примусових

робітників Третього райху. Як особливе досягненням авторки слід зазначити перерахунок і уточнення даних по кількості вивезених з Київської області робітників. Водночас праця Т. Пастушенко намічає перспективи для майбутніх досліджень певних аспектів проблеми українських оstarбайтерів в нацистській Німеччині та Радянському Союзі загалом. Дослідження буде корисне як вченим-історикам, оскільки має високий науковий рівень, так і всім, хто цікавиться історією, адже написане доступною, цікавою мовою.

Наукове видання

СТОРИНКИ ВОЄННОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Випуск 13

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготувала: *С. Кривкіна*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Л. Зубець*

Підписано до друку 16.12.2010 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 21,2. Обл. вид. арк. 17,66.

Наклад 300 прим. Зам. 50. 2010.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

